

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Anna Rasmussen

Forsørget og forfulgt

Om offentlig forsorg på landet
i første halvdel af 1800-tallet

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland

Anna Rasmussen

Forsørget og forfulgt

*Om offentlig forsorg på landet i første
halvdel af 1800-tallet*

Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland
1996

© Anna Rasmussen og Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland
Tilrettelæggelse: Ingelise Rahn og Bente Jensen
Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89039-23-8

Bogen er udgivet med støtte fra:
Statens Humanistiske Forskningsråd
Velux-Fonden af 1981
Kjems-Fonden

INDHOLD

Forord	7
Tiden, stedet og handlingen	8
FATTIGVÆSEN	
<i>Offentlig forsorg før 1803</i>	15
Det skrøbelige styre 15 – Bondesindets labyrint 16 – Barmhertighedsgerninger 17 – Forsikringspricippet 19 – Ambivalens 19 – Ubesvarlige spørgsmål 20 – Århus amt før 1803 21.	
<i>Reglementet 1803 og dets gennemførelse</i>	25
Sogn eller herred 26 – Forsørgelsesret 30 – Treårsreglen 30 – Gejstlige slagsmål 31 – Udsigt til næringsvej 32 – På lovlig måde 33 – Forsørgelsessted 35 – Hellige og uhellige alliancer 36 – Sognevedtægter 39 – Tjenestefolk 44 – Hyrder 49 – Boligproblemer 50 – Omgang 55 – Fattighuse 57.	
<i>Forsørgelsesmåder</i>	61
Korn og penge 62 – Mad ud af huset 66 – Omgangsforsørgelse 67 – Alle børn kan ikke hjælpes 73 – Den luftige skrædder 78 – Den tavse fattigdom 80.	
<i>Amtmand og amtsfattigdirektion</i>	82
Direktionens sammensætning 83 – Grevskab og baroni 84 – Mødeaktivitet 85 – Virksomhed og kompetence 87 – Dissens og klager 91 – Spind og bind 93 – Spindeskolen på Frijensborg 96 – Amtsfattigkassen 99.	
<i>Præst og sognekommision</i>	103
Medlemmerne og deres pligter 104 – Uddeling af korn 105 – Ligning 107 – Hartkorn 109 – Formuetilstand og lejlighed 111 – Fæstere og selvejere 118 – Fattigkassen 120 – Døde sjæle 122 – Fattige husejere 125 – Andre indtægter 127.	
FATTIGDOMMENS VÆSEN	
<i>Generationers fattigdom</i>	130
Rytterfamilien 130 – Sanktioner 131 – Væsen og uvæsen 134 – Gedvedmodellen 143.	

<i>Den ydmyge fattigdom</i>	144
At lide i stilhed 144 – Ole Secher 145 – Anne Mols 149.	
<i>Bag af dansen</i>	150
Fallerede gårdmænd 150 – Halve dagdrivere og selvrådige svirebässer 151 – Fæstebønder 153.	
<i>De omvandrede betlere</i>	156
Den skæve vending 157 – Hårde tryglere 160 – Natmænd 163 – Antallet af betlere 165 – Familien Quist 168 – Stakkel- rejser 170 – Else Rasmusdatter 171 – Christoffer Sadelma- ger 175 – Slante-Laurs 176.	
<i>Den halvhjertede krig</i>	178
Klapjagter 178 – Fattigfogeder 180.	
<i>Grebet strammes</i>	187
Registrering 189 – De fattiges huse 192 – Ikke dum, fordi man er fattig 193 – Ubesindige ægteskaber 194 – Anden- rangsborgere 200.	
<i>Fordærvelige principper</i>	208
Rasmus Hjulmand 209 – Peder Pedersen 212.	
<i>I mellemtiden</i>	215
Dyre tider 216 – Stænderforsamlinger 217 – Lovændringer 218 – Landkommuner 220 – Grundlov 224 – Krigene 225.	
<i>1803-1850</i>	227
Bilag:	
Amter og amtmænd	230
Sognedistrikter i Århus amt 1803	231
Fattigprotokoller og -regnskaber før 1803 i Landsarkivet for Nørrejylland	233
Utrykte kilder og litteratur	235
Noter	240
Sted- og personnavneregister	249

Forord

Der er to tilskyndelser til denne bog, dels ønsket om at råde en lille smule bod på den ringe interesse, der hidtil har været udvist for at give de allerfattigste på landet en plads i landbohistorien, dels at gøre opmærksom på, hvor stort og velbevaret et kildemateriale, der ligger på landsarkiverne, i amternes arkiver til belysning af ganske almindelige menneskers historie.

Jeg har valgt at gengive citater med moderne stavemåde. Det kan måske kritiseres; men da der ikke fandtes faste retskrivningsregler i første halvdel af 1800-tallet, ville en bogstavret gengivelse gøre tilførelsen unødvendig besværlig.

En varm tak til Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, repræsenteret ved landsarkivar Chr. R. Jansen, arkivfuldmægtig Ingelise Rahn og arkivar Bente Jensen, og til et altid venligt og hjælpsomt personale på landsarkivets læsesal.

Også tak til imødekommende medarbejdere ved østjyske lokalhistoriske arkiver, til Socialmuseet i Nørning og til Skanderborg bibliotek for praktisk hjælp med bogens manuskript.

Bogens udgivelse er muliggjort takket være støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd, Kjems-Fonden og Velux-Fonden.

Ringkloster, marts 1996

Anna Rasmussen

Tiden, stedet og handlingen

Bogen om de forsørgede og forfulgte er den delvise opfyldelse af en efterhånden gammel drøm om at forsøge at skrive en slags »omvendt landbohistorie«, at give stemme, bevidsthed og en lille smule krop til de allerfattigste, til nøden og elendigheden ude i det 1800-tals bondeland, som ved nærmere bekendtskab havde vist sig at bestå af mere end blot brede gårde og landsbyidyl.

1800-tallets bondeland var ikke kun bøndernes land, selv om de fyldte godt op. Her var institutioner, kirke og skole. Her kunne være en overklasse af godsejere og proprietærer. Bønderne udgjorde »den gode del af almuen«. Den knap så gode, men dog forsvarlige, rummede håndværkere, husmænd med jord og solide og ædruelige daglejere og tjenestefolk. Landbruget gav på den ene eller anden måde arbejde og indtjening til dem alle. De var de selvhjulpne.

Den restgruppe af alt andet end selvhjulpne, der udgør en del af ethvert samfund, fandtes også på landet. Den bestod af de allerfattigste mere eller mindre offentligt forsørgede. De udgjorde en broget flok og havde stort set kun det til fælles, at de alene var i stand til at opretholde livet ved andres hjælp.

Danske bønder har så ofte fået positiv særbehandling i historikskrivningen, ikke mindst i den landlige lokalhistorie, at de for en gangs skyld må affinde sig med en stor, temmelig skummel birolle.

Emnet er ikke valgt for at genere gårdmændene eller for at agitere for en bestemt politisk holdning til den ulige fordeling af livets goder eller for at få lejlighed til at udtrykke en voldsom social indignation. Der var trods alt mange steder, hvor fattigfolk led større nød end i Danmark, og enhver periode rummer sine egne forudsætninger og dermed også mulighederne for, hvor godt tingene kan gøres.

Der er to grunde til, at emnet blev landlig forsorg og fattigfolk og deres kår i en del af 1800-tallet. Der var ønsket om at synliggøre de fattige, at vise at de var mere end blot et gråt og grumset lag på sam-

fundets bund, at de var individer, lige så forskellige, lige så levende og mindst lige så lidende som alle andre.

For det andet er forsorgens historie en mentalitetshistorisk guldgrube. Det gælder ikke mindst for bøndernes vedkommende. Klemmt som de var i begyndelsen af 1800-tallet mellem århundredgammel omsorgstradition og kravet om at bidrage til offentlig forsorg, var de ved at kvæles. De måtte have luft for deres meninger om ret og uret, om hvad de opfattede som rimeligt og som stor uretfærdighed, og om hvor deres åndelige smertetærskel befandt sig, når det drejede sig om lovbefalet forsorg.

I forsorgens historie aftegner holdningsskredet i bondesindet sig tydeligere end i nogen anden del af landbohistorien. Opbruddet fra fællesskab og egen ufrihed over landboreformer til individualisering, overtagelse af borgerlige moralbegreber og af brugbare elementer af liberalistisk filosofi og efterhånden også til en forbedret økonomi aftegner sig klart i bøndernes ændrede holdning til de ikke-selvhjulpne og i en mere og mere hårdhændet behandling af dem.

Titlen *Forsørget og forfulgt* dækker over to meget karakteristiske sider af dansk fattigforsorg i 1800-tallet. Forsorgen var lovbefalet, og der blev våget omhyggeligt over, at loven blev overholdt. Det sociale sikkerhedsnet kunne kradse og være fuldt af huller; men det var der, og det var trods alt de færreste, der faldt helt igennem.

Forfølgelsen af de fattige var utilsigtet og bestemt ikke noget ønske fra lovgivernes side; men den skulle vise sig at blive en uundgåelig følge af, at udgifterne til fattigvæsenet på landet næsten udelukkende kom til at hvile på gårdmændene. Det skabte med et mildt udtryk en del modvilje mod fattigfolk hos dem, der skulle yde understøttelsen, og ud af bøndernes vrede voksede nedvurderingen og forfølgelsen af så godt som alle, der ikke kunne klare sig ved egen hjælp.

Tidsmæssigt omfatter bogen så nogenlunde første halvdel af 1800-tallet. 5. juli 1803 udkom det fattigreglement, som stort set skulle blive gældende lov, indtil dele af det blev revideret omkring 1890. En stor del af handlingen vil knytte sig til dette reglement og

til den administrationspraksis og de fortolkningsmuligheder, det af-
fødte.

Der fandtes ganske vist en landsdækkende fattiglov allerede i 1708; men da den på intet tidspunkt blev håndhævet så konsekvent som 1803-reglementet, har den ikke sat sig særlig tydelige spor. Kildematerialet til 1700-årenes offentlige forsorg er temmelig tilfældigt og ikke så dækkende, at omfanget af fattigvæsen kan bedømmes blot nogenlunde tilfredsstillende. Uvisheden og usikkerheden med hen-
syn til 1708-lovens gennemslagskraft er forklaring på, at den henvises til en plads som forudsætning og ikke bliver hovedtema.

Først med reglementet 1803 blev den enkelte fattige synliggjort. Reglementet blev ikke blot indført. Det blev med fast hånd gennemført, og det har sat sine spor. De fattiges forsørgelse, overvågningen af dem og kontrollen med deres bevægelser og livsførelse har afgivet et meget stort, bevaret kildemateriale; men det var ikke blot fattigfolk, der blev holdt øje med. Amtmændene vågede lige så nidkært over, at sognene ikke unddrog sig deres pligter. Præsterne udarbejdede årlige forsørgelsesplaner og ligninger og havde et indgående kendskab til både ydere og nydere af fattighjælp. Egenhændigt eller med koncipisters bistand klagede de fattige over ingen eller for kneben understøttelse, og bønderne jamrede ikke mindre højlydt over uretfærdig ligning og uoverkommelige bidrag til fattigvæsenet.

Tilsammen har alle disse mennesker og flere til – for der var mange involveret i den offentlige forsorg – skabt et meget stort kildemateriale. Det giver ikke et fuldstændigt og færdigt billede af de fattige og de vilkår, de levede under. Ingen ser nogensinde det hele; men på et tidspunkt tegner der sig et mønster. Der bliver metode i galskaben og i alle de mange modstridende erklæringer og forklaringer. Ved hjælp af dem og af tidens almindelige historie og den del af forsorgens historie, der er skrevet, skulle det være muligt at komme med et bud på, hvordan det følte at være fattig og afhængig af andre i første halvdel af 1800-tallet.

Den anden tidsmæssige grænse er sat omkring 1850, ikke fordi der skete noget skelsættende med fattigforsorgen midt i århundre-

(Kilde: Atlas over Danmarks administrative inddeling, 1984.)

det; men et sted skal det sidste punktum sættes, og helt tilfældigt valgt er det heller ikke. Det er sat således, at 1840'erne i store træk kommer med som afslutning på præsternes næsten enevældige administration af sognenes fattigvæsen og som begyndelsen på gårdmændenes overtagelse af den offentlige, lokale forsorg efter oprettelsen af landkommunerne i 1842.

I Junigrundloven 1849 var der ikke megen trøst at hente for fattigfolk, og krigene midt i århundredet afgav så mange eksempler på landkommunal brutalitet og afstumpethed over for indkaldte soldaters familier, at det næsten overgik de gamle fattigkommissioners magtudfoldelse.

1840'erne rummer mange af forudsætningerne for sidste århundredshalvdels hjerteløse forsørgelse og forfølgelse af bondelandets elendige. De peger frem mod en periode, som bestemt ikke gav den foregående noget efter i hårdhændet smålighed; men det er en anden historie.

Der er valgt en lokalhistorisk arbejdsmark, men dog ikke mere lokal, end at den uden besvær kan levere eksemplerne til denne historie. Området er Århus amt, ikke det der findes i dag; men det der blev oprettet 1799 som resultat af amtsreformen 1793¹.

Det kom til at bestå af det meget lille amtmandsskab Stjernholm på Horsenseggen og Havreballegård omkring Århus og af Skanderborg og Åkjær amter. I 1824 udskiltes Skanderborg amt som selvstændigt; men da det igen indlemmedes i Århus amt i 1867, fortsætter historien, som om intet var hændt, og foregår efter 1824 såvel i Århus som i Skanderborg amter.

Området er ikke valgt på grund af sin geografiske eller administrative overskuelighed; men blandt andet fordi amtmændene her har passet ualmindelig godt på deres arkiver.

I Århus amt fandtes også så godt som alle slags godtfolk og fattigfolk. Her var tidlige selvejere på gældfri gårde. Her var endnu flere gældbundne og prioritethærgede. Her var store godser, hvis fæstere blev ført i kort snor, og som først midt i århundredet fik mulighed for at købe deres gårde og tillægge sig selvejeruwaner. Her var muldbønder og sandflugtsbønder, og her var beboerne på de små øer, Tunø, Alrø og Endelave, som ikke mente, at ret meget af det, der foregik på fastlandet, kom dem ved.

Almisselemmerne, sognenes forsørgede fattige, døjede samme kvaler og delte forudsætninger og skæbne med fattige andre steder; men når det drejede sig om de forfulgte og ikke-forsørgede, omstrejfende betlere, kunne der være forskel fra egn til egn. For eksempel fandtes koncentrationerne af taterfamilier ikke i Århus amt som i de nord-, midt- og vestjyske amter. Der var en enkelt aflægger på Silkeborgegnen; men stort set dukkede taterne kun op i Århus amt på deres vandringer uden at give anledning til de helt store problemer.

I 1804 udstødte Århusamtmanden det dybtføjle suk, at »det synes mig, som man har udset Århus amt til at underholde Jyllands omgående betlere«. Det var vel en overdrivelse; men måske var der lidt om snakken. De østjyske købstæder lå med den bekvemme indbyrdes afstand af 3-4 mil, der var en passende dagsmarch for en nogenlunde rask og rørig betler. Byerne tiltrak især mange forhutlede både danske og tyske håndværkersvende. De kom, efter myndighedernes mening, ikke for at søge arbejde; men fordi de kunne regne med at få hjælp af mestrene inden for deres eget lav. Borgmesteren i Horsens anslog i 1816, at der nok var 2.000 slesvigske og holstenske håndværkersvende i Jylland, og at de så godt som alle valgte rejseruten gennem det østlige Jylland².

Endvidere var to af købstæderne i Århus amt garnisonsbyer. Det var Århus og Horsens. Det forøgede antallet af især betlende kvinder og børn. De mange soldaterfamilier havde ikke andre muligheder for at bjerge føden end ved at søge ud på landet og tigge sig til det allernødvendigste.

Sidst, men ikke mindst, faldt valget på Århus amt på grund af en formidabel amtmandspersonlighed netop i de år, bølgerne gik højest, hvor fattigreglementet blev indført, og hvor både ydere og nydere skulle bankes på plads i et nyt system.

Det var Caspar Vilhelm von Munthe af Morgenstjerne, som i det følgende for nemheds skyld blot vil blive omtalt som Morgenstjerne. I landboreformperioden havde han som sjællandsk, skrivende godsejer gjort sig bemærket ved sit nuancerede syn på bønder og bondefrigørelse. Da han i 1795 overtog Havreballegård og Stjernholm amter, var det slut med nuancerne. Amtmand – en kort tid stiftamtmand – Morgenstjerne brugte næsten al sin tid, alle sine kræfter og sin embedsmyndighed så godt og vel på det, han selv omtalte som sit hjertes sag. Det var forbedringen af de allerfattigstes usle kår, han med utrolig energi kastede sig over. Amtmand Morgenstjerne nåede før 1800 at indføre 1708-loven i så godt som hele amtet, og så snart det var gjort, kunne han begynde forfra og indføre reglementet 1803.

Da amtmand Morgenstjerne i 1804 havde aftjent sine jyske

læreår, efterlod han en velfungerende offentlig forsorg, en mængde udmattede og irriterede præster og næsten lige så mange personlige uvenner blandt de velbjegete på landet.

Fordi amtmand Morgenstjerne også var en meget skrivende og meget velformuleret herre, vil han blive flittigt citeret³.

FATTIGVÆSEN

Offentlig forsorg før 1803

Offentlig forsorg var ikke et nyt begreb, da *Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse i Danmark* kom i 1803 efter at have været afprøvet siden 1802 i det sjællandske område. Alle havde kendt til offentlig forsorg i næsten 100 år, levet med den eller i hvert fald ikke kunnet undgå at have hørt om den. Allerede i 1708 var der lovgivet om understøttelse som noget nær en ret for alle, der ikke selv magtede at skaffe sig livets første fornødenheder¹.

Nød og elendighed og flokke af omvandrende tiggere havde altid været der; men fattigdomsproblemerne var blevet mere synlige efter reformationen. Klostrene og en del af de milde stiftelser forsvandt, og præsterne gav sig til at prædike om tro og nåde og til at bagatellisere de gode gerningers afgørende betydning for sjælens frelse.

Betleri var for de fleste af dets udøvere et næsten lovligt erhverv. Samfundet havde ikke andet at sætte i stedet og forsøgte stort set blot at lægge det i faste rammer. Det var håbløst, fordi det var den daglige, nagende sult, der drev de allerfleste ud på vejene med deres krukker og håndposer og med bettelstav i hånden. Sulten måtte så nogenlunde stilles, før der var håb om at formindske betlernes antal. For at nærme sig det mål blev der i 1708 lovgivet om offentlig forsorg både på landet og i købstæderne, og samtidig blev de fleste former for betleri forbudt.

På landet skulle sognene tage sig af egne fattige. Ansvaret for, at de gjorde det, og besværet med at få beboerne til at yde understøttelsen blev overladt præsterne. Bidragene til fattigvæsenet kom til næsten udelukkende at hvile på bønderne, beregnet ud fra den anslåede ydeevne, der fremgik af gårdenes hartkorn.

Det skrøbelige styre

Der var ikke den store forskel, hverken i ånd eller bogstav, på de to store fattiglove af 24. september 1708 og 5. juli 1803; men der var en verden til forskel på, hvordan de blev ført ud i livet. I 1708 søsat-

tes en ganske udmærket lov; men ingen magtede øjensynligt ret længe ad gangen at interessere sig for dens videre skæbne. Den så dagens lys midt under Store nordiske Krig. Senere fulgte landbrugskrise og helt ødelæggende epidemier af kvægsyge. Bønderne havde det vanskeligt nok selv, og faste fattigbidrag kunne risikere at blive det strå, der knækkede kamelens ryg.

Opgaven var for stor for enevælden, og antallet af embedsmænd til at føre den ud i livet var for lille.

Præsterne har fået deres store del af skylden for den manglende eller mangelfulde forsorg i 1700-årene. Det er nok at tillægge dem større indflydelse og myndighed, end de havde. Ansvarer lå højere oppe. Det var opsynet med præsterne, der svigtede. Havde provster og biskopper på deres visitatsrejser gjort lige så meget ud af fattigregnskaber og forsørgelsesplaner som af kirkebøger og overhøringer, ville det have været umuligt for præsterne at smygge sig uden om den ekstra arbejdsbyrde, der hed de fattiges forsørgelse.

Hvis centraladministrationen virkelig havde brændt for en vel fungerende forsorg, ville amtmændene i langt højere grad, end det var tilfældet, have faret frem med bål og brand mod sløse og ligegyldige præster og mod glemsomme og modvillige bønder.

Der kunne vel også tænkes godsejere med kaldsret til et eller flere præsteembeder, som lod et ord falde til præsterne om blot at lade tingene gå deres gang og ikke komme til bønderne med udgiftskrævende påfund, som kunne gøre dem endnu mere kulrede i hovedet, end de allerede var, ikke at pålægge dem tvungne bidrag med risiko for ophobning af restancer og for ophør af traditionel gavmildhed. Måske har der ligget en vis disciplinering af godsernes småkårsfolk i deres viden om, at blev de trængende til hjælp, var der kun et nådigt herskab at håbe på.

Bondesindets labyrint

De største hindringer for gennemførelse af offentlig forsorg i overensstemmelse med 1708-forordningen lå sikkert i bondesindets mange lag og kringelkroge. Her var aldrig ryddet op, og meget lidt var i tidens løb blevet kasseret. Bondesjælen var et pulterkammer af

tro og overtro, af ældgamle traditioner, af arvet livssyn og sejlivede holdninger og fordomme. Det var tydeligt nok for alle, der havde med bønder at bestille, men ubegribeligt for andre end dem, der selv var bærere af dem. Hverken nye love eller nok så mange ihærdige luthersk-ortodokse fejekoste nåede nogensinde ind i alle bondesindets kroge.

Det liv, der blev levet på landet i 1700-årene, rummede ikke mange tilskyndelser til nytænkning og holdningsændringer. Summen af egne erfaringer lignede til forveksling den, der var overleveret fra de gamle. Tilværelsen havde altid været den samme højst risikable balancegang på afgrundens rand, vekslende mellem krig og pest og plyndringer, mellem misvækst og hungersnød og enkelte velsignede høstår.

Bøndernes på samme tid statiske og ustabile tilværelse bevirkede, at de passede omhyggeligt på det, de overtog, hvad enten det drejede sig om materielt eller åndeligt arvegods. Blandt meget andet var de bærere af en omsorgstradition, som på samme tid holdt liv i adskillige betlere og blokerede for indførelse af offentlig forsorg.

Barmhjertighedsgerninger

I 1700-årene vakte det øjensynligt aldrig den store opstandelse, når offentlig forsorg enten ikke blev indført eller efter nogle års forløb sygnede hen og helt ophørte. 1708-loven blev på intet tidspunkt håndhævet så kraftigt, at den evnede at hæmme eller formindske det omvandrende betleri. Det skyldtes i allerhøjeste grad bøndernes uvilje både mod at yde til en offentlig kasse og mod at give slip på arvede holdninger.

Arven rummede blandt andet den katolske kirkes syn på tiggere og andet fattigfolk, at de var samfundets velgørere. Det betød, at den pjaltede mandsling eller pukkelryggede morlille, som tiggede føden hos bønderne, kunne være Vorherre selv eller en af hans ærkeengle, der forklædte vandrede rundt på jorden og afprøvede menneskehjerterne og omhyggeligt noterede sig alle velgerninger, som til sin tid, når de blev talt sammen, kunne give en plads i Abrahams skød.

Ganske vist havde katolicismen været afskaffet i Danmark i 200 år; men hvem vidste? Der kunne måske være noget om snakken, så for en sikkerheds skyld afviste man nødigt de betlere, der kom til døren.

Det, der var tilbage af den gamle tro, passede dårligt sammen med offentlig forsorg og pålignede bidrag til fattigkassen. Hvad gavnede det ens egen salighed at aflevere et par skæpper korn til præsten eller at dele en fattigs underhold med fire andre gårdmænd i byen? Bønderne ville selv trykke skillingen i den fremrakte hånd, og de ville selv have takken for den.

Bøndernes barmhjertighedsgerninger var et helt personligt anliggende mellem giver og modtager eller måske rettere mellem dem selv og deres skaber og himmelske dommer.

Netop det element mistede sin betydning og mening under udførelse af kollektiv, lovbefalet forsorg. I den var den enkelte giver næsten usynliggjort, og den attråede belønning ville uvægerligt udeblive, når Vorherre ikke havde overblik over hvem, der havde gjort sig fortjent til den.

Bøndernes uvilje mod offentlig fattigvæsen og deres gavmildhed over for den enkelte fattige var kendt af alle, der havde med bønder og forsorg at bestille, en kilde til dyb undren og stor irritation, ikke mindst for amtmand Morgenstjerne, der gang på gang kom ind på problemet i sin brevveksling med Danske Kancelli:

Man vil være bekendt for at være af medlidende tænke måde, man lader derfor nabosoggenes fattige komme og giver disse af et godt hjerte. Denne tænke mådes virkning og følger er, at man anser det for tvang at give noget klækkeligt årligt til egne fattige under offentlig forsørgelse. Man frygter, at dette ej bliver bekendt nok ... man vil ej indskrænke sig til egne fattige. Naboejeren skal kende vor medlidenhed. Derfor giver man ej til offentlige foranstaltninger 4 mark, når man af hånden giver en rigsdaler. Thi det, man giver selv, får man selv takken for².

Forsikringsprincippet

Der var utvivlsomt flere incitamentter til barmhjertighed og gavmildhed end et noget usikkert salighedshåb på forældede præmisser. 1700-årenes landbosamfund var præget af manglende økonomiske ressourcer og af næsten total afmagt over for katastrofer af enhver art. Derfor kunne den private, synliggørende gavmildhed bruges som en slags forsikring. Bønderne kan have tænkt som så, at giver jeg til den, der intet har, så vil andre sikkert gøre det samme mod mig, hvis ulykkerne indtræffer, og jeg kommer til at mangle.

At det var på den måde, bønderne ræsonnerede, er nærliggende at forestille sig, men umuligt at føre bevis for. De argumenterede ikke skriftligt for deres holdninger og motiver. Der er kun deres måde at handle på og andres udsagn om bønderne at holde sig til; men tydeligt er det i hvert fald, at desto sikrere økonomisk fodfæste, gårdmændene fandt, desto mere aftog barmhjertighedsgerningerne.

Ambivalens

Hvad enten bøndernes velgerninger udsprang af dybtliggende religiøsitet eller af deres egen usikre tilværelse, så var gavmildheden i sidste ende rettet mod giverne selv og deres himmelske og jordiske redning. Godheden havde sit udspring i egoisme; men da den hjalp de fattige til at blive mætte en gang imellem, havde den en helt reel betydning. Det var den varme og menneskekærlige side af bondesindet. Der var også en mere dyster og kuldslået.

Alle i samtiden, der havde en mening at lufte om bønder, omtalte ikke blot deres gavmildhed, men endnu oftere deres smålighed og nærighed. I kirken lyttede den del af bondesjælen til de luthersk-ortodokse præster, til deres lovprisning af flid og af arbejdet som et kald. Den, der ikke ville arbejde, skulle heller ikke have føden, lød det truende fra prædikestolen. Bønderne, som i årets travle perioder var afhængige af indsidderes og husmænds arbejdskraft, nikkede eftertænksomt bifaldende. De kendte alle til skamløse driverter, som kunne finde på at betakke sig for dagleje hos bønderne og i stedet sendte kone og børn en vej ud at betle og selv

gik en anden. Det var ikke dem, der var de forklædte engle. Hvis den slags mennesker kunne gå til præsten og blive skrevet op til sognehjælp, svækkedes betydningen af de private gaver. Den afhængighed, disse satte modtageren i over for yderen, kunne ofte være nyttig, når en arbejdsfør, men ikke arbejdsbegærlig person skulle motiveres for høstarbejde.

Der skal nok være flere forklaringer på, at den offentlige forsorg havde så trange kår i 1700-årene. De to, der springer mest i øjnene og som har åbenbaret sig tydeligst ud fra materialet, er det svigten-de opsyn med det officielle fattigvæsen, der blev tilfældigt og lem-fældigt, fordi nettet af embedsmænd var stormasket og spinkelt og ofte overbelastet af andre opgaver.

Allermest skyldtes det disse ubegribelige bønder, som, hvad enten de var godgørende med begge hænder eller smålige og for-dømmende over for fattigfolk, ikke ønskede at medvirke til lovbefal-let forsorg.

Ubesvarlige spørgsmål

Der er i hvert fald tre 1700-talsspørgsmål, som ikke lader sig besvare blot nogenlunde tilfredsstillende.

For det første, hvad var de fattige, når det kom til stykket, bedst tjent med, enten at høre til i et sogn med nogenlunde velorganise-ret, offentlig forsorg, hvor til gengæld den private gavmildhed svandt ind til næsten ingenting, eller at bo hvor tingene havde fået lov at gå deres sædvanlige tilfældige gang uden indblanding og med udslag, sommetider af stor godgørenhed og sommetider af det modsatte?

Det er heller ikke muligt at sige, hvor mange virkelig trængende, der var, hvor stor en del af landbefolkningen, som ikke havde mulighed for at opretholde livet uden tilskud fra andre.

Der er ingen hjælp at hente i bevarede forsørgelsesplaner. Bøn-dernes en gang accepterede bidrag lå fast. Dem vovede ingen præster at sætte i vejret, selv om de stod med nok så mange, der trængte hårdt til understøttelse. Disse måtte vente på, at der ved naturlig afgang blev en portion ledig, og indtil det skete, var både

præster og fattige tvunget til at sætte deres lid til den private godgørenhed.

Almisselemmerne var kun toppen af isbjerget. Da den nylig nedsatte fattigkommission i 1788 udbad sig oplysninger fra blandt andre landets præster om forsorgens tilstand og forslag til, hvordan betleriet kunne formindskes, svarede Voer herreds ni præster, at der fandtes et organiseret fattigvæsen i deres pastorater, men også at de alle havde langt flere trængende, end de var i stand til at hjælpe. I Lundum og Hansted anslog præsten, at der var 90 personer, der havde understøttelse behov. Af dem formåede han mere eller mindre kun at hjælpe 34. Af nabopastoratets 80 trængende var der 17, der modtog en form for almisse³.

Det tredje drilagtige spørgsmål er om udbredelsen og omfanget af offentlig forsorg før 1803. I et så afgrænset område som et amt skulle det være muligt at gennemgå de fleste af de arkiver, der rummer oplysninger om 1700-årenes fattigvæsen; men jo flere sten, der blev vendt, jo mere uklart blev billedet. Offentlig forsorg var ikke et entydigt begreb. Nogle steder var den aldrig blevet indført, andre steder havde den fungeret støt og roligt, indtil den i 1803 blev tillempt det ny reglement. Der fandtes næsten ikke andet end lokale varianter.

Århus amt før 1803

Da Århus amt blev oprettet 1799, havde amtmand Morgenstjerne haft fire år til at opøve sit skarpe blik i, hvordan det stod til med blandt andet fattigvæsenet i Havreballegård og Stjernholm amter. Han var kommet til Østjylland med den overbevisning, at det overalt i landet stod sørgeligt til. Den tro mente han at få bekræftet.

I Stjernholm amt, der bestod af Nim herred og af Bjerre og Hatting herreder, som i 1799 afleveredes til Vejle amt, stod det allerdårligst til. Der var langt fra Horsenseggen til amtmanden i Århus, så tingene havde åbenbart fået lov at gå på bedste beskub uden ret megen indblanding. Det sås tydeligt. Her var »nogle få sogne undtagen slet ingen inddeling til de fattiges forsørgelse«. Ingen af præsterne holdt bog, og den befalede overopsigt var aldeles ukendt.

Caspar Wilhelm von Munthe af Morgenstjerne (1744-1811). Med en baggrund i militæret og som godsejer på Sjælland og Lolland blev han i 1795 amtmand over Havreballegård og Stjerneholm amter. I 1803 fulgte udnævnelser til stiftamtmand i Århus amt, men allerede året efter tiltrådte Münthe af Morgenstjerne samme embede på Lolland-Falster. Han tog del i tidens debat blandt andet med et skrift 1783 om landbospørgsmålet, 1792 med en kritik af universitetets varetagelse af de eksakte discipliner, og i slutningen af århundredet diskuterede han spørgsmål om menneskets rettigheder affødt af den franske revolution. (Foto: Per Stolberg af maleri på Storstrøms Statsamt).

Enten eksisterede fattigvæsenet slet ikke, eller det var »ganske ufuldkommen og efter selvvalgte regler«¹.

I Havreballegård amt, der bestod af de tre små herreder, Hasle, Vester Lishjerg og Ning omkring Århus, så tingene med lidt god vilje en smule bedre ud. Her havde overopsigten ikke været aldeles ukendt. Den var blot på et tidligt tidspunkt gået i glemmebogen. Det må nok siges at være et mildt udtryk. Hvis amtmand Morgenstjerne havde gjort sig den ulejlighed at gennemse, hvad hans forgængere havde arkiveret om den ting, ville han have været tvunget til at indrømme, at der ikke var nogen grund til at fremhæve Århus-egnen på Horsensegnens bekostning.

Selv om tingene havde et tilfældigt præg, var der en slags mønster for den organiserede fattigforsorgs fødsel, men ikke for dens hensoven. Blev der skabt et offentligt fattigvæsen, skete det enten i 1708 eller efter en påmindelse i 1731 eller en tilsvarende i 1761⁵.

I Havreballegård amt var der ikke meget, der fængede før 1760'erne. Forordningen 1761, der skulle rette op på forsorgens miserable tilstand, da »der hist og her kunne have indsneget sig mislighed«, tilskyndede den daværende stiftamtmand de Schousboe i Århus til at gøre noget ved mange års forsømmelser. Han døde

året efter, så måske hans nyvakte interesse for fattigvæsenet hang sammen med bøndernes åndelige regnebræt. Perleporten stod på vid gab også for stiftamtmand, hvis der var blevet gjort tilstrækkeligt for de fattige, og de Schousboe gik i gang med at forhøre sig om forsorgens tilstand gennem amtets provster⁶.

Det havde ikke den store virkning. Enten lod provster og præster ikke høre fra sig, eller også tilstod de uden at rødme, at det stod elendigt til. I Ning herred, der næsten kun bestod af baroniet Vilhelmsborg med egen amtmandsmyndighed, havde den kongelige amtmænd ikke meget at skulle have sagt. Fra Vester Lisbjerg herred er bevaret fattigprotokoller fra næsten alle sogne. De er påbegyndt 1764, så der må man gå ud fra, at stiftsamtmanden fik rusket op i gejstligheden. Fra Hasle herred findes en provsteprotokol fra 1760'erne. Heri er indført præsternes erklæringer om det fattigvæsen, de ikke vidste ret meget om. Indtil spørgsmålet om dets tilstand blev stillet, havde det været så godt som ikke-eksisterende. »Har været, ved ikke hvornår«, lød det fra Vejlbj og Åby sogne. Andre steder havde der været forsøgt med offentlig forsorg i 1730'erne; men da bønderne havde nægtet at medvirke, var tingene lige så stille gået i stå. I Lyngby havde præsten ladet pennen falde i 1741 og havde sat sin lid til ejeren af Lyngbygård, der sørgede godt for godsets fattige⁷.

Det hele tog sig yderst tilfældigt ud; men det hjalp en smule, da Skanderborg og Åkjær amter oprettedes i 1799. Amtmand Morgenstjerne bedømte fattigvæsenets tilstand, i hvert fald i Skanderborg amt, til at være om ikke god så dog bedre end i resten af Århus amt.

En forklaring kan være, at Skanderborg amt stort set bestod af forhenværende ryttergods, som havde været administreret af kongelige embedsmænd og derfor havde befundet sig tættere på centraladministrationen og kan have følt større loyalitet over for den end de private godsejere. En pietistisk amtmænd, Fr. von Woyda, som blev udnævnt næsten samtidig med 1731-påmindelsen, kan også have sat sit præg på den offentlige forsorg⁸.

Amtmand Morgenstjerne fik efterhånden et helt godt overblik over fattigvæsenets situation, som den tog sig ud i 1790'erne; men

en ikke ringe del af den undgik hans kritiske blik. Over grevskabet Frijsenborg havde han intet at skulle have sagt. Greven – sidst i 1700-tallet grevinden – udøvede selv amtmandsmyndighed, og Morgenstjerne måtte nøjes med at formode, at Frijsenborg »vist selv forsørger sine fattige«.

På grund af de friherrelige privilegier var Århus amt i det hele taget »noget af et stykkeværk«. Det var ikke blot Frijsenborg, der optog megen plads. Det gjorde baroniet Vilhelmsborg syd for Århus også. Ingen af stederne havde den kongelige amtmand noget at gøre. Det var bittert for Morgenstjerne, så meget mere som han vidste, at på baroniet »intet ordentlig indrettet fattigvæsen har fundet sted«⁹.

Det var således noget af et forsorgsmæssigt broget landkort, amtmand Morgenstjerne blev stillet overfor; men han magtede i årene 1798-1800 at få 1708-loven indført i hele amtet, bortset fra Frijsenborg og Vilhelmsborg og de små øer i Kattegat, Tunø, Alrø og Endelave, hvor alle klogeligt holdt lav profil, indtil det efter 1803 ikke længere slog til, og der måtte laves ligning for meget få ydere og forsørgelsesplaner for endnu færre nydere.

En af de mange gange, amtmand Morgenstjerne over for Kanceliet gjorde opmærksom på sine store fortjenester ved at få forsynen til at fungere i Århus amt, gav han udtryk for, at efter hans mening havde det været vanskeligere at indføre offentlig forsorg de steder, hvor den aldrig havde været kendt, end at justere den, hvor bønderne var vant til at yde faste bidrag, så helt sporløst var den ældre fattiglovgivning ikke gået hen over amtet.

Bønderne, særdeles i de herreder, hvor slet ingen indretning havde været, var meget derimod. Dem syntes argumentet uomstødeligt: Dette kunne umuligt i året 1708 være befalet, da det endnu aldrig, i nogen mands minde har været sat i værk. Hvorfor vil amtmanden nu pålægge os byrder, som hverken vi eller vore forfædre har båret? Vi nægter ikke den imellem os boende fattige vores hjælp; men vi vil ikke bindes til noget vist¹⁰.

Reglementet 1803 og dets gennemførelse

Allerede inden fattigreglementet 1803 trådte i kraft, var det let at se, hvor og omkring hvilke paragraffer, problemerne ville samle sig, hvad der ville blive nærlæst, fortolket og endevendt for at finde udveje og smuthuller, og hvad de fleste klager ville komme til at dreje sig om.

Det største, i de første år så langt det største, problem var de fattiges opnåelse af forsørgelsesret og -sted. Tæt forbundet med de to ting var fattigvæsenets forpligtelse til at finde husly, ikke blot til boligløse fattiglemmer, men til alle, der stod uden tag over hovedet. Forsørgelse og bolig var de mest udgiftskrævende poster i fattigregnskabet, så det var om dem, de fleste slag blev udkæmpet¹.

Af andre ting kan nævnes bøndernes klager over for store, for uretfærdige og for trykkende ydelser til fattigvæsenet, og de fattiges endnu mere højlydte beklagelser over ingen eller for utilstrækkelig understøttelse. Der var forsørgelsesmåden at være utilfreds med, forsøgene på at indskrænke almisselemmernes borgerlige rettigheder og personlige frihed og mange andre ting.

Næsten uløselige, men stort set uden for sognekommisionernes kompetence, var problemerne med de omstrejfende betlere. Disse hentede efter myndighedernes opfattelse så meget på gårdene, at der dårligt kunne blive noget til sognenes egne fattige. Betlerne blev ofte beskyldt for tyveri og trusler om ildspåsættelse, og deres kvinder var tilbøjelige til at lade deres børn komme til verden i bøndernes lader og udhuse. Det kunne måske mange år senere resultere i, at et fuldstændigt sagesløst pastorat blev udpeget som forsørgelsessted for en vildfremmed betler, hvis eneste tilknytning til stedet var, at han eller hun tilfældigvis var født netop der.

Jagten på betlere var en politiopgave. Uden sognefogedernes hjælp kunne herredsfogederne intet stille op, og uden bøndernes medvirken opnåede sognefogeden ingen resultater. Det var til bondestederne, betlerne søgte, og det var bønderne, der var klappere, når jagten på dem gik ind. Derfor var de omvandrende betlere i alderhøjeste grad et sogneanliggende.

Ligesom Hans Majestæt ved Resolution af 28de Mai f. A., bekiendtgjort ved Placet af 15de Junii næstefter, havde foreskrevet de Regler, hvorefter Fattigvæsenet paa Landet i Sieland, indtil videre, skulde indrettes og bestyres: saa har det nu behaget Allerheistamme, under 10de Junii d. A., at bifalde følgende Reglement for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse paa Landet, saavel i Sieland som i Danmarks øvrige Provindser, og tillige at befale, at samme, trende Maaneder efter dets Bekiendtgjærelse, skal sættes i Kraft:

I. Om Fattigvæsenets Bestyrelse paa Landet i Almindelighed.

§. 1.

De Trængendes Forsjærgelse paa Landet deeles efter Sognedistricterne, saaledes at ethvert af disse antager sig de til samme henhørende Fattige. Saamange Hoved- eller Annex-Sogner, som ere forenede under eet Præsteskald, udgjøre tilsammen et Sognedistrict.

§. 2.

Fattigvæsenet i ethvert District bestyres af en Sogne-Commission, i hvilken Præsten, Stedets Politimester, en af de største Lodsociere, og 3 eller 4 af de bedste Sognemænd, (efter Districtets Størrelse), ere Medlemmer. Naar Politimesteren, ved andre Embeds-Forretninger, afholdes fra at møde personlig, har han skriftlig at besuldmægtige en af Sognesogderne paa sine Vegne.

§. 3.

Alle Fattigvæsenets Districter i eet Amt henlægges under en fælles Direction, bestaaende af Amtmanden, Amtsforvalteren, (eller Amtsforvalterne, hvis deraf ere flere), samtlige Herredeprovster, og 2de af de Kongelige Godsers Bestyrere eller andre kyndige Landmænd, hvilke af Amtmanden foreslaaes og af Cancelliet udnævnes. Denne Direction for Amtets Fattigvæsen tiltræder Diskoppen, saa ofte hans andre Embedsforretninger det kunne tillade.

A 2

§. 4.

Reglement af 5. juli 1803 for Fattigvæsenets provisoriske Indretning og Bestyrelse paa Landet i Danmark. Samme dag blev der givet et tilsvarende for købstæderne.

Sogn eller herred

Der var en meget lang tradition for, at sognene tog sig af deres egne fattige. Den var i sin tid blevet en del af 1708-forordningen og fulgte med herfra over i reglementet 1803.

De fattiges forsørgelse på landet deles efter sognedistrikterne, således at ethvert af disse antager sig de til samme henhørende fattige².

Sognedistrikterne burde have heddet sognekaldsdistrikter, da det var pastoratet og ikke de enkelte sogne, der udgjorde et forsørgelsesdistrikt. To eller tre sogne, en præst og en fattigkommision, det skulle der komme megen uro og ulejlighed ud af. Forholdene i to nabosogne kunne være vidt forskellige, og næstekærligheden skulle ikke langt hjemmefra, før den tog kendetligt af.

Ved at bygge en ny forsorg op omkring en velkendt tradition har lovgiverne sikkert regnet med, at den ville være lettere at acceptere for bønderne, der var udset til at bære de tungeste byrder. Ingen tvivl om sogneforsørgelsens fortræffeligheder. Sådan havde det altid været. Sådan gjorde man andre steder, og sådan sagde oraklet i Sorø, amtmænd von Stemann, at det skulle være³.

Der var forskel på amtmænd og på hvor meget, der blev lyttet til dem. Havde Danske Kancelli hørt efter, hvad amtmænd Morgenstjerne i Århus mente om den ting, ville dansk fattigforsorgs historie måske have set helt anderledes ud. Den havde sikkert ikke, som det blev tilfældet, udviklet sig til mere end 100 års heksejagt på fattige medmennesker, til sognekommisioners og senere nærige sogneråds magtmisbrug over for ulykkelige borgere med forbud mod at indgå ægteskab, med bortlicitation af forladte børn og med tvangsanbringelse i fattiggårde. I hvert fald ville disse indgreb over for de fattige være blevet foretaget på en mere velovervejede og human måde uden antydning af det, de mest kom til at ligne, private hævntogter.

Amtmand Morgenstjerne foreslog gang på gang i årene før 1803, at herredet blev laveste instans i fattigforsorgen. De trængende ville vel ikke være blevet mindre fattige af den grund; men de ville have undgået de mange ydmygelser fra præster og gårdmænd, når de ansøgte om hjælp. Det ville i stedet have været amtmænd og provster, der bedømte deres trang og arbejdsevne. Det personlige kendskab og de private horn i siden ville ikke have fået indflydelse på af-

gørelserne. Fattigfolk ville have modtaget deres tilmålte korn og penge uden først – i mange tilfælde – at skulle udsættes for forsøg på bortjagning eller i bedste fald kirketugt og strenge formaninger.

Herredet ville have givet fattigfolk, der var nogenlunde arbejdsføre, større spillerum for at finde beskæftigelse, hvor der var mangel på arbejdskraft. Sognedistriktet blev derimod et stavnsbånd, lagt på alle fattige mennesker. Ingen ville vove at forlade det sted, hvor han eller hun en gang var blevet forsørgelsesberettiget, af frygt for at blive afvist af det distrikt, hvor de troede at kunne finde arbejde. Udelukket fra det fremmede sogn risikerede de ved hjemkomsten til det gamle forsørgelsessted, at det ikke ville vide af dem.

Gårdmandssynspunktet, at enhver er sig selv nærmest, fik sammen med sogneforsørgelsen de ulyksaligste følger for småkårsfolk. Alle, der lignede et kommende fattiglem, skulle ud af pastoratet i en fart eller allerhelst slet ikke ind i det. At det ville komme til at gå sådan, var amtmand Morgenstiernes sikre fornemmelse flere år, før reglementet trådte i kraft, og det blev på den måde, det kom til at gå.

Alt dette bortfaldt, når underholdningen skete herredsvis ... Den fattige kunne ikke så let blive gjort husvild. Sognepræsten befriedes for at være den onde mand, at ligge i strid med medhjælpere og sognefolk om indskrivelsen til almisse med flere ubehageligheder, anstød og svagheder, som den kender bedst, som meget med de sager har haft med at gøre¹.

Da amtmand Morgenstjerne omkring 1800 havde fået forsorgen til at fungere i de allerfleste af Århus amts 64 sognekald, troede han et kort øjeblik, at alt var såre godt. Han blev klogere og skulle med sorg og vrede se i øjnene, at der

... med største iver arbejdes på at gøre de fattige ulykkeligere, end de nogensinde før har været⁵.

Året før, i 1801, havde han i sit forgæves forsøg på at gøre Kanceliet interesseret i herredet som forsørgelsessted gjort rede for sine

indhøstede erfaringer i Århus amt. Amtmand Morgenstjerne havde oplevet, at så snart der var blevet indført en ordentlig forsørgelse,

... begynder byerne at forbyde de fattige at bosætte sig og med magt endog forhindrer dem at flytte ind i de af dem lejede steder⁶.

Danske Kancelli var aldeles utilbøjeligt til at gå ind i en diskussion med Århusamtmanden om herred contra sognekald som forsørgelsessted; men da Morgenstjerne blev ved med at rykke for svar, blev han omsider stillet nogenlunde tilfreds. Danske Kancelli gav ham medhold et stykke af vejen, således at fattigfolk efter to års ophold i et herred blev berettigede til understøttelse, enten i det sogn, hvor de boede, eller af et andet i samme herred. Til grund for den bestemmelse lå et reskript fra 1736, som gjorde betlere, der havde haft held til at blive boende samme sted i to år, forsørgelsesberettigede der⁷.

Amtmand Morgenstjerne fortsatte med at have et forbitret øje til sognene som forsørgelsesdistrikter og modarbejdede beslutningen til det sidste. I 1802 fik de denne sidste hilsen fra Århus amt:

Når fattigunderholdningen går af sognet, da skulle kontributerne nok vide at stikke sig bag sognefogeden og de 3-4 bedste sognemænd for at afværge, at for mange ansættes som fattige, og præsten er bange for sit offer, sin nannest, som sognets velvillighed indrenter ham, og dette siges ham vel endog til behagelig eftertanke⁸.

Der var intet at stille op, og sommeren 1803 lå landet hen i lige så mange slagmarker, som der var sognedistrikter,

... og således er disse ulykkelige mennesker blevet som fredløse og en uophørlig jagt er anstillet på dem⁹.

Forsørgelsesret

Retten til at få det allernødvendigste til livets opretholdelse var allerede fastslået i 1708-forordningen. I reglementet 1803 lød det således:

Som trængende til understøttelse anses alene de fattige, der ej ved egne kræfter, på lovlig måde, kan erhverve sig nødtørfigt underholdning og således, uden andres hjælp, enten ganske eller for en del måtte savne den føde, klæde, husly, varme og pleje i sygdomstilfælde, som er dem uundværlig til at vedligeholde liv og helbred.

Om forsørgelsespligten hed det:

Af sådanne fattige påligger det ethvert sognedistrikt at forsørge alle dem, som i samme er født og opdragne, eller ... har bopæl og hjemsted der på den tid, de findes trængende til understøttelse og ligeledes dem, som i de sidste tre år, enten bestandig eller dog i længere tid end på noget andet sted der har haft ophold og på lovlig måde ernæret sig¹⁰.

Hertil føjedes, at distrikterne også forpligtede sig til at tage sig af tilflyttere, som havde bosat sig med »en vis udsigt til at kunne ernære sig«.

Disse var de tunge paragraffer i reglementet, og det var rækkefølgen, først præcisering af forsørgelsesretten, derefter af stedet. Sognekommisionerne og bønderne lavede deres egen rækkefølge. For dem gjaldt det først at finde ud af, om ikke de fattige hørte mere hjemme et andet sted end hos dem, at få tvivlsomme personer lempet ud af pastoratet, dvs. alle, der var af svag formue eller havde en flok børn og som var på nippet til at opfylde treårsreglen. Sidst, men ikke mindst, skulle fremmede småkårsfolk forhindres i at bosætte sig.

Treårsreglen

De tre års fast ophold i samme distrikt, som reglementet bestemte skulle være tilstrækkeligt for, at man kunne anerkendes som forsør-

gelsesberettiget, blev en af de helt store anstødssten. Fortolkningen af begrebet tre år udviklede sig, endnu inden reglementet var trådt i kraft, til et mareridt for alle parter, ydere, nydere, præster, fattigkommissioner, amtmænd og Kancelli. At der på de tre år var hæftet »eller dog i længere tid end på noget andet sted«, gjorde ikke tingene lettere. Det gav blot endnu flere problemer, fordi en vagere formulering medførte flere fortolkningsmuligheder. Det hjalp ikke, at det i 1817 kom til at hedde »langt ophold«, eller at treårsreglen i 1839 blev en femårsregel¹¹.

Gejstlige slagsmål

I 1809 var tre præster i henholdsvis Harlev, Årslev og Låsby meget uenige om udlægningen af den del af reglementets tekst, der hed »i længere tid end på noget andet sted«. Et »utyske« af en tjenestepige var blevet jaget af sin plads i Harlev, fordi hun var gravid. Hun manglede alt, »hvad hun behøvede til livets fornødenheder, fødevarer, sengeklæder, lys og varme«, og var således et virkeligt fattiglem. Det skulle hun ikke have lov at være i Harlev, hvor hun havde tjent to år og ni måneder. Pastor Ramsing havde haft »utysket« i forhør og af det udledt, at hun havde opholdt sig i længere tid i Årslev end i Harlev.

Pastor Assens i Årslev nærlæste pigens skudsmål og kom til det resultat, at pigens ophold i hans pastorat kun havde varet to år, fem måneder og to dage. Altså havde hun været længere tid i Harlev. De to gudsmænd var hinanden jævnbyrdige, når det gjaldt at unddrage sig noget, der lignede en forsørgelsespligt. På et tidspunkt fandt de dog sammen og enedes om, at ingen af deres pastorater havde ansvar for pigen. Derfor måtte det blive fødesognet, Låsby. Her sad en lige så finurlig præst. Han meldte hus forbi, tolkede reglementet således, at fødesognet kun var forsørgelsessted, hvis en trængende ikke havde været borte fra det i tre år. Maren, den af alle uønskede pige, havde været borte fra fødesognet i næsten seks år. Derfor var Låsby forpligtelser over for hende forlængst ophørt.

Mens præsterne udlagde teksten, gik tiden, og fødslen nærmede sig så meget, at Harlev-Framlev fattigkommission ved amtmandens

mellekomst gik ind på at finde en stue til Maren og sørge for hende en måned efter fødslen¹².

Treårsreglen kunne fortolkes; men der var sat grænser for opfindsomheden og antallet af måder, det lod sig gøre på. Kancelli og amtmænd fik efterhånden lukket de fleste smuthuller og cementeret en administrationspraksis, som var vanskelig at komme udenom. Der var flere muligheder i de forbehold over for erhvervelse af forsørgelsesret, som reglementet indeholdt. For at være berettiget til understøttelse i et distrikt skulle den trængende, når der var tale om tilflyttere, være ankommet og have bosat sig »med en vis udsigt til at kunne ernære sig«, og for alle gjaldt, at de skulle have ernæret sig på lovlig måde¹³.

Udsigt til næringsvej

Over for Maren havde de tre præster kun haft treårsreglen at holde sig til. Hun havde været fæstet som tjenestepige, indtil uheldet overgik hende, at hun blev gravid og jaget af pladsen. Maren havde ernæret sig lovligt og var ankommet med udsigt til at kunne ernære sig. Her var ingen hjælp at hente for præsterne, hvor stort et utyske hun end måtte have været.

Det var sjældent, sognekommisionerne begrundede afslået fattighjælp med, at en ansøger var kommet til distriktet uden udsigt til næringsvej. Det var ikke let at dokumentere eller overbevise amtmanden om. Den ene påstand ville stå ubeviselig over for den anden. En præst kunne sige om en pige, som var flyttet hjem til sin gamle mor, at det var for at leve af moderens fattighjælp og for desto lettere at kunne fordrive tiden i utugt og lediggang. Pigen ville påberåbe sig, at hun var kommet af kærlighed til sin mor for at passe og pleje hende på hendes gamle dage. Amtmandens mildere menneskesyn ville oftest komme pigen til gode. Det vidste præsterne, så derfor var det ikke ofte, de benyttede sig af tilflytters manglende udsigt til at kunne ernære sig; men det skete, og da de ugifte mødre var alle præsters yndlingsaversion, var det næsten altid dem, det gik ud over.

I 1816 gjorde Vejlbys sogn sig de største anstrengelser for at slippe

for Johanne Lorenzdatter og det barn, hun ventede. Hun fik afslag på hjælp i barselsperioden med den begrundelse, at hun ikke var kommet til sognet med udsigt til at kunne ernære sig. Det argument fejede stiftamtmand Guldencrone straks af bordet. Johanne havde tjent mere end et år i Vejlbj, da hun blev gravid. Hun var et mere end almindelig forkomment pigebarn. Skudsmål havde hun ikke. Hun vidste ikke, hvem hendes forældre havde været, eller hvor hun var født, så det så sort ud for fattigvæsenet i Vejlbj; men kommissionen var ikke sådan at tage modet eller opfindsomheden fra. Om den var kortsynet eller specielt langsynet, får stå hen. Den var nok begge dele.

Vejlbj sogn kæmpede på den ene side for at undgå at betale for Johannes barselseng; men det kan også have set i øjnene, at der måske om mange år kunne stille en pjaltet person, der ville fortælle den tids fattigkommission, at han eller hun ikke havde andre forsørgelsessteder end fødesognet Vejlbj.

I hvert fald undså kommissionen sig ikke for at delagtiggøre stiftamtmanden i Vejlbj-sladder. Når Johanne havde fri, var hun gerne smuttet til nabosognet, Brabrand. Der måtte barnefaderen ganske sikkert være, og der måtte barnet være undfanget. Derfor var det kun ret og rimeligt, om Brabrand-Kasted blev udnævnt til forsørgelsessted.

Forslaget var i allerhøjeste grad et hjemmelavet tillæg til fattigreglementet; men hvad stiftamtmanden mente om den nyskabelse, melder historien intet om. Vejlbj fattigvæsen fik blot klart og køligt besked om at »række hende den hjælp, hun behøver«¹⁴.

Der skulle gå mere end 20 år endnu, inden et barns undfangelsessted blev dets forsørgelsessted. Da det skete, var det moderens faste opholdssted, der blev afgørende, ikke hvor hun luskede hen i de sene aftentimer¹⁵.

På lovlig måde

Allerede i 1708 var det et krav til de fattige, der bad om understøttelse, at de i deres bestræbelser for at overleve havde holdt sig til de lovlige måder. Denne løftede pegefingr fulgte med over i reglementet

1803, men var ikke en uafvendelig trussel mod de allerfattigste, at hjælp var udelukket og sultedøden en retfærdig straf for enhver, der ikke havde evnet at holde sig på dydens og lovens smalle vej.

Samfundet havde ret og pligt til at afklapse sine vanartede børn og stedbørn; men når det var sket, havde disse samme krav på understøttelse som alle andre.

Præster og bønder tolkede udtrykket »lovlig måde« helt anderledes. Kommissionerne anså sig for at være i deres gode ret til at afslå enhver form for understøttelse, hvis der var den mindste plet at sætte på fattigfolks opførsel og moralske vandel. De undså sig ikke for gang på gang at bringe rygter og landsbysladder til torvs, når det gjaldt om at bevise, at en trængende person ikke altid havde ernæret sig helt lovligt.

De ulovlige måder var for pigernes vedkommende først og fremmest hel- og halvprostitution. For både mænd og kvinder var det utilgivelige ting som lediggang og løsgængeri kombineret med betleri. Der kunne være tale om tyveri, om voldsom eller voldelig adfærd med trusler om ildspåsættelse, og hvad der ellers kunne opstå af aggressive tilbøjeligheder på samfundets nederste hylde, især når der var brændevin med i spillet. Selv om ædruelighed endnu ikke var blevet en bondedyd, anså bønderne fattigfolks drukkenskab for at være tilstrækkelig grund til at nægte dem fattighjælp. Over for den slags, næsten altid vage og uspecificerede, beskyldninger var amtmændene befriende og kategorisk afvisende. Da Gosmer-Halling fattigkommission i 1809 ville forsøge at tvinge en letlevende pige tilbage på dydens vej ved at fratage hende hjælpen til et par uægteskabelige børn, greb stiftamtmand Guldencrone ind.

Vel er hendes forhold ikke rosværdig; men da der her ikke er spørgsmål om hendes strafskyld eller afstraffelse, så bør denne omstændighed ikke komme i betragtning, så meget mindre som straf ved at lade hende lide nød, tillige måtte ramme hendes uskyldige børn¹⁶.

Da kommissionen i Hasle-Skejby-Lisbjerg i 1814 ikke kunne enes

om, hvor en endnu børnerigere, ugift mor hørte hjemme, om det var i fattighuset eller i tugthuset, fik den følgende belæring af samme stiftamtmand.

Da kommissionen, eller den af dens medlemmer, som har ønsket Mette Jensdatter hendsendt i tugthuset, ikke har opgivet nogen af hende forøvet forbrydelse, som til tugthuset kvalificerer hende, kan dette ønske ingenlunde blive opfyldt¹⁷.

Var der begrundet mistanke om et kriminelt forhold, måtte sagen indbringes for retten; men den anklagede mistede ikke sin ret til understøttelse efter eventuel udstået straf.

Amtmændenes konsekvente afvisning af rygtesmede og sladderhanke lukkede i nogen grad munden på forargede præster og bønder; men intet kunne standse det holdningsskred i bondesjælen, som fattigreglementet satte i gang. Udtrykket »lovlig måde« gjorde de modvillige ydere af fattighjælp opmærksom på, at nød og trang ikke var tilstrækkeligt for at kunne opnå understøttelse. De fattige skulle have gjort sig fortjent til den. Et sognedistrikt kunne holde sine fattigudgifter på et tåleligt lavt niveau, hvis en stor del af de trængende lod sig afvise med henvisning til deres ulovlige overlevelsesmåder.

Hermed var begyndelsen gjort til den opdeling af fattigfolk i værdig- og uværdigtrængende, som efter danske forhold mere end noget andet gjorde 1800-tallet til et mørkt kapitel i forsorgens historie.

Forsørgelsessted

Forsørgelsesstedet havde ikke været det store problem i fællesskabets tid. Indtil slutningen af 1700-tallet kom der ikke mange fremmede til et sogn for at finde blivende sted. Sammenlignet med det følgende århundrede var mobiliteten til at overse. Det sørgede stavnsbåndet og de stive landsbystrukturer og lovgivningen for. Kom der fattigfolk til et sogn, måtte de slå sig igennem så godt eller dårligt, det lod sig gøre, og sætte deres lid til bøndernes traditionelle, ikke lovbefalede godgørenhed.

Siden 1736 havde betlere efter to års ophold i et sogn været at »regne for samme steds fattige« og havde ret til understøttelse, hvis det var et af de sogne, der havde hjælp at tilbyde. Denne toårsregel blev af amtmand Morgenstjerne hentet frem af mere end halvglemsel, og han benyttede sig ofte af den, indtil reglementet 1803 kom med ny lovgivning¹⁸.

Hellige og uhellige alliancer

Der havde sjældent været brug for toårsreglen i 1700-årene. Præsterne havde haft deres egen måde at gøre tilflyttere forsørgelsesberettigede på. Når de ankom til pastoratet, skulle de melde sig hos præsten, som loven bød, fremvise pas eller skudsmål og derefter passe deres kirke- og altergang uden at lade sig finde i større synd end flertallet. Overholdt de det, var de medlemmer af menigheden og havde samme ret som andre til at få del i tavle- og legatpenge og eventuelt fattigkorn.

Altergang som hjemstedsbevis hørte lovgivningsmæssigt ikke rigtig hjemme nogen steder; men den betydning, præster og bønder tillagde den, var stor og overmåde vanskelig at udrydde. Altergangskriteriet havde været humant og let at administrere; men alt har sin tid. Da pastor Bechmann i Hvirring i 1801 havde forsynet en syg, omflakkende betler med husly og understøttelse ud fra den begrundelse, at hun nogle år tidligere havde været til alters hos ham, da var amtmand Morgenstjerne mest af alt i humør til at rive hovedet af den arme præst. De fattige og hjemløse skulle nok hjælpes, men i overensstemmelse med anordningerne, ikke efter mere eller mindre hjemmelavede præsteregler¹⁹.

Efter 1803 blev altergang ikke en genvej til understøttelse, men nægtelse af den blev et middel til at undgå at anerkende forsørgelsespligt.

I efteråret 1803 forsøgte gårdmændene i Storring at fordrive en enlig pige fra sognet. De mente, hun hørte mere hjemme i Skjoldelev, hvor hun var født. Pigen boede til leje hos en udflyttergårdmand, sad »på egen hånd« uden at have fast tjeneste. Det var vel ikke helt lovligt; men hun betalte sin husleje til tiden og havde al-

drig bedt nogen om noget. Da hun havde boet længe i Storring, var det et problem at slippe af med hende. Gårdmændene opfordrede præsten til at nægte at tage hende til alters for på den måde at udstøde hende, først af menigheden og derefter af sognet. Præsten adlød og håbede og bad sikkert til, at den historie aldrig blev kendt uden for pastoratet. Det blev den. Den nåede helt til amtmand Morgenstjerne i Århus, og det var det, der skulle til. Den følgende søndag var pigen til alters i Storring kirke, og tilbage sad præsten med røde ører efter en gevaldig overhaling af amtmanden²⁰.

På et ikke nøjere angivet tidspunkt, men mere end tre år før 1808, da historien foregik, havde et ældre ægtepar løst deres samlivsproblemer på den måde, at mor og datter boede sammen i Årslev. Faderen havde fået husly hos en søn i Søften. Hans eneste tilknytning til Årslev var, at han søgte altergang der sammen med sin kone. Så længe han havde kunnet klare sig selv, havde ingen haft indvendinger mod den ordening; men sønnen døde, og den gamle mand blev trængende til understøttelse. Ikke hos os, sagde kommissionen i Søften-Foldby. Han hører til i Årslev, hvor han går til alters. Ikke hos os, lød det fra Årslev-Tilst. Han har aldrig boet her, men mere end tre år i Søften.

Sagen endte i amtsfattigdirektionen, der benyttede lejligheden til at ramme en pæl gennem altergangsspøgelset. Søften-Foldby fattigkommission fik besked om at antage både mand og kone til forsørgelse. Den gifte kvinde fulgte manden. Hvor de gik til alters var uden betydning.

Da det ikke er en absolut umulighed at kommunikere andre steder, end der hvor man er hjemmehørende, og anordningerne om fattigvæsenet ingenlunde bestemmer, at en trængende persons altergang skal komme i betragtning til at bestemme hans forsørgelsessted, kan bemeldte Jørgen Martinussen ikke pålægges Årslev sognedistrikt til forsørgelse²¹.

Altergangsspøgelset var ikke manet mere i jorden, end at det blev ved med at dukke op i præsternes argumentation for ikke at ved-

kende sig en forsørgelsespligt. Det forekom i Hylke så sent som i 1838, da præsten nægtede en syg tjenestekarl at komme til alters. Hvis han ville have sine synders forladelse, kunne han gå til Tåning eller Torrild, hvor han havde tjent, indtil han blev syg.

Hylkepræstens opførsel kan dårligt undskyldes, men delvist forklares med hans høje alder. Øjensynligt flakkede den 80-årige præst mentalt stadig rundt i 1700-tallet, hvor en ny altergæst var et potentielt nyt fattiglem. Hans kollega i Torrild, som bestemt ikke ønskede den syge karl tilbage til sit pastorat, var meget forarget og klagede til amtet over, at hans gamle embedsbroder førte sig frem som fattigforstander, når der var brug for ham som sjælehyrde²².

Hvor ofte det lykkedes at bortjage småkårsfolk ved hjælp af nægtet altergang er umuligt at sige; men på et tidspunkt efter 1840 ophørte denne præste-bondesammensværgelse mod fattige uden indfødsret i distriktet. Tilbage bliver det indtryk af adskillige præster, at de var bøndernes villige marionetter, frygtende mere for afkortede offer- og nannest-ydelser end for Vorherres og amtmandens misbilligelse.

Bortvisning og udelukkelse af fremmede var ofte en hellig alliance mellem præster og bønder. Begge havde interesse i at holde udgifterne til fattigvæsenet så langt nede som muligt. Præsterne var økonomisk afhængige af bønderne. Fra tid til anden blev deres spisekamre fyldt op med påskeæg, pinsebrød, midsommeroste, mortensgæs, og hvad der ellers lokalt kunne forekomme af nannest-ydelser. Bønderne anså deres gaver til præsten for en velvilje, de kunne vise ham, og når velviljen ikke var ret stor, skrumpede de gode gaver ind.

Der skulle en stærk personlighed, et hjerte, der bankede varmt for de små i samfundet og helst også privat formue til, for at præsterne kunne modstå presset fra bønderne.

Nægtelse af altergang var en af de mere spidsfindige måder at unddrage sig forsørgelsespligt; men der blev også taget langt grovere midler i anvendelse.

I Århus amt kan amtmand Morgenstiernes håndfaste indførelse af 1708-loven i årene før 1803 have fået bønderne til at mobilisere al den opfindsomhed og obstruktionslyst, de rummede; men den

foretagsomhed, der blev udvist rundt omkring, var generel og ikke blot sat i gang i et enkelt amt takket være en nævenyttig, forsorgsfikseret amtmand.

Sognevedtægter

Præsterne overlod de grovere udsmidningsmetoder til bønderne; men nægtet altergang var præsteværk, og formulering og nedskrivning af sognevedtægter var oftest med tydelig præsteassistance. Disse vedtægter gjaldt kun på selvejergodset. De indeholdt forbud for alle, som ejede hus og bolig, mod at udleje deres ledige stuer og af-tægtsboliger til fremmede, der kunne mistænkes for en dag at ville falde fattigvæsenet til byrde.

Danske Lov sagde, at fæstebønder ikke måtte indtage indsiddere uden deres herskabs tilladelse; men selvejerne disponerede frit over deres tomme lejligheder. Lejerne skulle blot være i besiddelse af lovligt skudsmål, og udlejeren indestod for deres personlige skatter²³.

Med vedtægterne om forbud mod indsiddere begrænsede selvejerne således deres egne rettigheder. Hvornår de begyndte at gøre det, er vanskeligt at gennemskue. Det var ikke den slags kontrakter, nogen gik til retten med om tinglysning. De var tusmørkearbejde. I hvert fald efter 1803 vidste både præster og bønder, at de var på gyngende grund, på kollisionskurs i forhold til reglementets ånd og bogstav. Det er derfor umuligt at sige, hvor mange sognevedtægter, der har været. De få, der kom for dagens lys, blev i reglen afsløret, fordi en fattig og boligafvist beklagede sig over dem til amtmanden. Da amtmand Morgenstjerne i 1801 bemærkede, at »sognene nu er begyndt at forbyde de fattige at bosætte sig«, kan der have været tale om vedtægter; men alle har vogtet sig vel for at delagtiggøre netop ham i deres lyssky foretagender.

Kun i Trige var bønderne så troskyldige, at de i 1806 sendte deres vedtægter om »Forening om udelukkelse af fremmede fra fast bo-pæl for at de ej skal falde fattigvæsenet til byrde« til amtet med anmodning om at videresende dem til Kancelliets approbation. I 1806 hed stiftamtmanden Guldencrone. Han havde øjensynligt aldrig

tidligere været præsenteret for sognevedtægter og svarede, ikke afvisende, men høfligt beklagende, at han ingen bemyndigelse havde til selv at godkende dem og heller ikke var i stand til at sende dem til Danske Kancelli på grund af manglende egenhændige underskrifter²⁴.

Fattigreglementet fik i 1810 en hårdt tiltrængt opstramning, der indledtes med disse ord:

Ingen, der ej endnu er trængende til understøttelse, må bortvises fra det fattigdistrikt, hvori han opholder sig, under det påskud, at han muligens i tiden kunne blive distriktet til byrde²⁵.

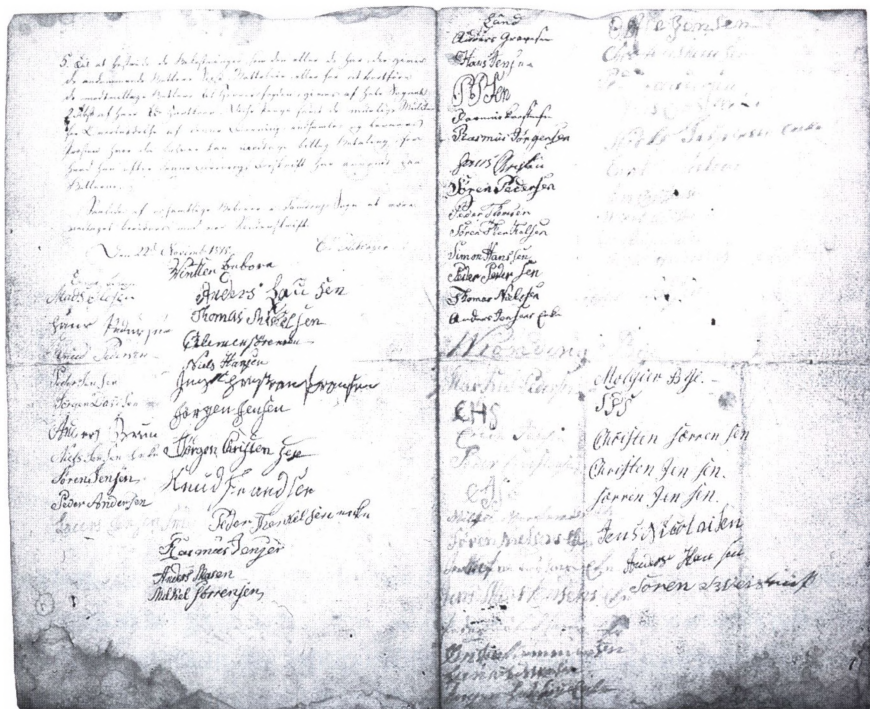
Af de cirka ti sognevedtægter, der er fundet fra Århus amt, er kun Triges dateret før 1810. De øvrige blev øjensynligt oprettet i de for alle vanskelige tider mellem 1813 og indtil omkring 1830 og var således en klar overtrædelse af 1810-plakaten.

I 1818 var præsten i Dover-Venge så uforsigtig over for stiftamtmand Guldencrone at henvise til distriktets vedtægter om ikke at tillade udenbys lejere. Han blev straks gjort opmærksom på, at en sådan praksis var ulovlig og under ingen omstændigheder kunne tolereres.

Det kan ikke bestå med loven eller borgerlig frihed at hindre nogen familie at tage ophold, hvor den finder for godt²⁶.

Amtmændene ville til enhver tid have bedyret, at deres eneste opgave var at våge over de kongelige anordningers overholdelse, og at de aldrig blandede personlige holdninger sammen med amtsadministrationen; men der var forskel på amtmænd.

I 1818 havde stiftamtmand Guldencrone uden videre fejlet Dover og Venges vedtægter af bordet. I 1820 hed stiftamtmanden Rosenørn. Han var vel ikke ligefrem begejstret, da han blev præsenteret for lignende vedtægter fra Grundfør sogn; men han vovede ikke at afvise dem og sendte dem til Danske Kancelli. Sammen med en til-

I Tamdrup og Tolstrup sogne gik man sine egne veje, da man udfærdigede sognevedtægter. Ikke fattigkommissionen, som det efter reglementet skulle være, men gårdmændene underskrev og indsendte 1818 deres forslag, ikke til amtmanden, men til herredsfogeden.
(Foto: Ejvind Rasmussen og Anders Riis).

svarende sjællandsk sag gav de anledning til, at sådanne overenskomster blev kendt klart ulovlige²⁷.

Lovovertrædelser kan enten forsøges holdt skjult, eller også må man se sig om efter en myndighed, der er villig til at give dem et eller andet blå stempel.

Både fra Tolstrup sogn og fra Tamdrup indsendte gårdmændene, ikke fattigkommissionen, deres vedtægter til godkendelse, men ikke til amtet. Bønder og herredsfogeder så nogenlunde ens på fattigfolk. Begge mente, de var en pestilens. Derfor havde de to sogne foretrukket at indsende deres vedtægter til herredet i stedet for til amtet. For Tamdrup sogns vedkommende var det forståeligt, fordi

vedtægterne først og fremmest drejede sig om fremmede betlere, hvis pågribelse var en politisag. Tolstrup sogns derimod lignede til forveksling alle andre bevarede vedtægter. De forbød gård- og husmænd at »indtage nogen til leje eller bosættelse i deres huse og værelser uden sognets vilje og samtykke«. Beboere forpligtede hinanden til at opsigte alle indsiddere »som ikke allerede hæftede på sognet« til førstkommende flyttedag. Var der husejere, som lod sig friste over evne af en tilbudt husleje, skulle de, hvis vedkommende blev trængende til understøttelse, »selv forsørge samme uden at komme sognet eller nogen til byrde«²⁸.

Da ingen nogensinde beklagede sig over de to sognes vedtægter, blev der aldrig skredet ind over for dem. Ingen ved derfor, hvordan det gik dem, om de lige så stille gik i glemmebogen, eller om de blev benyttet flittigt i mange år.

Det, en amtmand ikke vidste, havde han ikke ondt af. Da han ikke havde et lokalt net af meddelere, var der meget, han aldrig blev delagtiggjort i. For både herredsfogeder og præster var fattigforsorgen en stor, uhonoreret arbejdsbyrde, som amtmandens indblanding gjorde endnu mere besværlig. Derfor skete der mange overgreb på de fattige, som aldrig kom for dagens lys. Hvis der ikke var en forfordelt fattig, der magtede at klage til amtmanden, havde denne ikke mange muligheder for at se, hvad der foregik i de enkelte fattigdistrikter.

I 1823 havde pastor Manniche i Søften-Foldby måttet stå skoleret over for stiftamtmanden, fordi en sognevedtægt om forbud mod udenbys indsiddere var blevet afsløret. Det var den, fordi huslejerens, den gik ud over, havde klaget over den. Præsten stod med to sogne, af hvilke Foldby var fæstegods og derfor så godt som rensat for fremmede småkårsfolk. Søften var efterhånden overvejende selvejergods, og for at sognet ikke skulle blive »ganske overlæst med fremmede indsiderfamilier«, havde præsten enten aktivt medvirket til eller set gennem fingre med, at bønderne oprettede de vedtægter, som ville have afbalanceret antallet af fattige i de to sogne, således at der begge steder kun blev egne fattige at tage sig af. Modstræbende måtte præsten indrømme, at vedtægterne vel ikke fandt medhold i loven;

men han lagde ikke skjul på, at efter hans mening var det loven, der burde ændres, og ikke vedtægterne, der skulle afskaffes²⁹.

Penge- og landsbrugskrisen før og efter 1820 var baggrund for de fleste vedtægter. I 1822 klagede et ældre ægtepar til amtmanden. Mand og kone havde næsten alt, hvad hjertet kunne begære, blot det ikke begærede for meget. Begge havde fast arbejde, godt skudsmål og intet behov for understøttelse. Det eneste, de manglede, var et sted at bo, og det skulle helst være i Hvilsted sogn. Her var alle døre lukkede. Alle steder, hvor de forhørte sig, stødte de på en overenskomst, som fandtes bønderne imellem, og som forbød udlejning til tilflyttere. Takket være Kancelliets afgørelse to år tidligere kunne stiftamtmand Rosenørn denne gang optræde med fasthed og true præsten med politisag, hvis ikke den ulovlige fremgangsmåde blev stoppet³⁰.

Hvilstedvedtægternes indhold og formulering tydede på kraftig præstemedvirken. De var et af de ikke sjældne eksempler på forbrødring mellem nærige bønder og en lige så sparsommelig præst med hang til kirke- og al anden slags tugt.

Indtil sammensværgelsen mod fattigfolk i Hvilsted kom frem i lyset, havde der foruden den officielle fattigkommission været en meget uofficiel kommission for lov og orden. Præsten var formand for dem begge. De øvrige medlemmer af den selvbestaltede kommission var distriktets sognefogeder og præstens medhjælpere. Der var således lagt op til både udsmidning af uønskede fremmede og en drabelig omgang kirketugt.

Det var lov og orden-kommissionen, der stod bag vedtægterne. Formålet var at afvise eller bortjage alle, der var tilflyttere, fattige eller blot »af svag formue«. Det skulle ske

... ved den strengeste undersøgelse, om ikke den eller de har udsigt til at ernære sig og familie i fremtiden og ikke sandsynlig ville blive det offentlige til byrde.

Foruden tilflytternes økonomiske forhold skulle der også lægges vægt på deres sundhedstilstand og moralske og sædelige opførsel.

Gårdmændene forpligtede sig til kun at fæste »gode tjenestetynder, helst af distriktets egne«. Var nogen så skødesløs at »tage i tjeneste den af fremmed sogn, om hvilken man ved, at den er hengiven til nogen slem last«, kostede det to rigsdalere til fattigkassen.

De slemme vaner og laster fik ikke mange chancer i pastor Müllers regeringstid. Vedtægterne indeholdt forbud mod dans, mod svir og mod de unges legestuer, hvis ikke der var ældre til stede, og hvis ikke karle og piger gik den lige vej hjem og lagde sig alene i deres egen seng før midnat. Fordi vedtægterne rummede så mange paragraffer om »sædelighed og borgerlig lykke«, var de ganske sikkert præsteværk.

Tjenestefolk

Hvilstedpræstens korstog var især rettet mod tilflyttere og mod tjenestefolk. Han havde også et bistert øje til de fredsommelige og vennesæle bønder, alle dem, der ikke tog tingene så tungt, som gladeligt forsynede de omvandrede betlere med mad og husly, og som uden at give ondt af sig stod op klokken fire om morgenen og lukkede deres forsvirede karle og piger ind, og som så gennem fingre med, at de den følgende dag slæbte fødderne efter sig og intet arbejde overkom. For alle disse udslag af medmenneskelighed havde lov og orden-kommissionen fastsat store mulkter.

Tjenestefolkene var ikke den svageste gruppe, når det gjaldt forsørgelsesret, og det var heller ikke dem, der tyngede i fattigregnskaberne. Mange af dem var andre gårdmænds sønner og døtre. Alle var fæstede for et helt eller halvt år. Det respekterede begge parter, hvis ikke helt specielle forhold gjorde sig gældende. Det ville også have kostet dyrt ikke at gøre det.

Der var gode tjenestefolk, og der var mindre gode; men der skulle meget til, før nogen blev bortjaget i utide. Det var næsten umuligt at finde en anden karl eller pige mellem skiftedagene, og man kunne roligt gå ud fra, at de, der gik ledige, var ringere end dem, der havde fået løbepas. Selv en pige, som »holdt for meget af brændevinsflasken og levede i for megen fortrolighed med en tærsker«, blev uhindret i sin plads det år, hun var fæstet for. Arbejdsduelige,

unge, ugifte karle og piger udgjorde ikke en særlig truet gruppe. De var den lettestbevægelige del af arbejdskraften på landet. Var der, efter at de havde tjent knap tre år i samme fattigdistrikt, ingen, der vovede at beholde dem, ville der altid kunne findes arbejde i nabosognet, blot det lå i et andet fattigdistrikt.

Tyende, der blev bortjaget eller opsagt, havde enten ikke opfyldt de krav, der kunne stilles til voksne tjenestefolk, eller også var de ramt af noget, der så ud til at kunne blive langvarig sygdom eller for pigernes vedkommende af en altid ubelejlig graviditet.

Havde fortroligheden med tærskeren fået følger for den fordrukne pige, ville det have været slut med arbejdsgiverens overbærenhed. Indtil forsørgelsesstedet i 1839 blev ændret for børn født uden for ægteskab, var gravide tjenestepiger de mest retsløse af alle. De kunne frit sættes på porten, jages bort med deres bylt under armen og uden at vide, hvor de skulle vende sig hen³¹.

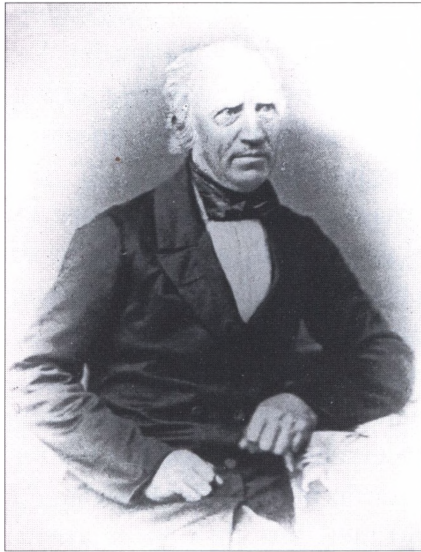
De piger, der tjente i deres hjemsgn, hvor de var forsørgelsesberettigede, kunne dårligt jages længere bort, og havde de ikke pårørende, som ville tage sig af dem, måtte fattigvæsenet træde til med husly og mad og dækning af udgifter til jordemor og barselseng.

Det var de fremmede tjenestepiger, der var det jagede vildt. Ingen ville vide af dem. Ingen vovede at tage dem i hus af frygt for fattigkommissionens vrede, når regningen blev præsenteret, og måske endnu mere ved tanken om, at det tilfældige fødested mange år senere kunne blive udpeget som forsørgelsessted.

I 1825 sendte pastor Kjær i Skorup en regning til gårdejer og murermester Kiilsgaard i Gern:

For fruentimmeret Anne Cathrine Laursdatters	
barselsleje i 28 dage à 2 mark	9 rdl. 2 mark
Jordemoderen forlangte befordring	2 mark
I alt sedler og tegn	<hr/> 9 rdl. 4 mark

Reglen var, at refusion blev afkrævet forsørgelseskommunen; men præsten var så forarget over Kiilsgaards behandling af sin gravide tjenestepige, at han anså det for en foreløbig rimelig straf at lade

Peter Christian Kiilgaard (1795-1867) og hustru Mette Jensdatter (1795-1872). Kiilgaard ejede gården Pederslyst i Gern sogn, som det trods 1820'ernes landbrugskrise lykkedes ham at udvide og drive efter tidens nyeste principper. Samtidig var han, der var uddannet murer, i 40 år ansat på Frijsenborg på en betydningsfuld post som bygmester og tilsynsførende med godsets bygninger og kirker. (Foto: Lokalhistorisk Arkiv, Hammel).

gårdmanden betale de knap 10 rigsdalere. Rimeligheden heri kunne Kiilgaard ikke få øje på, og han lod regningen gå videre til sin forkarl, der var far til Anne Cathrines barn. Ikke desto mindre blev historien dyr for gårdmanden og hans kone.

Pigen havde tjent hos dem i to år til begge parter fulde tilfredshed. Derfor havde konen trykket sig ved at jage Anne Cathrine bort, og da denne anslog, at fødslen skulle finde sted engang i november, var aftalen blevet, at pigen kunne forblive i sin plads til normal skiftedag. Så langt så godt; men en af de sidste dage i oktober, efter et døgnns fåreslagtning, satte Anne Cathrine sig forpint ned, overrumplet af veer. Kiilgaard og hans kone var ellers kendt som alt andet end hårdhjertede; men de blev grebet af panik og reagerede derfor hovedløst og ganske umenneskeligt. I huj og hast blev pigen sat op i en vogn, og den vordende far fik besked om ufortøvet at køre Anne Cathrine så langt bort som muligt. Det var sen aften

og »et mørkt, stormfuldt og regnrigt vejr«, så den køretur glemte pigen sent. Karlen fik hende læsset af hos en moster i Skorup, kørte efter jordemor, og barnet blev født.

Uheldigvis for Kiilsgaard boede mosteren i pastor Kjærs distrikt, og her blev ikke set gennem fingre med ret meget. Både Skoruppræsten og pastor Thura i Gern klagede til amtet, og der blev rejst tiltale mod Kiilsgaard og hans kone for bortjagning af sygt tyende. Det kom til at koste dem 20 rigsdalere sølv til amtsfattiggassen. Anne Cathrine fik ikke noget for tort og svie; men til gengæld havde hun forældre, der både havde vilje og evne til at tage sig af hende og barnet³².

Anne Cathrines veer havde ikke blot overrumplet hende selv, men i lige så høj grad ægteparret Kiilsgaard. Ingen huskede i forvirringen på den store forskel, der var på en gravid pige og en fødende. En tjenestepige, som ventede barn, var et tyende, der ikke opfyldte sin fæstekontrakt. Hun kunne frit jages af pladsen. Var fødslen derimod i gang, var hun syg og derfor beskyttet af både tyende- og fattiglovgivning.

Problemerne med langvarigt syge tjenestefolk udviklede sig ofte til alles kamp mod alle. Parterne var den syge selv, som skulle betale for lægehjælp og medicin, men sjældent var i stand til det. Det var arbejdsgiveren, som vel var forpligtet til at tage sig af patienten, indtil fæstemålet udløb, men som helst ville være fri for den udgift og ulejlighed. Det var opholdskommunen, som skulle træde hjælpende til, når ingen andre kunne eller ville. Den gjorde, hvad der stod i dens magt for at vælte problemerne over på den syges forsørgelsessted. Havde karlen eller pigen aldrig tjent mere end et eller to år noget sted, var det fødesognet. Her sad måske et par gamle forældre, og husbondens eller opholdskommunens eneste indsats var ofte at aflevere den syge hos dem.

Både arbejdsgiver, opholdssted og forsørgelseskommunen mente at finde medhold i lovgivningen. I 1791 havde det heddet,

... dersom noget tjenestetyende ved at arbejde for sin husbond kommer til skade på helbred eller lemmer, da skal husbonden drage omsorg for ham og bekoste helbredelsen³³.

Nu var al sygdom ikke fremkaldt af arbejdsulykker, og selv i de tilfælde, den var det, kunne gårdmanden påberåbe sig, at det var den tilskadekomnes egen skyld, at årsagen var klodsethed eller kåd uforsigtighed. Holdt det argument, blev sorteper spillet videre til sognets fattigvæsen. Herfra ville man ufortøvet henvise til reglementets treårsregel og udnævne fødestedet til forsørgelsessted. Herfra ville det til gengæld lyde, at den syge i sin tid var kommet til opholdsstedet med udsigt til at kunne ernære sig. Derfor måtte sognet, karlen eller pigen tjente i, være forsørgelsessted.

Det var paragraftolkning for viderekomne. Først sent på året 1829 kom den lov, der skabte nogenlunde klare retningslinier mellem opholdssted, fødested og forsørgelsessted. Evnede den syge ikke selv at dække udgifterne til sin eventuelle helbredelse, skulle opholdskommunen gøre det. Fattigkommissionen, hvor den syge tjente, var tættere på patienten end et måske fjernt fødested og måtte formodes at have lettere ved at møde op ved sygesengen og presse staklen til at ryste op med sine spareskillinger til medicin og plastre³¹.

Hvis Peder Pedersen, karl hos sognefoged Rasmus Mikkelsen i Østbirk, havde ventet et halvt år med at brække benet, ville megen ulejlighed have været sparet. Uheldet overgik ham i foråret 1829, samme år som den lov, der gjorde syge tjenestefolks opholdssted til deres midlertidige forsørgelsessted, blev udstedt. Peder Pedersens brækkede ben var i allerhøjeste grad en arbejdsulykke; men hans husbond nægtede at tage imod ham og lod ham i stedet køre hjem til faderen, en lille, fattig husmand også i Østbirk sogn. Her lå karlen syg i seks uger, uden at bruddet ville heles. Han afsendte to regninger til sin arbejdsgiver, en for resterende løn og en fra sin far for kostpenge og pleje, fordi, som karlen senere forklarede i et politiforhør, der skulle fastslå hans forsørgelsessted, »Rasmus Mikkelsen ikke ville tage imod mig eller give mig kost«.

Det ville Rasmus Mikkelsen stadig ikke, og regningerne nægtede han at betale. Han følte sig overbevist om, at ulykken kunne have været undgået, hvis karlen havde udvist større forsigtighed. Fattigkommissionen i Østbirk meldte også hus forbi,

... da det påligger husbonden at sørge for tjenestefolks helbredelse, når de kommer til skade under udførelse af husbondens pligter.

Af forhøret fremgik, at så længe et tyende var sund og frisk, tog ingen det særlig højtideligt, hvor længe han eller hun tjente i et fattigdistrikt. Peder Pedersen havde haft adskillige pladser, men havde tjent længst i Østbirk og Sønder Vissing, seks år hvert sted.

Af uransagelige årsager blev Sønder Vissing udpeget som forsørgelsessted, og alle regninger blev omadresseret til pastor Arntzen i Sønder Vissing. Det brød han sig ikke om. Præsten frabad sig at få sine sogne bebyrdet med krøblinge fra nabodistriktet, og han undlod ikke at gøre opmærksom på, at efter hans mening var Rasmus Mikkelsen en træsk bonde, og hans behandling af karlen var højst kritisabel. Begge dele kunne forklares med »bøndernes trykken sig ved enhver pengeudgift«³⁵.

Hyrder

I forholdet til sine tjenestefolk var gårdmanden sin egen herre. Han var ikke udsat for det gruppepres fra sine bymænd, der kunne forvandle den mest fredsommelige og godmodige bonde til noget nær en voldsmand.

I modsætning til gårdenes karle og piger var hyrderne ansat af et ejerlav i fællesskab. De var oftest familiefædre, omgivet af »en fortærende yngel«. De boede i bøndernes hus, i landsbyens hyrdehus. De var altid og allesammen yderst fattige og havde langt fra altid et tilhørsforhold til sognet. Af alle disse årsager var hyrderne en langt mere udsat gruppe end tjenestefolkene men også en langt mindre gruppe.

I fattigreglementets første år var der rigtig mange klager fra hyrder, som ikke kunne finde husly, fordi en opsagt eller udløbet kontrakt ikke blot betød mistet arbejde, men også tab af bolig.

Da amtmænd Morgenstjerne i 1804 ville sende en hjemløs hyrde til Skorup sogn, hvor han havde boet og arbejdet i fire år, nægtede man at tage imod ham med den temmelig flabede bemærkning, at

man »havde haft i snesevis af hyrder, som vel ikke derfor kunne gøre påstand om forsørgelse«.

Samme år var der hyrdeproblemer i nabosognene. Christoffer havde været hyrde i Vellev i Viborg amt et år. Da det var gået, flyttede han tilbage til det, han troede var hans forsørgelsessted, Lyngå sogn i Århus amt. Han trængte ikke til understøttelse, kun til et sted at bo; men i Lyngå ville ingen vide af ham, fordi »de frygter at kunne komme til at yde fattigkorn til mig«³⁶.

Fattigfolks beklagelser skal ofte tages med en skovfuld salt; men Christoffer Hyrdes var skrevet af ingen ringere end birkedommeren i Hammel. Denne bevidnede, at hvert eneste ord i klagen var sandhed. Lyngå sogn kunne derfor ligne en taber, men overgav sig ikke så let. Fattigkommissionen påstod, at hyrden var fuld af løgn, og det var nok ikke en beskyldning, der vakte begejstring hos den skrivende birkedommer.

Hyrdeklagerne ebbede ud, nok mest fordi hyrderne delvist forsvandt, efterhånden som overdrevene blev udskiftet og på selvejer-godset udparcelleret, solgt og opdyrket. De enkelte gårdmænd fæstede deres egne hyrdedrenge og -piger, hvis bolig- og forsørgelsesproblemer endnu lå langt ude i fremtiden. Hyrdernes antal formindskedes også, fordi landsbyfællesskabet svækkedes. Det blev for beværligt at enes om vedligeholdelse af hyrdehusene. Derfor endte de hyrder, der blev tilbage, som innsiddere og lejefolk og blev ikke til at kende fra andre småkårsfolk.

Boligproblemer

Et forsørgelsessted var afhængigt af muligheden for at finde et sted at bo. Det fandt bønderne hurtigt ud af. Derfor begyndte de i god tid, inden reglementet trådte i kraft, at gøre deres landsbyer ubeboelige for fremmede fattigfolk. Allerede i slutningen af 1700-tallet gav de sig til at nedrive mange af de huse, der enten tilhørte den enkelte gårdmand eller var fælleshuse for et ejerlav.

Ingen andre havde noget at skulle have sagt over disse huse, og derfor fik den private ejendomsret og anordningerne om fattigvæsenet det rigtig dårligt med hinanden i nogle år, indtil ejendomsret-

ten sejrede. Reglementet havde overhovedet ikke taget højde for, at bønder kunne være så træske og udspekulerede, som de skulle vise sig at være.

I Grumstrup i Vedslet sogn havde gårdmændene i 1799 opfattet, at noget var i gære. De begyndte at tage deres forholdsregler mod en mulig invasion af udensogns fattige og gennemførte en hastig bysanering. Landsbyens seks huse blev revet ned. Dermed var Grumstrup på det nærmeste gjort uindtagelig for fattigfolk, der var afhængige af udbuddet af lejeboliger. Amtmand Morgenstjerne rasede, men kunne intet stille op. Skaden var sket. Husene havde tilhørt de enkelte gårdmænd, så et forbud mod nedrivning ville have været et indgreb i den hellige, private ejendomsret.

Grumstrups fædre hoverede; men sønnerne kom til at græmme sig. Få år senere kom kravet til alle sognedistrikter, at de havde pligt til at finde bolig til husvilde. Da kunne Grumstrup let være kommet til at mangle sine nedrevne huse. Det skete dog først i 1822, da der skulle skaffes bolig til en falleret gårdmand og hans familie. Det tog sin tid, og han var ufin nok til at minde sine tidligere kolleger om de huse, der var engang.

Havde Grumstrupmænd ladet deres afbrudte seks fæstehuse blive stående, til hvis afbrydelse de vel ej engang var berettigede, havde trangen for huslejlighed været hævet³⁷.

Allerede da reglementet havde virket et halvt år, og amtmand Morgenstjerne havde sat sig og gjort en slags status, kunne han se, hvor det bar hen. Fra begyndelsen af april til slutningen af maj 1804 havde han afgjort ikke færre end 31 klager, der alle drejede sig om forhindring af tilflytteres bosættelse eller om udjagning af endnu ikke forsørgelsesberettigede. Det var ikke til at bære, så meget mere som bøndernes fremgangsmåde ofte udmærkede sig ved en »særdeles hårdhed«.

Sognene modsætter sig med den mest levende kraft, at ikke folk af svag formue, som har børn, om de end begge er unge og kunne og ville arbejde, må nedsætte sig i sognene³⁸.

Bønderne var som grebet af blindt raseri i de år, og der var kun de svageste at lade det gå ud over. Amtmanden gav de fattige husvilde medhold; men han kunne ikke holde hånden mere over dem, end at de kom ud for, at vinduer var fjernet og skorstene revet ned, når de ville flytte ind i det hus, en modvillig fattigkommission efter ordre fra amtmanden havde fundet til dem.

De 31 klager var 31 for mange, mente amtmand Morgenstjerne, så da den 32. landede på hans bord, var han lige i humør til at statuere et eksempel for boligejere med skumle hensigter. Sommeren 1804 var Morgenstjernes sidste i Århus amt. Han havde da et halvt år kunnet kalde sig stiftamtmand, men nåede knap nok at vænne sig til sin nye titel, før han blev udnævnt til stiftamtmand over Lolland-Falster. Han mente dog, at han lige kunne nå at sætte gårdmændene i Sjelle på plads, inden han forlod sit østjyske amt.

I Sjellesagen blev alle sejl sat til. Uvæsentlige hensyn, såsom den private ejendomsret, blev lagt til side. I Sjelle havde bønderne nedrevet deres hyrdehus, for at ikke to husvilde familier skulle blive indlogeret der. Det var præstens idé at bruge huset som fattighus; men det skulle ingen byde de Sjellemand. De lod trommerne gå, samledes og væltede huset.

Amtmanden anså sagen for at være så graverende, principiel og indebærende så stor risiko for afsmitning, at han skyndte sig at indberette den til Danske Kancelli. Morgenstjerne ønskede det nedrevne hyrdehus prøvet ved en domstol og bad Kancelliet rejse sag. Han vidste, han selv kunne gøre det, men mente, at det gjorde større indtryk, når det skete fra København.

Danske Kancelli havde noget at gøre godt igen over for Århusamtmanden. Få måneder tidligere havde man været rigtig ond mod den forsorgsmaniske amtmand og afgivet en resolution, som gik ham stik imod. Måske var det denne følelseskulde, der skulle rådes bod på. I hvert fald blev der ufortøvet givet ordre til at stævne gårdmændene i Sjelle, fordi de havde nedbrudt deres eget hus, og der blev ingen forbehold taget med hensyn til den private ejendomsret.

Sagen blev rejst sommeren 1804 og slæbte sig afsted med ende-

løse afhøringer af bønder, som konsekvent enten ikke svarede på det, de blev spurgt om, eller intet kunne huske.

Hyrden var bøndernes mand. Han var flyttet ud af huset året før og troede overhovedet ikke på, at det var revet ned. Det var bare faldet sammen, mente han. Det havde været så faldefærdigt, at væggene sank sammen, da han fjernede sin og konens kister, som murene havde lænet sig op af.

Inden Sjellemændene var færdige med deres omstændelige, inetsigende forklaringer, var amtmand Morgenstjerne over alle bjerge. Hans efterfølger, baron Güldenchrone, hvis administration på næsten alle måder ikke var til at skelne fra forgængerens i handling, men i høj grad i udfoldelse af temperament, tog måske ejendomsretten lidt mere højtideligt. Sjellesagen fik øjensynligt lov at løbe ud i sandet uden at sætte sig spor i dom eller resolution³⁹.

Den private ejendomsret var en varm kartoffel. I 1804 blev bønderne stævnet, fordi de havde handlet i tiltro til den. Året efter stod pastor Fæster i Dover-Venge med en husvild familie, hvis overhoved var »et skarn og en æreskænder«. Ingen ville leje ud til ham, selv om der var flere tomme lejligheder i distriktet. Præsten spurgte amtet, om fattigkommissionen havde ret til at disponere over ledige huse på den måde, at der blev trukket lod mellem bønderne, og at den, der trak det korteste strå, skulle have skarnet og hans familie boende.

Måske var der en nuances forskel på de to amtmænds holdning til fattigfolk. Måske afskyede Güldenchrone ikke gårdmændene så meget, som hans forgænger havde gjort, og måske elskede han de fattige knap så inderligt. I hvert fald satte han, skønt uden større kraft, bøndernes tarv og den private ejendomsret over de husvildes. Han bedømte præstens forslag til

... at synes stridende imod den borgerlige frihed og den rettighed, enhver husejer bør have⁴⁰.

Et år senere, i 1806, var stiftamtmand Güldenchrone helt overbevist om ejendomsrettens ukrænkelighed og fortrinsstilling. Pastor Stil-

ling i Adslev-Mesing havde spurgt, om han havde lov til at indlogere husvilde familier i bøndernes tomme huse og lejligheder, når fattigkommissionen garanterede for huslejen. Denne gang var svaret klart benægtende. Ifølge gældende lov havde kommissionen ingen ret, hvis ejerne modsatte sig det¹¹.

Fattigreglementet havde ikke gjort meget ud af eventuelle boligproblemer. Det omtalte blot husly som et af de goder, fattigfolk havde krav på. Om forsørgede af første klasse hed det, at de skulle forsynes med kost og klæder og med husly og varme. De skulle indtinges »til huse på dertil bekvemme steder«, hvordan det så end skulle fortolkes. Meget mere stod der ikke om den ting. Det var for lidt og for vagt til, at ret mange fattigkommissioner tog den paragraf alvorligt¹².

Det skulle de komme til, endda inden reglementet havde været gældende fattiglov ret længe. Det udkom 5. juli og skulle træde i kraft tre måneder senere. Tre uger efter, at det var sket, sendte amtmand Morgenstjerne fem klager over udjagelse af fattige familier til Danske Kancelli sammen med sin personlige, meget pessimistiske vurdering af forholdene, som de var og sikkert ville vedblive at være, hvis ikke lovgivningen blev ændret. Om bortvisning af fattige og boligsøgende skrev han:

Dette uvæsen begyndte straks, da en forbedret fattigindretning i amtet blev gennemført; men da fattigreglementet blev bekendtgjort, tog det således overhånd, at den fattige nu, uden mindste undseelse, overalt udjages¹³.

For at råde bod på denne tingenes ulykkelige tilstand, og fordi amtmanden ikke selv havde kompetence til at tvinge udlejerne til at beholde deres indsiddere, udbad Morgenstjerne sig en kancelliresolution,

... at sognene skulle være forbundne til at skaffe hus til de fattige, som opholder sig i dem, da reglementet udgik, og da havde opholdt sig der ... to år.

14 dage efter havde amtmand Morgenstjerne den ønskede resolution. Den var svaret på næsten alle hans bønner. I første omgang var den kun beregnet for Århus amt; men året efter blev den udvidet til at gælde for hele landet, og i 1805 blev den eneste lille sprække, der var i den, tætnet¹⁴.

I den første resolution havde stået, at sognedistrikterne havde pligt til at skaffe husly til fattiglemmer. Til husvilde uden for fattigvæsenet burde der skaffes husly. Bønderne udførte, omend modstræbende, det, de fik at vide, var deres pligt; men ingen ville drømme om at gøre noget, blot fordi de burde gøre det. Derfor ændredes ordlyden i 1805 til, at pligten omfattede alle boligløse, hvad enten de var fattiglemmer eller ej.

Begrundelsen var, som så meget andet i de år, både menneskekærlig og snusfornuftig. Uden bolig ville de arbejdsvillige ikke have mulighed for at tjene en dagløn, hverken ved rokken, væven eller andet håndarbejde eller håndværk.

Da kommissionen i Lading-Sabro-Fårup i 1806 stod med en husvild og talstærk familie, var det umuligt at finde et sted til den at bo. At sende den på omgang, at lade den bo hos bønderne efter tur, var ikke til at tænke på. Familien bestod af syv personer, og ingen af dem var særligt populære. At bygge hus tog for lang tid og ville altid blive den dyreste løsning; men der var et hus billigt til salg. Det ønskede kommissionen at købe; men det lod sig i første omgang ikke gøre. Lovgivningen havde glemt at foreslå køb af huse til boligløse. Den havde kun anvist leje eller opførelse af hus, og stiftamtmand holdt sig til anordningerne. Guldencrone ekspederede dog sagen videre til Kancelliet, hvor forglemmelsen hurtigt blev rettet. I 1807 blev der givet tilladelse til at indkøbe huse og til at pålignge udgifterne på distriktet, hvad enten beboerne brød sig om det eller ikke¹⁵.

Omgang

Husly ved omgang ville sige, at en eller flere husvilde overnattede på gårdene efter tur. Da stiftamtmand Guldencrone i 1806 havde nægtet kommissionen i Fårup at købe hus, foreslog han, at familien kun-

ne sendes på omgang. Den løsning protesterede beboerne imod. Ingen havde senge- eller staldplads til syv ekstra børn og voksne.

Reglementet 1803 undlod at nævne ordet omgang; men da kravet om bolig til alle blev en dyr tilføjelse til det, og det kunne vise sig umuligt at finde en ledig bolig i det øjeblik, den boligsøgende meldte sig, havde Danske Kancelli i sin resolution 1805 – sikkert uden større begejstring – tilføjet, at husvilde kunne sendes på omgang, »indtil bedre anstalt kan være føjet«.

Der var ingen, der brød sig om husly ved omgang, hverken ydere eller nydere; men det kunne være eneste udvej, hvis ikke tiden kunne trækkes så meget i langdrag, at de husvilde lagde sig til at dø i et udhus eller på marken.

Husly ved omgang var den letteste, den billigste, den dårligste og den mest forhadte måde at løse et boligproblem på. Derfor var det også den, der gav anledning til flest beklagelser.

I 1809 havde en gårdmand i True i Brabrand sogn smidt en fattig kone og hendes børn på gaden. De blev kørt til nabosognet Lyngby, hvor de hørte mere hjemme end i Brabrand. Præsten så ingen anden udvej end at sende dem på omgang. Hos en gårdmand i Yderup blev de anvist natherberg i en nedfalden stald. Det var for groft. Det kunne ingen byde selv de allerringeste, mente pastor Møldrup. Han klagede sin og især kvindens nød til amtet. Stiftamtmanden nikkede genkendende både til den hjemløse familie og til gårdmanden. Der havde været en tilsvarende sag tidligere i Yderup, og hovedpersonerne var de samme. Førrige gang havde Guldencrone valgt at indlægge kvinden og hendes børn på sygehuset i Århus, indtil Lyngby sogn fandt en bolig til dem. Regningen havde han sendt til de Yderupmænd. Misstemningen havde været gensidig. Den havde udstrålet fra stiftamtmanden, men i lige så høj grad fra gårdmændene i Yderup, da de modtog regningen.

Denne gang blev familien igen indlagt på sygehuset; men stiftamtmanden valgte at sende regningen til fattigkommissionens medlemmer. Det blev præsten alt andet end glad for. »Skulle dette finde sted«, klagede han, »så fås ingen til medlemmer i kommissionen«. Det argument bøjede Guldencrone sig for, så meget mere

som den husvilde kone ændrede forklaring hver gang, hun blev afhørt. Den uvished, det efterlod, lod stiftamtmanden komme kommissionen til gode, og i stedet måtte det samlede distrikt betale sygehusregningen¹⁶.

Indlæggelse på hospitalet og sygehuse havde været en del af amtmand Morgenstiernes praksis allerede før 1803, når det gjaldt hjem- og boligløse. I heldigste tilfælde havde han fundet et forsørgelsessted at sende regningen til; men oftest havde han hentet pengene til denne bekostelige udvej i amtets fattigkasse, eller i det mindste håbet af finde dem der. Da han i 1804 blev afløst af Guldencrone, lå der en regning på mere end 200 rigsdalere og ventede på at blive betalt. Den var for husvildes indlæggelse i Århus hospital.

Det afskrækkede dog ikke hans efterfølger mere, end at han selv benyttede samme udvej. Fremgangsmåden var god nok. Den løste både et akut pleje- og boligproblem, og regningerne var, når de blev sendt til rette vedkommende, en passende sanktion over for fattigkommissioner, der havde svigtet eller forsømt deres pligter.

Der var det med fattigfolk, at de sjældent var engle. Meget ofte var de fordrukne slagsbrødre og -søstre. De var endnu mere uvaskede end bønderne. De kunne være tyvagtige og sløsedede med lys og ild. Derfor kunne det være en næsten umulig opgave at finde nogen, der ville have dem i huset eller nærmeste nabolag. Da kommissionen i Skivholme-Skovby i 1804 havde overtalt en husmand til at tage imod et gammelt ægtepar, der ikke havde det bedste ry på sig, blev der ikke noget af det. Da husmandens kone hørte, hvem de nye lejere var, erklærede hun, at hvis de kom i huset, rejste hun¹⁷.

Fattighuse

Til tider var de fattige så ildelidte af alle, at det var umuligt at finde husly til dem, ikke engang ved omgang. Tingene kunne også af andre årsager gå så meget i hårdknude, at fattigkommissionerne ikke så anden udvej end at bygge hus til de hjemløse og uønskede. Det var en dyr måde at løse problemerne på, men den kunne være den

eneste, og efterhånden blev der opført ikke så få fattighuse i amtet.

I de kommissioner, hvor der efter kraftigt amtmandspres eller af anden tilskyndelse blev vedtaget at opføre fattighus, kneb det ofte at bevare den hårdt tilkæmpede harmoni. Medlemmerne ville være fra forskellige sogne og landsbyer, og alle ville påberåbe sig, at huset i hvert fald ikke skulle ligge i nærheden af, hvor de selv boede.

I 1814 gik bølgerne højt i Hasle-Skejby-Lisbjerg, både i kommissionen og udenfor. En, efter Skejbygårdmændenes mening, liderlig kvinde med tre, nogle påstod fire, uægteskabelige børn var tværtimod amtmandens ordre længe blevet huset ved omgang. Præsten overtalte resten af kommissionen til, at der skulle bygges hus til hende. Da medlemmet fra Skejby blev klar over, at huset skulle ligge i hans sogn og by, var det slut med enigheden. På samtlige Skejbymænds vegne klagede han til amtet. Ingen i Skejby ønskede at have kvinden og hendes afkom »blandt byens fredelige borgere«. Huset ville blive tilholdssted for alskens omløbere, og der ville sandsynligvis blive født endnu flere faderløse børn. I stedet for at belønnes med et hus burde kvinden idømmes tugthusstraf for sin løsgættighed. Blev hun det, kunne byggeplanerne foreløbig stilles i bero, og bøndernes hævntrøst ville være så meget afsvalet, at de lovede at tage sig af børnene, »som ikke kan bebrejdes deres fødsel og tilværelse«¹⁸.

Dissensen i kommissionen var ikke til at lukke ørerne for. Medlemmet fra Skejby, Søren Christensen, fortsatte med voldsomme protester mod at få tøjten til sin by. Præsten stod fast på sit og havde resten af kommissionen på sin side. Huset skulle ligge i Skejby, som ikke havde et eneste jordløst hus og derfor heller ikke ret mange fattige. Kvinden havde tjent ti år i Skejby, så det måtte blive i den ende af distriktet, forsørgelsesstedet skulle være. Præsten stod stærkt. Alliancen var denne gang mellem kommission, præst og stiftamtmand på den ene side og en flok diffuse, uorganiserede og larmende bønder på den anden.

Huset blev bygget i Skejby og kom til at stå distriktet i mere end 500 rigsdalere, som det ikke havde. Danske Kancelli led under den

forestilling, at sognedistrikterne ikke behøvede at samle reserver fra det ene år til det andet. Indtil det blev ændret, var der ikke andre muligheder end at sætte fattigbidragene i vejret, indtil huset var betalt.

Ikke blot havde huset i Skejby været dyrt at opføre. Det var også fra den første dag ubeboeligt. Præsten havde udpeget en efter egen mening fornuftig byggeplads øst for kirken. Så snart han var vel hjemme igen i sin præstegård i Hasle, gav Skejbymændene sig til at grave huset ind i en skrænt på den modsatte side af kirken. »Næppe kunne noget urimeligere sted være blevet udvist«, klagede præsten til stiftamtmanden og sluttede med et på denne beregnet suk, »Skade kun at en så ypperlig indretning, som fattigvæsenet er, skal møde så mange hindringer«. Det kunne den gode præst have ret i. Det står hen i det uvisse, om huset i Skejby nogensinde blev beboeligt. Det blev bygget, halvvejs ind i en skrænt og halvvejs hængende ud over den, og det var en yndet forlystelse for byens ungdom at kaste sten gennem vinduerne.

Det indlysende formål med at opføre fattighuse var at løse et eller flere husvildeproblemer; men præsters og bønders opfindsomhed var grænseløs, når det gjaldt om at finde på måder og udveje for at tvinge fattigfolk ind på flidens, dydens og det personlige initiativs vej.

I Hvirring-Hornborg besluttede fattigkommissionen i den aller-mest kaotiske tid omkring statsbankerotten 1813, at nu skulle der over hals og hoved bygges fattighus. Det skulle ligge i den yderste, ugæstfri og øde ende af Hvirring sogn. Materialer var ikke til at få for penge; men huset blev opført, af dyrt og dårligt bøgetræ, og var alt i alt en ringe og slet bygning, som kom til at stå distriktet i 600 rigsdalere navneværdi⁴⁹.

Huset var blevet lagt på Hvirring hede, langt fra byen. Tre år senere var der endnu ikke flyttet en eneste ind i det. Der blev nu fra to af sognets landsbyer, Honum og Boring, klaget til amtet over kommissionens dispositioner. Kritikken drejede sig om flere ting, husets ringhed, dets pris og først og fremmest dets beliggenhed, der ganske sikkert var valgt

... så afsides for at afskrække de fattige fra at forlange hus, da de hellere ønsker sig død end at være slig et sted, og heller ingen er flyttet dertil endnu.

Klagen blev fra amtet sendt til fattigkommissionens erklæring, og meget kan man sige om Hvirring og Hornborgs bedste mænd. De besmykkede ikke deres motiver. Det var korrekt opfattet, at huset var lagt til skræk og advarsel for boligsøgende. Beboerne i Honum og Boring behøvede ikke at køre frem med argumenter om stakkels gamle, svage og vanføre, som i et så afsides liggende hus aldrig ville få den hjælp og pleje, de behøvede. Fattighuset var kun beregnet for »ukvalificerede husvilde«. Når det stadig stod tomt, var det kun fordi, de ukvalificerede var blevet helt gode til selv at finde husly.

Stiftamtmand Guldencrone var ved at være en ældre, træt herre, og tidens problemer var næsten uoverskuelige. De menneskekærlige visioner blegnede i de år, og åbenbart orkede han ikke at diskutere med præsten i Hvirring om kommissionens opdeling af husvilde i kvalificerede og ukvalificerede. Han fandt alle klagepunkter ubegrundede, og det måtte de gode mennesker i Honum og Boring slå sig til tåls med.

Da der i 1814 skulle findes plads til et fattighus i Skejby, var den officielle begrundelse for placeringen, at der ikke var et eneste jordløst hus i byen. Derfor var der kun få fattige. De to ting hørte sammen. Det kunne lade sig gøre at holde den slags mennesker stangen. På fæstegodset ved hjælp af forbudet mod indsiddere, på selvejergodset, hvis beboerne kunne enes om det, og hvis de var velbeslåede nok til at kunne betakke sig for en tilbudt husleje og måske en billig arbejdskraft. De kunne gøre det, hvis de havde en af de lyssky vedtægter at true hinanden med. På et tidspunkt risikerede de dog, at nabobyernes misundelse over en landsbyidyl næsten eller helt uden fattiglemmer blev for stor. Så kunne det gå som i Skejby, at byen blev tvunget til at åbne sig for fattigfolk.

I 1840 var det lige ved at gå på samme måde i Elling i Ousted sogn. Ellingbønderne havde altid følt sig som herremænd i forhold både til kolleger og myndigheder. De var velhavende og derfor sto-

re i slaget. I 1840 pralede de skamløst af deres rene by, der var uden et eneste fattiglem.

... at vi stedse har sørget for at bortleje vores huse til sådanne personer eller familier, som vi ikke kunne befrygte ville falde distriktet til byrde, er vistnok en omstændighed, der snarere fortjener ros end bebrejdelse.

Da præsten i fattigkommissionen havde foreslået at opføre fattighus i Elling, var enigheden og opbakningen stor, så der har sikkert ikke siddet Ellingmænd i kommissionen.

Der blev nu set på byggegrund i Elling by; men det skulle ingen byde beboerne der. De var vant til, at tingene blev, som de ville have dem, og sådan kom det også til at gå denne gang. Gårdmændene argumenterede godt og med mange indlæg, fordi de havde råd til at hyre en prokurator. Byen lå i en udkant af sognet. Der var altid mangel på vand, så der kunne i hvert fald ikke blive noget til fattigfolk. Der var ingen tomme byggegrunde. Ikke engang en bysmed havde kunnet kiles ind mellem bøndernes gårde. Byens høje moralske niveau ville synke, hvis den blev oversvømmet af »en hel samling af ukultiverede og til dels umoralske mennesker«. Forøvrigt ville fattigfolk have det meget bedre i nabobyen Tebstrup, hvor der i forvejen var mange af slagsen⁵⁰.

Der kom aldrig noget fattighus i Elling. De fattige fortsatte med at klumpe sig sammen i Tebstrup. Hvor der var mange småårsfolk, ville der altid komme flere til. En af årsagerne var, at fattigvæsenet ofte overtog huse efter afdøde fattiglemmer som hel eller delvis refusion af ydet understøttelse. Disse huse blev brugt til at genhuse andre fattige, og på den måde kunne det fortsætte, indtil husene en dag sank sammen af skam og ælde og mangel på vedligeholdelse.

Forsørgelsesmåder

I reglementet 1803 bibeholdtes stort set de forsørgelsesmåder, der havde været benyttet i 1700-årene, som havde vist deres anvendelig-

hed og måtte formodes at være så nogenlunde accepterede af bønderne, at de ikke ville afstedkomme alt for mange indvendinger.

Det hed i reglementet, at de fattige af første klasse skulle forsynes med kost, enten i form af forædlede fødevarer, brød, mel, gryn, malt, flæsk, ærter, smør og ost eller som kornvarer, rug til brød og byg til malt og grød og derudover nogle få rigsdalere årligt. Hvor meget, de fattige skulle have, stod der ikke noget om. Tilstrækkeligt, må man gå ud fra, til at størsteparten kunne opretholde livet, når de supplerede med indensøgnets betleri, men ikke så meget, at de mistede motivationen for at arbejde efter evne.

Korn og penge

I Århus amt bestemtes på det første møde i amtsfattigdirektionen, at understøttelsen skulle gives som rug og byg og penge. Således havde det været tidligere, både i de sogne, der havde en lang forsorgstradition, og de steder, hvor den var indført få år forinden. Korn og penge var så langt at foretrække, mente amtmand Morgenstjerne, i hvert fald hvis alternativet var omgangsforørgelse. I 1801 forklarede han Danske Kancelli, at i hans amt

... udredes ydelserne til de fattige i rug og byg og tavlepenge, fordi jeg anser således gavnligest, sikrest og med mindst ubehagelighed for de fattige.

Året efter var Morgenstjerne igen inde på samme emne over for Kancelliet:

Når derimod den fattige får sit visse i rug, byg eller malt og gryn og noget i penge, har han det for sig i ro ... kan nyde og dele med hvem han vil!

Det kan synes lidt ejendommeligt, at bidraget til fattigvæsenet ikke blev lagt på bønderne som en fattigskat, der havde været lettere at administrere end skæpperne med korn. Selv ude i bondelandet var man i de år begyndt at bevæge sig fra natural- til pengeøkonomi.

Det var hævet over enhver tvivl, at bønderne vidste, hvad penge var værd, og at de ikke brød sig om at give dem ud. Værdien af en skæppe rug blev i 1803 anslået til en rigsdaler. Når det ikke kunne være andet, og det kunne det ikke efter 1803, foretrak alle af to onder at give skæppen med korn til de fattige og selv beholde rigsdaleren, som på det tidspunkt holdt, hvad den lovede. En skæppe korn kunne være mange ting fra ukrudtsfrø og jordklumperne under tærskerens træsko over hønse- og svinekorn til noget, der lignede menneskeføde.

Det passede bedst til bondesindets krinkelkroge, at fattigbidraget overvejende bestod af korn, og det passede de allerfleste fattige godt at modtage understøttelsen på den måde. Ganske vist var kornet en lille omvej for de fattige, der foretrak brændevin og kaffe fremfor brød og grød; men der var foretagsomme personer nok, som stod på spring for at afkøbe dem deres portioner af rug og byg. Det vidste sognekommisionerne god besked med; men det var ikke deres problem. De havde gjort deres pligt, sørget for at almisselemmerne fik det, de havde krav på. Andet og mere kunne de ikke gøre. Hvad de fattige gjorde med kornet, måtte blive deres sag. Det blev udtrykt således af præsten i Skivholme:

Ødselheds naturligste følge er mangel, og sålænge der gives egenyttige folk, der afkøber de fattige deres almissekorn, vil det være umuligt at forebygge, at disse jo af og til vil komme til at mangle².

De fleste brugte deres fattigkorn som betaling for ophold hos en søn eller datter eller en anden fattig familie. De, der havde egen husholdning, og som må formodes at have været dem med flest kræfter i behold, skulle selv sørge for at få kornet tørret og bragt til mølle og tilbage igen. Der var dog kommissioner, som var så betænksomme, at de uden udgift eller besvær for de fattige lod deres korn male. Præsten i Trige forklarede i 1811 om fattigkornet, at »det føres til og fra møllen i store og små kvantiteter og males efter begæring«³.

Når rugen var malet til mel, kunne almisselemmerne begynde at tænke på brødbagning. Det var sjældent, de beboede et hus med bageovn, så de måtte sætte deres lid til nabohjælp. Trigepræsten fortsatte sin lovprisning af forholdene i sit pastorat med at fortælle, at bønderne uden vrøvl modtog de fattiges brød til bagning. Da ingen andre af amtets præster omtalte en sådan vennetjeneste, må den enten have været en undtagelse eller så almindelig, at den ikke var værd at nævne.

I Dover-Venge var forholdene knap så idylliske som i Trige. Pastor Fæster ønskede i 1804 at uddele forædlede fødevarer i stedet for korn. For ham at se var det næsten uoverkommeligt for de gamle almisselemmer først at skulle købe eller samle brændsel at tørre kornet ved, derefter at bære det mere end en mil til og fra Ry mølle for endelig at gå tiggergang til bønderne for at få brødene bagt¹.

Det kunne præsten have ret i. Der var blot den ulempe ved de forædlede fødevarer, at alle hellere ville have korn og den ulejlighed, der fulgte med.

Allerede i 1804 havde amtmand Stemann i Sorø foreslået, at almisserne til de fattige blev givet som forædlede fødevarer. Danske Kancelli mente altid det samme som Sorøamtmanden og anbefalede forslaget uden dog at gøre det til et krav. Kancelliet nøjedes med de følgende år »ikke at tilbageholde det ønske at forædlede fødevarer måtte blive anvendt«.

Fordi de forædlede fødevarer aldrig blev lovbefalede, fortsatte lokale hensyn overalt med at bestemme, hvordan hjælpen til de fattige skulle uddeles. I Århus amt var de forædlede fødevarer absolut undtagelsen fra reglen.

I Hylke sogn spurgte præsten hvert år fattiglemmerne, om de hellere ville have forædlede fødevarer end korn; men »disse erklærede at være mere fornøjede med kornvarer og udbad sig disse fremdeles«. Pastor Andresen var fuldstændig enig med de fattige. Hans indvendinger mod forædlede fødevarer var, at de var alt for lette at forfalske, og at de var næsten umulige at fordele retfærdigt på bøndernes hartkorn. Af den portion rug, der tilkom en forsørgt i første klasse, kunne der bages et 12-punds rugbrød cirka hver

14. dag. Var der kun en enkelt førsteklasseforsørget, hvordan skulle så 26 rugbrød fordeles på måske 30 hartkornsejere? Jo flere, der var at bage til, jo lettere var det at få regnestykket til at gå op; men mange steder var der kun ganske få almisselemmer i den dyreste klasse⁵.

Forædlede fødevarer blev forsøgsvis indført hist og her, men stødte næsten overalt på modstand, ikke blot fra nyderne, men i lige så høj grad fra yderne. Fra Harlev-Framlev lød det i 1811, at forædlede fødevarer ikke anvendtes på grund af modsigelse og stor vanskelighed. Samme år forklarede præsten i Kragelund, at »naturalforplejning og et fattighus' opførelse finder ikke bifald i sognet«⁶.

Det var i reglen i de sogne, hvor præsten samtidig var provst og dermed medlem af amtsfattigdirektionen, at forsorgens problemer blev bedst belyst. Det gjaldt Vær-Nebel, hvor provst, efter 1813 amtsprovst, Schmidt residerede. Det gjaldt Søften-Foldby, hvor hans kollega Ole Secher var sognepræst. De to herrer gjorde grundigt rede for forholdene i deres pastorater, og begge havde et myndigt greb om tingene og ikke mindst om deres kommissioner. Der var ingen tilløb til diskussioner, når formanden havde udtalt sin mening. I Vær-Nebel var alle godt tilfreds med den kvartalsvise uddeling af korn, og »blev da alle enige om, at det kunne blive ligeledes til anstændende år«⁷.

Her var ingen spekulationer for og imod forædlede fødevarer. Det var der sådan set heller ikke i Søften-Foldby. Pastor Secher, efter 1813 amtsprovst, nøjedes med at bekendtgøre, at fra året 1809 gik distriktet over til at forsyne de fattige med fødevarer i stedet for korn og penge. På et punkt kom Ole Secher dog til kort over for de fattiges kostvaner. Han forsøgte at presse almisselemmerne til hver at tage imod en skæppe kartofler; men alle betakkede sig.

Hr. Secher var tilfreds med ordningen og med sig selv. Han var en langt dygtigere administrator af fattigvæsenet end de fleste sognepræster. Han var ikke skræmt af bønderne. I hans pastorat var der ingen skænderier om, hvem der skulle give hvad. Leverancerne til de fattige blev udliciteret til en enkelt mand, og derefter blev udgifterne fordelt på yderne og betalt med rede penge, en løsning som

ikke engang Danske Kancelli havde turdet præsentere bønderne for⁸.

Mad ud af huset

Reglementet havde taget højde for, at der ville være fattiglemmer så gamle eller af anden grund affældige, at de ikke kunne hverken hente eller forarbejde korn til fødevarer. For dem skulle der sørges på den måde, at de dagligt blev forsynet med tillavet mad hjemme hos sig selv.

Ole Secher kunne optræde som en meget striks herre, når de fattige ikke levede op til hans høje moralske krav om flid og afholdenhed; men han var dygtig. På godt og ondt fik almissemønstrene i Søften-Foldby individuel behandling. Det fik de, når understøttelsen blev skåret ned på grund af menneskelige svagheder, og det fik de, når de havde behov for mere hjælp og omsorg end andre. I 1807 fritog han således syv gårdmænd i Foldby for fattigbidrag imod, at de hver en dag om ugen sørgede for den syge Bodil Nielsdatter med tre daglige måltider⁹.

Med list og lempe kunne en menneskeklog præst få bønderne til at gå med til mange ting. De måtte blot ikke føle, at de blev pålagt mere end andre, at fordelingen af byrder ikke var retfærdig. Glemte præsten at tage det hensyn, kunne han være sikker på at få end- og megen bryderi med yderne.

I Skivholme-Skovby stod fattigkommissionen i 1817 med en elendig, gammel mand, som enten lå i sengen eller slæbte sig rundt »mellem kæp og krykke«. Til ham havde præsten ordineret varm mad dagligt fra gårdene i Skovby efter tur.

Det kunne være gået gnidningsløst; men da bønderne i Peder Mejersens hjemby, på trods af hans varme middagsmad, skulle give samme fattigbidrag som andre, lavede de et farligt vrøvl. De vendte deres vrede både mod den gamle mand og mod præsten. Peder Mejersens sygdom var ikke andet end hans »slemme, gamle vane«, nemlig dovenskab. Han gik ganske udmærket, når ingen så ham. Fik han øje på nogen i det fjerne, spadserede han ubesværet hjem og hentede sine krykker. Det påstod bønderne i hvert fald.

De var vrede på præsten, fordi han ikke havde givet dem nedslag i fattigbidraget. På det punkt fik de medhold hos amtet; men manden slap de ikke for at servere, og indtil de bekvemmede sig til det, fik de valget mellem en daglig mulkt på fire mark sølv eller en politisag. Hvilket de valgte af de to onder, vides ikke; men en sag kom der ud af postyret, da det viste sig, at nogle af underskrifterne på klagen var falske og repræsenterede ikke-eksisterende gårdmænd i Skovby¹⁰.

Omgangsforsørgelse

At blive forsørget ved omgang var mere end at få anvist et sted at sove. Det var en måde at forsyne de fattige og sommetider hjemløse med kost og logi. De fik ophold på gårdene i distriktet eller sognet efter tur i et vist antal dage bestemt af gårdenes størrelse. Reglen var en dag for hver tønde hartkorn. Det ville for en almindelig, jævn stor gård sige 4-6 dage. Ingen brød sig om den forsørgelsesmåde, hverken ydere eller nydere; men den fandtes og blev benyttet i næsten hele 1800-tallet. Der var tradition for omgangsforsørgelse. Den var billig. Den kunne være eneste udvej, og fordi den var upopulær, var den velegnet som repressalie over for genstridige fattige.

Omgangsforsørgelse havde udgjort en stor del af 1700-årenes forsorg. I hvor stort omfang vides ikke. Når der om de fattige i forsørgelsesplanen stod, at de henvistes til visse gårde i landsbyen, kunne det enten betyde, at de fik kosten her, eller at det var her, de hentede deres portion almissekorn.

Forsørgelsesmåden satte sig ikke mange spor før efter 1803. Den havde været accepteret af alle parter som den eneste mulige. Der kom i fællesskabets tid ikke mange og slog sig ned i en landsby. Alle kendte derfor hinanden. Fattigfolk var ofte gårdenes gamle daglejere og høstkoner, og det var ikke noget stort irritationsmoment, at de ved spisetiderne klemte sig ind på det nederste af bænken og delte grød og flæsk og tyndt øl med familien. Mens gårdene lå tæt sammen i landsbyer, var det heller ikke uoverkommeligt at stavre fra gård til gård og måske endda blive hilst velkommen som den,

der bragte nyt med sig, om hvad der var blevet sagt og gjort i nabogården, mens den omgangsforørgede opholdt sig der.

De forringede vilkår for omgangsforørgelsen var en af landboreformernes mange følger. Udskiftning og især udflytning bevirkede, at det blev næsten umuligt for de fattige at vandre rundt. I 1801 bestemte Danske Kancelli derfor, at de allersvageste ikke længere skulle gå omkring. I stedet skulle de have maden bragt hjem til sig.

Da udskiftning tid efter anden har adspredt de forhen samlede bøndergårde, kan det med grund være at befrygte, at de fattige, som er svage, gamle eller krøblinge, især i de hårde vinterdage, måtte udsættes for fare og helbredstab, ifald de, som anordningen byder, skulle vanke daglig nu til en, nu til en anden gård for at hente deres føde¹¹.

Amtmand Morgenstjerne så helst omgangsforørgelsen fuldstændig afskaffet, og han udmalede i 1802 over for Danske Kancelli alle de uhyrligheder, den rummede. Om vinteren var der frosten og sneen;

... men var end ikke denne hindring, da udsættes den fattige dog for mange ubehageligheder: Han skal slå sig om med bondens løse, ofte bidske hunde. Han er udsat for forhånelser, nu ved mandens, nu ved husmoderens onde lune¹².

Der var, efter amtmandens opfattelse, en anden ulempe ved omgangsforørgelse. Den fattige var sjældent en enlig. Var det manden, der figurerede i fattigplanen, var det ham, der blev sendt på omgang, og det gjorde ikke tingene lettere for familien derhjemme.

De omgangsforørgede havde pligt til, efter evne, at betale for kosten med arbejde. Det blev sikkert aldrig til ret meget, men tilstrækkeligt til at forhindre dem i at tjene en dagløn andetsteds.

Omgangsforørgelsen kastede en mørk skygge over den offentlige forsyning. Ingen var stolte af den og lukkede helst øjnene for, at den fandtes. I reglementet 1803 nævntes forørgelse ved omgang

ikke ved navn; men der blev holdt en dør på klem. Det hed om forplejningen af de fattige, at den kunne foregå »på den for ydere og nydere bekvemste måde«. Det var en af reglementets vage formuleringer, en af dem, kommissionerne ude i sognene kunne tolke efter behag.

Allerede en måned efter reglementets indførelse blev Danske Kancelli nødt til at tage ordet omgang i sin mund. Da kravet kom, at boligløse fattige skulle genhuses, ville det ikke have kunnet lade sig gøre uden ved omgang. Ordningen måtte dog kun være midlertidig.

Ikke længere indkvarteres ved omgang end til bekvemmere lejlighed kunne blive¹³.

Omgang blev heller aldrig en livsvarig forsørgelsesmåde, hvis ikke de, der blev sendt afsted, allerede havde det ene ben i graven. Den var en nødløsning, og var kravet om husly til alle ikke kommet, var omgangsforførgelsen måske blevet næsten opgivet. Ikke helt; for den var god at have i baghånden som et straffemiddel over for de kroniske dagdrivere, som en trussel om total ydmygelse, der sikkert kunne få den dovneste drukkenbolt til at lette sig og søge arbejde.

Amtmand Morgenstiernes påstand om, at det kun var den officielt forsørgede person i en familie, der blev sendt på omgang, holdt ikke stik, i hvert fald ikke efter 1803. Da de, efter præstens udsagn, genstridige beboere i Fårup i 1806 havde nægtet at sørge for husly til Niels Bach og hans kone og fem børn, blev hele familien sendt på omgang, tre dage hvert sted, til lige stor fortrydelse for alle parter.

Pastor Birch brød sig ikke om den form for forsørgelse og kaldte den »elendig omskubning«; men først da denne elendighed havde varet mere end et år, bøjede gårdmændene sig og affandt sig med forhøjet ligning for at få familien Bach installeret i et hus¹⁴.

I Grundfør var det netop det forsørgede familieoverhoved, der slap for omgangsforførgelse. I stedet blev hans kone og børn sendt afsted. Måske var bagtanken, at han bedre kunne samle sig om at finde beskæftigelse, når han var sparet for huslige bekymringer.

Måske kunne den form for husly, han fik anvist, også virke ansporende og motivere ham for arbejde og egen, selvvalgt bolig. Grundførsagen var begyndt som en husvildesag, og præsten havde anvist manden distriktets eneste tomme lejlighed. Det var en ikke helt almindelig husvildebolig, og den indlogerede brød sig heller ikke om den. Præsten forklarede en noget mystificeret amtmand, at beboelsen var

... et ved siden af våbenhuset liggende kammer, som vel engang havde tjent til begravelse, men hvorfra ligene for flere år siden var udført til kirkegården¹⁵.

Her var Peder Sørensen blevet anbragt, mens kone og børn »nød den bedste behandling hos enhver af beboerne«. Så god var behandlingen, at konen, da de skulle begynde at gå i nabobyen, pure nægtede at flytte fra Grundfør. Tværtimod flyttede hun ind til manden i hans gravkammer, bad om at måtte hente kosten på gårdene og tage den med hjem til Grundfør kirke, der således også blev familiens spisekammer. Kommissionen orkede øjensynligt ikke at diskutere med hende, og en tid forsynede de gode mennesker i Grundfør familien med alt, hvad hjertet kunne begære af brød og gryn, mælk og ost, »endog mere, end hun med børn kunne fortere«, oplyste præsten. Hvad amtmanden sagde til den forsørgelsesmåde, melder historien intet om.

Så glade givere som i Grundfør var sjældne. I 1804 havde en gårdmand i Trige set sig forbitret på et omgangsforsørget fattiglem. Han havde ham kun på kost en gang om måneden; men det var en gang for meget. Når Niels Kjeldsen troppede op, vankede der ingen varm middagsmad. Ved hans plads var anbragt en humpel brød med fedt. Den fattige led ikke i stilhed, men udbredte sig til alle om den dårlige behandling, der blev ham til del. Præsten fik fat i ham og »alvorligt lastede ham derfor«. Han frygtede, at eksemplet skulle smitte, hvis det blev almindelig kendt, at forsørgelsen kunne klares med »et stykke fittebrød«. Præsten havde også fat i gårdmanden og afkrævede ham 8 skilling for hver dag, han sparede på kosten.

Amtmanden forhøjede den daglige mulkt; men om det var det, der skulle til for at skaffe Niels Kjeldsen grød og flæsk på bordet, er tvivlsomt. Ved omgangsforsørgelse var yder og nyder så tæt på hinanden, at ingen kunne forhindre, at misfornøjelse fra den ene eller begge sider, gjorde forholdene utålelige¹⁶.

Gårdmænd, der nægtede omgangsforsørgelse, fik i mange år valget mellem en daglig mulkt på en rigsdaler, offentlig tiltale ved politiretten eller også at overgive sig. De valgte alle, efter voldsomme protester, at tage imod middagsgæsterne.

I 1818 sammenkaldte kommissionen i Lading beboerne til et møde. Der var faldet amtsresolution i en sag om en husvild familie. Den lød på opførelse af hus eller omgangsforsørgelse. Kommissionen ønskede at bygge; men der lød et enstemmigt nej fra forsamlingen. Familien skulle sendes på omgang. Der var tale om en falleret gårdmand, og bønderne mente ikke, det tilkom dem at bekoste hus på nogen, der selv var skyld i sin fattigdom. Præsten var ikke så hævngherrig som bønderne og fortrød måske, at han havde taget dem med på råd; men havde han ikke gjort det, var den samme balade blot kommet på et senere tidspunkt.

Præsten gjorde opmærksom på nogle af de problemer, der fulgte med omgangsforsørgelse. Hvor skal deres tøj være, spurgte han, og hvordan skulle de tjene til føden, når de skulle gå fra sted til sted? Selv om gårdmændene i Lading intet havde tilovers for de mennesker, de på skift skulle dele deres mad med, så holdt de alligevel på omgangsforsørgelse.

Det gjorde de, fordi bønder altid har haft en svaghed for billige udveje. De gjorde det for at straffe en tidligere kollega, som ved egen og hustrus hjælp havde bragt sig i elendighed, og de gjorde det, fordi de var mange samlede. Desto flere bønder på samme sted, desto hårdere løsninger¹⁷.

Det var ikke alle præster, der gjorde sig så mange bekymringer som Ladingpræsten om fattigfolks ejendele og deres opbevaring, mens de vandrede rundt i distriktet. I 1827 klagede Mikkil Nielsen i Røgen til amtet over, at han i stedet for fattigkorn og husly var blevet sendt på omgang. Det var ikke engang den største ydmygelse,

han var blevet udsat for. Han var anerkendt som forsørgelsesberettiget i laveste klasse. I den fik man ikke meget; men til gengæld bevarede man sin uafhængighed og undgik blandt andet at få sit bo registreret af fattigvæsenet. Mikkel Nielsen optrådte som fattiglem nr. 13 af tredje klasse; men det første, kommissionen gjorde, var at beslaglægge hans ejendele og bestemme, at de straks skulle sælges ved auktion.

Det var grove løjer, de fandt på i Røgen, og de faldt også amtmanden for brystet; men en præst, der kunne finde på den slags, undså sig heller ikke for at optræde overlegent over for en amtmand og lod denne vide,

... at det forstår sig selv, at hans gods er blevet registreret og taget i forvaring. Beslutning er taget om at sælge hans skramlerier ved auktion, lider ved at henstå og er ham til ingen nytte¹⁸.

I Røgen var der tale om åbenlyst magtmisbrug fra fattigkommissionens side; men fattigfolk havde også, når opfindsomheden var stor nok, mulighed for at presse deres ønsker igennem. Omgangsforørgelse blev benyttet langt op i tiden, i højere og højere grad som et middel til at ydmyge og afstraffe de arbejdssky og selvforskyldt fattige. Kommissionerne forestillede sig, at lige så ofte de sendte en stor og stærk drivert på omgang, fik de en kuet og arbejdsvillig tilbage. De blev skuffet hver gang.

Niels Jensen, som tilhørte en meget bekendt fattig rytterfamilie i Gedved, blev i 1837, efter at være hjemkommet fra Viborg tugthus, sendt på omgang i distriktet. Han gik også turen igennem; men ikke på den måde, kommissionen havde forestillet sig. Niels Jensen opsøgte alle de gårdmænd, der ikke var fattigforstandere, og lovede at holde sig borte, hvis de ville betale ham for at blive væk. Det blev en indbringende tur. Præsten rasede og klagede til herredsfogeden over Niels Jensens opkrævning af beskyttelsespenge, og han indrømmede, at den dybere mening med at sende Niels på omgang var at tvinge ham til arbejde.

Denne frygt for ham, som flere vist nok har, ved han at drage nytte af til sin fordel, til måske at presse dem for en god skilling. Men således tabes jo ganske hensigten af denne foranstaltning at lade ham gå på omgang, da denne skulle være således, at den kunne tvinge ham til arbejde¹⁹.

Mon ikke Niels Jensen, der var en mageløs slubbet og en elendig samfundsborger, for en gangs skyld opnåede at få sympatien og latteren på sin side? Han optrådte hverken som klynker eller klager eller som voldsmand. Han fik det, som han gerne ville have det, ved at spille på den underfundighed, som bønderne ofte selv benyttede, og som de forstod at værdsætte også hos andre. Bønder har aldrig moret sig bedre, end når en stands- eller øvrighedsperson blev sat til vægs, og det var netop det, der overgik deres præst ved den lejlighed.

Alle børn kan ikke hjælpes

Der har været feststemning i Gedved fattighus, da Niels Jensen vendte hjem til sin talrige familie efter vellykket indsamlingstur. Her var stemningen ellers temmelig trykket. Året før havde fattigkommissionen tvangsfjernet fire 10-13-årige børn af rytterfamilien og udliciteret dem til gård- og husmænd i distriktet.

Disse licitationer for at afsætte forladte, forældreløse eller tvangsfjernede børn til de lavestbydende liebhavere har, mere end alle andre begåede overgreb, stemplet 1800-tallet som et omsorgsmæssigt kulsort århundrede. Der burde have været hængt mange møllesten om mange halse; men det skete først så småt i slutningen af 1800-tallet, da den sociale indignation begyndte at røre på sig.

Reglementet gjorde ikke meget ud af disse ulykkeligtstillede børn. Det bestemte blot, at de skulle indlogeres »i et eller andet hus til opfostring og opdragelse for distriktets regning«. Der stod intet om, hvordan husene blev udvalgt eller om krav til plejeforældrene. Der var intet forbud mod offentlige licitationer, hvor børnene selv var til stede og måtte høre på, at gård- og husmænd underbød hinanden i deres iver efter at inkassere en årlig plejeløn på 10-30 rig-

dalere. Disse licitationer kunne være tilbagevendende begivenheder med de samme børn for om muligt at opnå et endnu billigere tilbud. Det betød, at de gode plejeforhold, der hele tiden fandtes, risikerede at blive afbrudt, og at barnet blev flyttet til en ny familie²⁰.

Hvad der ikke var forbudt, var tilladt. Da plejehjemsanbringelse var en af de mest tyngende poster i fattigregnskaberne, blev alle midler taget i brug for at trykke plejelønnen mest muligt. Den berømte indre svinehund fik ikke blot lang line, når det gjaldt hjemløse, plejkrævende børn. Den blev sluppet løs.

Til alle tider har der været børn, som var forladt af Gud og mennesker. Mange bukkede forståeligt nok under som små; men andre slog sig igennem, voksede op, og fra deres rækker rekrutteredes mange af de voksne betlere, der blev forældre til nye flokke af forhulede, tiggende børn.

De forladte børn fandtes både på vejene og i sognene. I 1700-årenes patriarkalske samfund gik de lokale patriarker, godsejere og præster, sommetider i spidsen som gode eksempler til efterfølgelse for almuen. De tog et eller flere forældreløse børn til sig og sørgede for dem, indtil de formodedes at kunne klare sig selv som tjenestepiger og -drengene på gårdene.

Præsterne skamroste hellere stedets godsejer end bragte kritik af ham til torvs. Sådan var det bare. Derfor skal Vær-Nebelpræstens lovprisning af major Beenfeldt på Serridslevgård måske nok tages med et vist forbehold; men da majorens forvalter få år senere beklagede sig over herskabets hæmningsløse godgørenhed, kan præstens beretning om den beenfeldtske omsorg for godsets forladte børn godt være korrekt.

... sætter dem til en bonde, hvis de ingen forældre har, og der betaler for dem, eller tager dem til sig på hovedgården, giver dem føde og klæder og lader dem gå i skole, indtil de er konfirmerede, da de enten sættes i tjeneste hos bønderne, eller til pennen eller til håndværk, ligesom de er oplagte til, og lejligheden er til²¹.

Denne pastorale skønsang til majorens pris spoleredes blot delvist af præstens næste bemærkning, at »alle børn kan ikke hjælpes«. Det var en lakonisk konstatering af, at ikke alt var såre godt. Der var børn, der gik til grunde, som måtte ofres, fordi samfundet stod magtesløst, fordi ressourcerne var for små, og fordi lovgivningen handlede mere om betleriets afskaffelse end om dets forebyggelse.

Ikke blot overså reglementet i høj grad de forladte børn og deres problemer. Det satte også gang i overvejelserne hos de private godsejere, om de længere behøvede at føle ansvar og omsorg for de helt hjælpeløse på deres godser. Hovedgårdsejerne følte i forvejen deres stilling svækket af landboreformer og bondebeskyttende lovgivning, og fattigreglementet styrkede den ikke. Godsejerne fik ikke tilbudt anden indflydelse på fattigvæsenet end en plads i en præstedomineret sognekommision. Baronier og grevskaber mistede grebet om det fattigvæsen, de indtil 1803 havde været enerådende over, og tab af magt og indflydelse gør altid ondt og fremkalder en eller anden reaktion.

Der var ikke mange regler uden undtagelser, og på de små Kattøgater var der heller ikke mange fattige. Da halvdelen af Endelaves meget få almissemænd i 1804 døde inden for samme år, var der næsten kun et problem tilbage. Det var en forvokset, det vil sige forkrøblet, pige, som optrådte som eneste forsørgede i første klasse. Hun forsvandt fra fattigplanen allerede efter et års forløb, fordi fru- en på øens største gård, Louisenlund, majorinde Schildknecht, tilbød at tage hende i huset og under sin omsorg. Til gengæld ønskede hun blot at blive fritaget for sit årlige bidrag på fem rigsdalere. Majorinden erkendte, at velstand og høj social status forpligtede. Det havde den i hvert fald gjort før 1803, og åbent vand på alle sider havde øjensynligt en forsinkende virkning, når det drejede sig om holdningsændringer²².

I de gode, gamle dage sidst i 1700-tallet, hvor alting endnu var så nogenlunde på sin rette plads, havde grevinden på Frijsenborg påtaget sig forsørgelsen af en lille pige, hvis omstrejfende, betlende mor tilfældigvis havde lagt sig til at dø på grevskabets gods i Skivholme sogn.

Da grevinden efteråret 1803 fik afslag fra Danske Kancelli på en ansøgning om fremdeles selv at bestyre godsets fattigvæsen, var det for en tid slut med næstekærligheden og ansvarsfølelsen. Låget på den grevelige pengekasse blev smækket i med et vist eftertryk, og pastor Morsing fik besked om, at distriktet herefter måtte overtage lille Elses forsørgelse. En husmand i Skivholme havde indtil da fået 30 rigsdalere årligt i plejeløn fra Frijsenborg. De penge havde fattigkommissionen ingen muligheder for at finde nogen steder. Den anråbte derfor amtet om hjælp, og herfra bevilgedes ufor-tøvet 20 rigsdalere årligt »indtil videre«. Præsten blev kisteglåd. Han var en af de gudsmænd, der ville sine fattige det godt. Hvert halve år sendte han sin taknemlige kvittering til amtet, hvori be-vidnedes

... ikke alene, at bemeldte pigebarn er levende, men og at bar-net nyder den bedste pleje og behandling hos ovennævnte husmand²³.

Husmand Anders Andersen og hans kone fortjener at blive nævnt, fordi de behandlede deres plejebarn bedre, end mange forældre behandlede deres egne børn. Fordi plejelønningen var relativ høj, kan man næsten være sikker på, at der ikke var budt på barnet ved licitation; men at præsten havde fundet frem til plejeforældrene, fordi han kendte dem som ordentlige mennesker.

Allerede året efter var grevinden åbenbart kommet over sin vrede vendt mod det offentlige fattigvæsen. Pastor Thura i Gern stod med ikke færre end seks forældreløse eller forladte børn, der havde krav på understøttelse. Samtidig måtte han væрге sig mod forbitrede og ophidsede bønder, som næsten kvalte hans ånd med deres vilde protester mod fattiglovgivningen og bidragenes størrelse.

Blandt børnene var tre forældreløse søskende. De blev tillagt forsørgelse »uden modstand«. Det var altid noget, men ikke tilstrækkeligt. En lille pige, Anne Margrethe, måtte præsten flytte fra et plejehjem til et andet, der var billigere. Det lod sig gøre på den måde,

at barnet blev anbragt hos en gammel kone, som selv var almisselem. Plejeløn og fattighjælp kunne således tilpasses hinanden, at ordningen blev næsten omkostningsfri for distriktet.

Tilbage var Trine og Sidsel på 12 og 9 år. De var ikke forældreløse, men helt overladt til at klare sig, som de bedst kunne.

Deres forældre havde overgivet dem til bettelstaven og var, skønt de levede, ubekymrede for deres undervisning og sædelighed. For at redde disse, af forældrene forladte, fra fordærvelsen, blev de af underskrevne præst indtinget hos skolelærer Gam²¹.

De to børn behøvede ikke at ophidse bønderne. Pastor Thura forklarede videre, at grevinde Frijs havde givet ham, ikke blot medhold i dette arrangement, men også løfte om 32 rigsdalere årligt »til deres pleje og renlighed«. Det var så godt og vel det beløb, grevinden kort tid før havde frataget Skivholme-Skovby fattigvæsen. Da der i Gern var tale om to børn, måtte distriktet spæde til med tre tønder rug. For lærer Gam var det ingen dårlig forretning. Lønnen som plejefar var højere end som skolelærer. De to piger var også så store, at de ikke krævede pasning og opsyn, og måske kunne de, efter grundig rengøring og aflusning, oven i købet gøre gavn for føden.

Den historie fremgik blandt andet af Gern-Skannerups fattigregnskaber 1805. Samme sted kan det ses, at distriktet benyttede naturalløn til plejeforældrene, ikke penge. For alle seks børn blev lønnen anvist i korn og et ganske lille kontant beløb. Naturalløn var velegnet, hvor præsten fandt frem til plejefamilierne, ikke i de tilfælde, hvor der blev afholdt licitation. Naturalløn og licitation passede dårligt sammen. Det var ikke let at stå og underbyde hinanden i skæpper og fjerdingkar eller i de rugbrød, Gern og Skannerup få år efter forsøgte sig med, som det var at gøre det i rede penge.

Der var ikke andre måder at sørge for forladte børn end at finde, om ikke velegnede, så i hvert fald billige plejehjem til dem. Det er

ikke muligt at se, hvor lang tid, der gik efter 1803, før fattigkommissionerne begyndte at anvende licitationer; men mon ikke de har haft nogle få, dyre år med høje plejelønninger, inden de fattede hvor god en idé, det var at udlevere børnene til dem, der billigst vilde tage imod dem. I hvert fald indløb de fleste ansøgninger om hjælp fra amtsfattigkassen i årene lige efter reglementets ikrafttræden.

I 1805 stod Skanderup-Stilling fattigkommission med fire søskende. Deres mor var død, og faderen var sindssyg, så her var behov for hjælp, mere end distriktet selv magtede. Amtet accepterede også uden indvendinger at betale delvis plejeløn for børnene, indtil de var fyldt ti år. For Århus amt blev det en årlig udgift på 54 rigsdalere og noget lignende for distriktet²⁵.

Det var dyrt at få børn passet. Da et sygeligt skravl af en husmand i Gantrup i 1835 stillede hos pastor Arntzen i Sønder Vissing og anmodede om, at distriktet ville overtage forsørgelsen af hans fem børn, hvis mor kort tid før var død, slog præsten sig i tøjret.

Der var Hans på 13 år, Søren på 10, Kirsten Marie på 7, Ole Peder på 4 år og Anders, som var fem uger gammel. Pastor Arntzen forestillede sig, at hvis fattigvæsenet gik med til at overtage børnenes forsørgelse, ville det hurtigt få yderligere 15-16 fattige børn på hal-sen. Derfor foreslog han en utraditionel løsning af problemet ved at tilbyde faderen plejeløn for selv at tage sig af sine børn. Ingen mistede noget ved, at han gik hjemme. På grund af sit dårlige helbred var han i forvejen ikke meget bevendt som daglejer. Med børnenes hjælp kunne han sagtens tjene en dagløn ved at binde lynglimer, lave pirkeliner, fiske med krog, samle blåbær og tyttebær og hvad mere, den opfindsomme præst havde at foreslå²⁶.

Den luftige skrædder

Pligten til at tage vare på børn omfattede forældre og plejeforældre; men indtil 1844 havde stedfædre og -mødre intet ansvar over for en afdød ægtefælles børn af et tidligere ægteskab. Her måtte fattigvæsenet træde til. I 1838 indstillede de rådgivende stænderforsamlinger til Danske Kancelli, at bestemmelsen blev ændret, således

at stedforældre efter ægtefællens død skulle tage sig af de nu helt forældreløse børn²⁷.

Samme år døde Anne Sørensdatter i Svejstrup i Dover sogn, og få dage senere gik enkemanden Niels Pedersen til pastor Pingel for at aflevere hendes otteårige søn af første ægteskab til fattigvæsenets forsørgelse. Det huede ikke præsten, og han afslog at modtage barnet. Niels Pedersen, af præsten omtalt som »den luftige skrædder«, klagede til amtet og fik ubetinget medhold. Det »påligger Dover og Venge sognes fattigvæsen som en pligt at forsørge Ole Jørgensen«.

Pastor Pingel forklarede ikke, hvad han forstod ved en luftig skrædder; men måske skyldtes det Niels Pedersens lidt skødesløse omgang med sandheden, når han udmalede sin bundløse gæld og store fattigdom. Hans afdøde kone havde bragt ham både hus og indbo, og efter præstens mening var det mere »dertil end til enken, at hans tanker var henvendt«.

Skrædderen var i det hele taget en torn i øjet på den pirrelige præst. Niels Pedersen havde haft »oplysning og dumdristighed« til at belære fattigkommissionen om stedforældres manglende forpligtelse til at tage sig af efterladte børn, de ingen andel havde i. Han var desuden en dygtig håndværker og havde en stor kundekreds, og da han i sin tid var kommet i skrædderlære, var det ikke, fordi han havde et fysisk handicap. Han var hverken pukkelrygget eller havde klumpfod. Tværtimod var han

... et ungt rask menneske, næppe 25 år gammel og af et udseende, en holdning og kraft, at han kunne være en af de flinkeste jægere i Hans Majestæts tjeneste.

Da pastor Pingel hverken magtede at få Niels Pedersen i kongens tjeneste eller idømt straf på vand og brød for at nægte at tage sig af sit stedbarn, blev drengen nu bortliciteret. Han var et af de heldige børn, der fik et godt plejehjem.

To år forløb i fred og ro; men da Ole var blevet 11-12 år gammel og kunne gøre gavn for føden, forlangte den luftige skrædder at få ham tilbage. Pastor Pingel rasede; men der var intet andet at stille

op end at lade stedfaderen og plejefaderen underbyde hinanden ved en ny licitation. Her gik plejefaderen af med sejren, idet han erklærede, at måtte han blot beholde drengen, skulle han slet intet have for det.

De allerfleste, der blev indtinget i private hjem, var børn; men fattigkommissionerne gjorde sig også megen umage med at finde opholdssteder til svært handicappede voksne og gamle, mere eller mindre hjælpeløse mennesker.

I fattigplanen 1805 for Hundslund sogn blev der om Anne Rasmusdatter forklaret, at hun blev

... forsørget ved at huses og koster omgangsvis i sognet, da intet opholdssted for hende er at erholde for betaling.

I 1811 var Anne stadig i live, og præsten bemærkede, at der i 1807 var sluttet akkord med en gårdmand om at huse, føde og klæde hende for 20 rigsdalere om året. Fra ham kom hun tre år senere til en anden gårdmand,

... hvormed hun, såvel som enhver af sognets beboere er bedret tjent end ved hendes omgang i sognet, hvilket i tilfælde af sygdom og smitte kunne have haft mange ubehagelige og skadelige følger²⁸.

Den tavse fattigdom

Bød en gård- eller husmand så lavt på et udliciteret barn, at han drog hjem med det, var der kun en måde at tjene sit skrabede bud ind på. Det var ved at være så karrig som muligt med mad, tøj og træsko til barnet og ved at prygle så meget arbejde ud af det, som det havde krop og kræfter til.

Mathias Hansen var et af de mange børn, der var blevet sparet på. Da hans forældre døde i Viborg tugthus, blev han sat i pleje hos en fattig familie i Skanderborg. Her led han både sult og kulde. Frosten tog hans tær; men drengen var ikke desto mindre i stand til at stikke af fra plejeforældrene og betle og hutle sig igennem, indtil

han som 16-årig blev anholdt i det ugæstfri Hads herred. Herredsfoged Kjær sendte Mathias videre til amtmand Morgenstjerne, som overlod til provsten i Hjelmlev herred at finde et sted, drengen kunne være, indtil han blev konfirmeret. Hvor godt eller dårligt det hjem var, er ikke til at sige; men flere år senere optrådte Mathias som professionel betler under navnet Mathias Stumpetå²⁹.

Hvor hårde vilkår, de fleste plejebørn gik ind til, er vanskeligt at bedømme. Sammen med blinde og døvstumme, evnesvage, sindssyge og sengeliggende oldinge udgjorde børnene den tavse gruppe forsørgede. Ingen af dem var i stand til selv at formulere en klage eller til at betale nogen for at gøre det, og de var endnu mindre i stand til selv at møde op hos amtmanden.

I Århus amt hyldede skiftende amtmænd det arbejdsbesparende princip kun at reflektere på de klager, fattigfolk selv fremkom med. Hvis de mere eller mindre forsørgede ikke gav udtryk for utilfredshed, skulle andre heller ikke gøre det. Mere var der ikke at sige om den sag. Det fik de få, der forsøgte at gøre opmærksom på overgreb og umenneskelig behandling af nødlidende, at vide, så næstekærligheden havde sin begrænsning selv hos amtmænd.

Først efter 1842, da gårdmændene havde overtaget det lokale styre, kom licitationerne frem i lyset. Sogneforstanderne var ikke tyngede af skrupler og spoleret nattesøvn, fordi de afholdt auktioner over fattige og plejkrævende børn og voksne. Hvad præsterne før den tid må have haft af anfægtelser, har de ikke delagtiggjort andre i. Efter 1842 var hemmelighedskræmmeriet overstået. Sogneforstanderne vidste, at beboerne først og fremmest havde valgt dem til at tage vare på kommunens penge, og dårlige plejehjem og lav plejeløn var en af måderne.

Samme år som landkommunerne blev oprettet, forsøgte Danske Kancelli at komme børnelicitationerne til livs; men der skete ikke alverden. Måske blev børnene lidt mindre synlige, fordi licitationerne fra nu af skulle foregå, uden at de selv overværede dem; men bortset fra det fortsatte børnemarkedet, indtil de i 1890 omsider blev afskaffet ved lov³⁰.

Amtmand og amtsfattigdirektion

Den væsentligste årsag til det offentlige fattigvæsens slette tilstand var, efter amtmand Morgenstiernes mening, det svigtende overopsyn. Det burde have bestået af årlige fattigsessioner, sammensat forskelligt til forskellige tider, men i slutningen af 1700-tallet lagt i hænderne på amtmand, amtsforvalter og provster. I disse sessioner skulle regnskaber og forsørgelsesplaner være gennemgået. Her skulle provsterne have gjort rede for herredskassernes indhold, og her skulle de fattige have kunnet møde op for at klage deres nød.

Den del af overopsynet, amtmand Morgenstjerne havde mest i tankerne, var sikkert provsterne, som i højere grad end de øvrige medlemmer havde mulighed for at holde præsterne fast på 1708-forordningen. De kunne på deres visitatsrejser med større myndighed end præsterne og uden risiko for økonomiske sanktioner fra bønderne have indskærpet menighederne at give »noget vist« til sognets fattige.

I årene før 1803 nåede amtmand Morgenstjerne meget. Han fik genoplivet de hensygnede sessioner og lagde ikke fingrene imellem, når han beordrede provster og præster og medhjælpere til at møde op en berammet dag med protokoller og regnskaber under armen. Han forsømte heller ikke at minde om, at samlingen i god tid skulle bekendtgøres fra prædikestolen, således at fattige, der mente at have noget at klage over, havde mulighed for at møde op.

Det var ved hjælp af disse fattigsessioner afholdt i årene 1798-1803, at amtmand Morgenstjerne fik den offentlige forsyng til at fungere. Han benyttede en fast hånd og en bydende stemme over for kirkens mænd, men mente selv bistået af visse fortrængninger, at sessionerne var forløbet smertefrit og uden de helt store uoverensstemmelser. Kun i Tyrsting herred havde amtmanden mødt så indædt modstand, at han beklagede sig til Danske Kancelli. I Tyrsting herred var største lodsejer og provst enige om unødvendigheden af ret megen lovbeftet, offentlig forsyng. Provst Schütte udnævnte amtmandens indblanding til at være »uretfærdig og upas-

sende«. Morgenstjerne svarede igen, at »indretningen i dette herred er slet«, tog derefter sit uundværlige rødkridt op af lommen, slog en cirkel om de værste uhyrligheder i herredskasseregnskabet og sendte det til Danske Kancelli¹.

Året før, i 1802, havde Kancelliet indrømmet amtmand Morgenstjerne næsten uindskrænket myndighed over amtets fattigvæsen. Hans afgørelser »måtte anses for at være trådt i den almindelige fattigkommissions sted«. Morgenstjerne kunne efter den tid gøre det, han hele tiden havde gjort, at forsøge at skabe tålelige forhold for de allerfattigste inden for rammerne af bestående, men næsten glemt lovgivning².

En kort tid kom amtmanden til at stå stærkt over for modvillige præster, provster, bønder og herremænd; men han blev ikke stående ret længe. Da reglementet 1803 trådte i kraft, var det slut med amtmand Morgenstjernens enevældige administration af fattigvæsenet. Fra nu af skulle han samarbejde med en amtsfattigdirektion og, som det hurtigt skulle vise sig, i en svækket position over for sognenes fattigkommissioner.

Direktionens sammensætning

Da amtmændene i 1802 blev bedt om at erklære sig om det sjællandske reglement, der da havde fungeret knap et år, lagde amtmand Morgenstjerne ikke skjul på, at efter hans overbevisning og indvundne erfaringer var direktioner og kommissioner overflødige. Når ansvaret blev fordelt på flere, var »frygtsomhed og svagheit sikker og langsommelighed uundgåelig«. En amtsfattigdirektion burde i hvert fald ikke have flere medlemmer end højst nødvendigt, helst kun amtsforvalter og provster, og sidstnævnte skulle kun have lov til at komme frem med en mening, når det drejede sig om en sag fra deres eget provsti. »Hvad der er mere«, proklamerede Århusamtmanden, »er til hinder og slapper viljekraften«³.

Amtsfattigdirektionen kom til at bestå af provsterne og, fordi Skanderborg amt kort tid forinden var blevet en del af Århus amt, af to amtsforvaltere. Biskoppen var velkommen til at deltage i mø-

derne, når han havde tid for andre gøremål. De første år var han næsten altid til stede eller lod sig repræsentere af stiftsprovsten; men siden sås han så godt som aldrig. Reglementet havde desuden bestemt, at der i direktionen skulle sidde »to kyndige landmænd«. Det var de to medlemmer, amtmand Morgenstjerne kunne have undværet; men i hvert fald den ene, landvæsenskommissær Kierulf fra Saralyst i Holme sogn, blev en meget nyttig mand i direktionen. Han var i forvejen stiftsrevisor og påtog sig i mange år at revidere herredskasseregnskaberne.

Til amtsfattigdirektionens første møde var der sat for mange stole frem. De høje herskaber fra Frijsenborg og Vilhelmsborg viste sig ikke, skønt de havde fået en invitation. Fra Frijsenborg kom der aldrig nogen; men allerede året efter kunne baron Güldenchrone fra Vilhelmsborg sætte sig i formandsstolen som ny stiftamtmand.

Grevskab og baroni

Der var en overgang lige ved at være trængsel af amtmænd på Århusegnen. I stiftamtmandsboligen sad den aldrende Guldberg, der dog blandede sig i så lidt som muligt. På grevskabet Frijsenborg og på baroniet Vilhelmsborg udøvede ejerne selv amtmandsmyndighed, og over det, der blev tilbage, regerede amtmand Morgenstjerne. Der var således alle muligheder til stede for kompetencestridigheder¹.

Frijsenborg havde aldrig brudt sig om indblanding og havde altid selv bestyret godsets fattigvæsen. Det forventede grevinden, eller nok rettere grevskabets magtfulde og dynamiske forvalter Tommensen, at fortsætte med også efter 1803².

Derimod vidste baron Güldenchrone ikke rigtig, hvilket ben han skulle stå på. Skiftende baroner Güldenchrone havde været stiftamtmand og amtmænd i Havreballegård og Stjernholm amter, og der havde aldrig været hårdt optrukne grænser mellem baroniet og det omgivende kongelige amt. I 1800 skrev baronen til amtmand Morgenstjerne, at da han erfarede, at en

... almindelig, ensformig indretning til de fattiges forsørgelse i amtet var istandbragt, ville han for baroniet ikke gøre undtagelse⁶.

Det skulle han ikke lade amtmand Morgenstjerne høre to gange. Denne kastede sig nu over fattigvæsenet i de sogne, der hørte under Vilhelmsborg og Moesgård. Det blev hurtigt for meget for baron Güldenchrone, og året efter udtrykte han over for Danske Kancelli ønske om, at hans baroni måtte udgå af amtets fattigvæsen og »have sin indretning for sig«⁷.

Baron Güldenchrone nåede at skifte mening en gang til. Måske var der blevet hvisket ham i øret, at der snart ville blive oprettet et nyt stiftamt til amtmand Morgenstjerne, og at han selv kunne regne med at overtage Århus stiftamt. I hvert fald protesterede han ikke, da baroniet i 1803 indgik i amtets fattigvæsen.

Grevskabet Frijsenborg satte sig mere til modværge. Herfra blev der i efteråret 1803 indsendt en forestilling til Danske Kancelli om fortsat selv at bestyre godsets fattigvæsen. Amtmand Morgenstjerne, som ikke ønskede at lægge sig ud med grevinden, kunne godt acceptere, at Frijsenborg fik egen fattigdirektion; men det kunne Kancelliet ikke. Reglementet bestemte, at alle sognedistrikter i et amt skulle henlægges under én direktion. Derfra kunne der ikke gøres undtagelser; men indehaverne af de friherrelige privilegier fik tilbudt en plads i den almindelige fattigdirektion, et tilbud hverken grevinden eller baronen reflekterede på⁸.

Mødeaktivitet

De første år afholdt direktionen sine halvårsmøder lige efter reglementet; men det gik i Århus amt som andre steder, at der blev længere og længere mellem samlingerne⁹.

Det havde flere årsager, men skyldtes nok især amtmandens helt dominerende placering. Ifølge reglementet havde han fuldmagt til, i perioderne mellem to møder, at afgøre og ekspedere indkomne klager uden at spørge direktionens øvrige medlemmer. Resolutionerne skulle blot forelægges ved det følgende møde. Det var en ren

formssag. Ingen anfægtede nogensinde amtmandens afgørelser. Derfor havde direktionen ingen betydning for den daglige ekspedition af fattigsager, og møderne tålte udsættelse, når travlheden på amtskontoret var stor.

Det var den ofte. Helt galt var det på grund af krigen i 1807. Da blev amtsfattigdirektionens halvårlige møder til årlige møder. I 1808 angav stiftamtmand Guldencrone som forklaring, at

... årsagen, hvorfor dette møde så længe var udsat, var krigens udbrud og de deraf følgende, næsten uoverkommelige forretninger ... samt de fremmede troppers ankomst¹⁰.

Der blev længere og længere imellem, at direktionens medlemmer blev indkaldt til møde. Da krigsurolighederne var overstået, og besværet med kystbevogtning, indkvartering og transport af soldater og materiel var ophørt, og freden burde have sænket sig, da kom »de gale pengeår« med statsbankerot og pengeombytning, og lige i hælene fulgte landbrugskrise og afmatning af næsten alle udgiftskrævende initiativer.

Stiftamtmand Guldencrone mærkede selv til krisen, og hans dårlige privatøkonomi gav ham nok at tænke på; men han fik indkaldt til tre møder, i 1813, 1816 og 1819. Som en af sine sidste embedshandlinger noterede han i mødeprotokollen 1820, at han havde modtaget regnskaberne fra amtsforvalterne og videresendt dem til revisor Kierulf, men derudover ikke fundet anledning til at samle direktionen¹¹.

Derefter sænkede den helt store stilhed sig over amtets fattigdirektion. Først i 1831 blev der igen afholdt møde. Det var som at starte forfra. De, der var medlemmer i kraft af deres embeder, var lette nok at finde frem til. De kyndige landmænd voldte flere problemer. Var de levende eller døde? Hvem var den Møller, der havde underskrevet i 1819, og hvad med den gode Kierulf, var han stadig i stand til at revidere regnskaber? Stiftamtmanden var uvidende om, »hvorvidt de ved sidste amtsdirektionsmøde ansatte landmænd endnu var i den stand, at de kan tiltræde direktionen«. De viste sig ikke at

Frederik Julius Christian Güldenchrone (1765-1824). Han var i 1786 legationssekretær i Wien, men forlod stats tjenesten i 1789, da han overtog baroniet Vilhelmsborg. Samme år købte han Moesgård ved Århus og i 1805 Marselisborg. I 1799 blev Güldenchrone amtmand over Randers amt. Han var derefter fra 1804 til 1820 stiftamtmand i Århus. (Maleri af Jens Juel, foto af kopi i Den gamle By, Århus).

være i særlig god stand, og arbejdet kom i gang igen med lutter nye medlemmer. Herefter mødtes direktionen regelmæssigt en eller to gange om året, indtil den blev ophævet i 1841 i forbindelse med amtsrådenes oprettelse.

Virksomhed og kompetence

Det blev som formand for amtsfattigdirektionen, amtmand Morgenstjerne oplevede sit eneste store nederlag i Århus amt.

Det var oven i købet over for de bønder og præster, han havde hundset rundt med i årene før 1803. Reglementet var meget vagt i sin præcisering af fattigdirektionens kompetence. I § 40 stod der om sognenes fattigkommissioner, at

... om den lagte forsørgelsesplan og sammes udfald har distriktskommissionerne ufortøvet at gøre indberetning til amts fattigvæsenkommission.

Den paragraf lagde amtmand Morgenstjerne sammen med § 61, hvori det hed, at amtsdirektionerne skulle tage sig af alt, »hvad til amtets fattigvæsen er henhørende«. Derefter kom han til det resultat, han ønskede at komme til, at han havde bemyndigelse til ikke blot at gennemse forsørgelsesplanerne, men også at rette i dem og at forlange dem ændret.

I efteråret 1803 udbad han sig derfor det følgende års forsørgelsesplaner fra amtets 64 sognekommisioner. Fra de 60 indkom planerne pligtskyldigst til det, kommissionerne troede var en gennemlæsning og ikke andet. De fire, der undlod at indsende planer, gjorde det ikke i nogen ond mening. De tre var Kattegatøerne Tunø, Alrø og Endelave. Her havde beboerne af gode grunde aldrig været besværet af fremmede betlere. Derfor havde der altid været tilstrækkeligt at dele ud af til egne fattige, også uden plan og ligning. Det gik øboerne ud fra, at de kunne fortsætte med.

Fra det lille Åby sogn lige uden for Århus kom der heller ingen fattigplan. Her var overhovedet ingen fattige. Fra prædikestolen havde præsten adskillige gange opfordret trængende personer til at melde sig. Kommissionen holdt møde. Der kom kun medlemmerne. Der blev holdt nyt møde, og endelig kantede husmand Rasmus Tysk sig ind ad døren og sagde, at hvis det skulle være, så kunne han godt bruge et par skæpper korn til at holde børnene i skole for om vinteren. Han fik mere, end han bad om og af et godt hjerte¹².

Så idylliske var forholdene kun i Åby. Halvdelen af de indsendte planer fik påtegningen »Kan ikke approberes«. 16 kunne godkendes, når der blev foretaget forhøjelser hist og her, og kun 14 blev erklæret at være gode¹³.

Det var amtmand Morgenstiernes måde at fortolke reglementet på. En del af de præster, der havde fået deres forsørgelsesplaner kasseret, satte sig uden videre vrøvl og tillempede dem amtmandens målestok. Andre, mindre fredsommelige, gav sig til at nærlæse reglementet og fortolkede amtsfattigdirektionens kompetence til kun at omfatte afgørelser af klagesager og ikke spor mere.

En af de sognekommisioner, der følte sig gået for nær, var den i Beder-Malling. Fra amtet havde præsten fået følgende besked:

Denne forsørgelsesplan kunne direktionen ikke approbere, da alle de i 1. klasse anførte er for knap aflagte. Den tilsendte forretning var også for lidt oplysende og indeholdt slet ingen repartition, hvorfor den tilbagesendes¹⁴.

Få dage senere indløb, ikke en omarbejdet forsørgelsesplan, men et rasende brev fra sognepræsten, og amtmand Morgenstjerne fik en forsmag på, hvad der ventede ham og direktionen i den kommende tid. I Beder og Malling var der ingen planer om at lave om på noget som helst. Det var »uden al nytte«. Præsten var virkelig fortørnet og fortsatte, at

... iøvrigt indser jeg ikke nogen grundet årsag, hvorfor amtmanden har tilbagesendt planen. Det hedder at de i 1. klasse er for dårligt aflagte; men da disse er udlevede gamle, der stedse ligger ved sengen, så må jeg spørge, om de vel kunne fortære mere?¹⁵.

Til slut fastslog præsten, at »hos mig får da tingene for det første blive uforandret«.

Det blev i Beder og Malling, oprøret mod amtmand Morgenstjernes administration af amtets fattigvæsen startede, og det blev herfra, klagen over ham blev sendt til Danske Kancelli. Mallingpræsten havde spurgt sine fire sengeliggende almisselemmer, om de manglede noget. Alle havde pligtskyldigst svaret, at de var velfornøjede med det, kommissionen undte dem. Dermed havde præsten sine argumenter i orden, og der skete det, amtmand Morgenstjerne ikke i sine mest nedtrykte øjeblikke havde kunnet forestille sig. Danske Kancelli gav Beder og Malling og dermed alle utilfredse sognekommisioner medhold. »Den omspurgte myndighed, hvortil reglementet ingen hjemmel udviser, kan ikke tilkomme direktionen«¹⁶.

Kancelliets afgørelse var en enorm skuffelse for amtmanden, og den forbitrede hans sidste måneder i Århus amt; men Morgenstjerne var ikke sådan at slå ud. Han var fuldstændig overbevist om, at

han var den eneste, der kunne få den offentlige forsyning til at fungere ordentligt.

Jeg kunne gerne lade tingene gå, som de kunne, og tie; men at det var rigtig handlet, tror jeg ikke¹⁷.

Således skrev han til Danske Kancelli et par måneder efter den nedslående resolution, der gav langt større magt til sognekommisionerne, end de fortjente og var i stand til at tumle. Sammen med brevet fulgte forsørgelsesplanen for Randlev-Bjerager, således at Kancelliet ved selvsyn kunne erfare tingenes sørgelige tilstand. Den i sam- og eftertid bekendte Niels Blicher var sognepræst i Randlev og Bjerager. Han var blandt alle amtets præster den, Morgenstjerne brød sig allermindst om. Derfor blev den af Blicher forfattede forsørgelsesplan udset til at repræsentere det dårligste af alt, hvad sognekommisionerne var i stand til at frembringe. Om Niels Blichers plan hed det, at den

... anses for at være meget slet, jeg skulle næsten tro, for at være den sletteste af alle. Pastor Blicher er en utålelig, selvklog og egensindig mand, som aldrig lader sig overbevise uden ved højesteretsdomme og kollegiernes resolutioner.

»Havde kongen villet, at alt skulle dependere af sognekommisionerne, var ingen amtsdirektion blevet til«, bjæffede amtmanden ar-
rigt til kommissionen i Hundslund, da den i 1804 som så mange andre ikke ville makke ret.

Det gik, som det måtte gå. Amtsfattigdirektionen fik mindre og mindre betydning. De sidste ti år drejede de fleste henvendelser sig om indlæggelser på amtets sygehuse eller var, i reglen forgæves, stormløb på amtsfattigkassen. Klagesagerne tog skiftende amtmænd sig personligt af. Disses antal aftog ikke nævneværdigt. Synsvinklen, der blev lagt på dem, fortsatte med at være overvejende human; men det brændende engagement og indignationens voldsomme armbevægelser mærkedes mindre og mindre.

Meget ville have været anderledes, hvis amterne havde haft ret til at ændre de indsendte forsørgelsesplaner. Forsorgen på landet ville være blevet mere ensartet, og de værste udslag af vilkårlighed og bevidst forfølgelse af fattigfolk havde været undgået; men sådan skulle det ikke være.

Dissens og klager

Tilbage for amtsdirektionen var to muligheder for at blande sig i en lagt forsørgelsesplan. Hvis en sognekommision var dybt splittet, kunne afgørelsen overlades til amtet. Det skete vist aldrig. Hjemlige skænderier var til at leve med; men amtmanden og hans direktion skulle helst holdes udenfor. Alle vidste, at de blandt to forslag ville vælge det, der var bedst for de fattige og dyrest for fattigvæsenet.

Den anden mulighed, amtet havde, fremkom, når en fattig magtede klagevejen. Retten til at være klageinstans ville selv de mest egenrådige sognekommisioner indrømme amtsfattigdirektionen. Det hang så nogenlunde således sammen. Hvis alle over en kam fik mindre, end de havde krav på, så ville måske en enkelt beklage sig så højt, at det kunne høres. Vedkommende ville nok, før eller senere, få medhold i amtet; men en klagesag tog tid. Der skulle indhentes mange erklæringer, og selv om understøttelsen på et tidspunkt blev forhøjet, skete det kun for den, der havde klaget, og aldrig med tilbagevirkende kraft. I tidsrummet mellem klage og resolution skulle den fattige »holde sig sognekommisionens gjorte bestemmelse efterrettelig«. Hvad, der var sparet, var tjent, og forøvrigt kunne man være så heldig, at den forfordelte gik hen og døde i mellemtiden.

I Skivholme-Skovby havde man en af de besværlige klagere, Anders Bryde. Ingen kunne lide ham og endnu mindre hans kone; men præsten hr. Morsing behandlede ham anstændigt og gjorde, hvad der stod i hans magt for at mildne Anders Brydes alt andet end lyse livsaften.

Han var en af de utallige »ulykkelige, gamle krigsmænd«, som Det kongelige Generalitets- og Kommissariatskollegium havde undladt at sige tak for mange års soldatertjeneste.

Anders Bryde havde blot fået sit afskedspas uden nogen form for pension og havde siden ernæret sig og familie ved betleri og ved at spille på lire og kurere på både dyr og mennesker. På et tidspunkt havde han lejet en stue hos en af Skovbyselvejerne, og herfra havde han foretaget sine strejftog rundt i Jylland.

Da Anders Brydes kone var både fordrunken, tyvagtig og sløset med lys og ild, blev familien sagt op og stod med fuld forsørgelsesret i distriktet, men uden noget sted at bo. Bistået af amtmand Morgenstjerne fik pastor Morsing gennemtrumfet, at når ingen ville leje ud til familien Bryde, skulle der bygges hus til den.

Præsten i Skivholme var en af de få, der ikke brevvekslede med amtmanden for at bortforklare begåede nederdrægtigheder. Han skrev glad og gerne, fordi han i amtmanden følte at have en forbundsfælle. Begge ville gerne gøre forholdene så tålelige som muligt for fattigfolk; men pastor Morsing havde som alle præster et bagland, som krævede en vis hensyntagen. Han kom helt godt ud af det med sin kommission; men uden for den befandt sig et kobbel af knurrende bønder. Derfor blev tiden trukket ud, da fattighuset til Anders Bryde skulle opføres, og der var heller ikke den store beklagelse at spore, da det forsinkede byggeri skulle forklares.

Anders Bryde er så gammel og skrøbelig, at han efter menneskelig formodning ej længe behøver husly her i verden¹⁸.

Det var korrekt vurderet. Få måneder senere døde Anders Bryde, og da hans kone var noget yngre og en del lettere til bens, end han havde været, drog hun bort fra Skovby og døde mange år senere i Århus.

Meget mod amtmand Morgenstiernes vilje blev der cementeret en administrationspraksis i fattigsager, som gjorde amtsdirektionen til stort set blot et ekspeditionskontor for lappeløsninger. I stedet for at være styrende og bestemmende, garanterende de fattige en nogenlunde rimelig og ensartet behandling, blev amtets eneste opgave nu næsten kun den, så godt det lod sig gøre, at råde bod på de værste udslag af landlig nærighed og smålig ondskabsfuldhed i enkeltsager.

I pessimistisk klarsyn og ikke uden bitterhed mod Danske Kancelli beskrev amtmand Morgenstjerne, hvordan han opfattede det, der foregik, og hvorfor tingene var blevet, som de var.

Blot at oppebie klager for at decidere samme ville være ganske unyttigt, da den fattige ikke kender sin ret og ved ethvert uselt lille tillæg er sjæleglad¹⁹.

Amtmand Morgenstjerne vidste kun alt for godt, at »under lang nedtrykkelse af ulykke taber mennesket ideen om, at han har ret-tighed«. Bøndernes holdning var, at man skulle give således, at man ikke selv blev fattig, og at det skulle føles som en ulykke at være det. Der var ikke megen hjælp at hente der, og

... når Danske Kancelli ej ved sine resolutioner vil give tingene en anden vending, ser jeg mig ganske uformuende til at udrette noget for de fattige²⁰.

Spind og bind

Måske var fronterne ikke blevet trukket så hårdt op mellem amtmand og mange sognekommisioner, hvis Morgenstjerne ikke i sin store iver efter at se resultater havde kædet de kritiserede og kasse-rede forsørgelsesplaner sammen med kravet om, at kommissionerne her og nu satte arbejdsforanstaltninger i gang for de almisselemmer, der måtte formodes at have en vis arbejdsevne i behold.

Amtmanden havde ikke behøvet at fare så hårdt frem. Reglementet var kun kommet til at indeholde en eneste, meget vagt formulere-ret paragraf om at finde på et eller andet at sætte de fattige, forsørget i laveste klasse, til. Det hed i § 14, at kommissionerne »skulle forhjælpe dem til noget med deres kræfter passende arbejde«.

Det var ikke meget, men tilstrækkeligt for amtmand Morgenstjerne til, at han i det første direktionmøde fik gennemtrumfet, at sognenes fattigvæsen hurtigst muligt skulle anskaffe uld og hør til deres rørige fattiglemmer, lade dem spinde det og betale arbejdet med »ordentlige, gangbare priser«²¹.

Det var en god, gammel, merkantilistisk drøm at få så meget arbejde ud af så mange som muligt for at kunne være selvforsynende med så meget som muligt, og amtmand Morgenstjerne var ingen ung mand. Han tilhørte på flere måder den tid, der var ved at være gået. Han var merkantilist for så vidt, som han var begejstret for selvforsyning. Han var menneskeven, til tider følsom, men optrådte oftere på en praktisk, noget hårdhændet måde over for dem, der ikke mente lige som han. Der var en ting, han ikke var, og det var liberalist. Han ønskede en stærk central styring af alle mekanismer. Han afskyede selvejere, deres kortsynede økonomiske dispositioner, især deres hæmningsløse udstykninger og parcelsalg. De gange, den private ejendomsret forhindrede ham i at disponere over en ledig bolig til en husvild familie, var det lige før, han ønskede den afskaffet.

I amtsfattigdirektionen fremkom provsterne ikke med indvendinger mod amtmandens krav om spind og bind; men i deres stille sind har de nok korset sig og tænkt, at nu render den tossede amtmand sig da en staver i livet. De vidste, at ideen var håbløs, til ingen nytte og uigennemførlig; men de tanker vovede de først at lufte, da de var vel hjemme igen i deres respektive præstegårde.

Ideen med at lade de fattige arbejde for deres understøttelse var ikke ny. Som så meget andet var den bare aldrig blevet ført ud i livet. Den lå der stadig som en uprøvet mulighed. Da præsterne i 1788 var blevet bedt om at komme med forslag til den nedsatte fattigkommission, om hvordan betleriet kunne formindskes, var arbejdsforanstaltninger stort set det eneste, nogen havde fantasi til at forestille sig. Præsterne havde dog omhyggeligt sørget for at holde sig selv udenfor. Det måtte være en godsejeropgave. Fra Voer herreds præster lød det, »foretrækker, at hovedgårdene er uld- og hørmagasiner og enhver bondehytte spinde- og bindefabrik«.

Provst Schmidt i Vær så gerne en kongelig befaling til godsejerne om »at anskaffe uld og hør til de fattige arbejdsføre«²².

Hvordan det skulle have fungeret med godsernes uld- og hørmagasiner i et amt, der allerede før 1788 rummede rigtig mange selvejere, hvor adskillige hovedgårde var små og ukomplette, og de fle-

ste havde strøgods rundt omkring, det gav præsterne ingen anvisning på.

Reglementet 1803 havde overhovedet ikke inddraget godsejerne i den offentlige forsyng ud over at tilbyde største lodsejer en plads i sognekommisionen, så da præsterne blev klar over, hvem man havde tiltænkt alt besværet med at motivere fattigfolk for at spinde og binde, var ideen slet ikke god længere.

Provster og præster sørgede for, at amtmand Morgenstiernes kongstanke blev en kæmpefiasko. De undså sig ikke for at sætte fingrene på alle de ømme steder, de kunne få øje på. »Arbejdsforanstaltninger er unødvendige. De fattige trænger ej til arbejde, men er dovne«. »Meget få kan spinde, så at man kan være tjent med det«. »... er for kvinder, ikke for mænd«. »Kun mangel på arbejde til de, der spinder slet eller er doven«. »De fattige har undslået sig, har enten rystende hænder eller er tyksynede«²³.

Pastor Bynch i Tønning gjorde samvittighedsfuldt opmærksom på mange problemer, amtmanden i sin iver havde overset. I sognenes fattigkasser var kun de penge, som skulle bruges til almisser. Var det meningen, at præsten af sin egen lomme skulle lægge penge ud for at købe uld og blår og hør?

Skulle han, pastor Bynch, bruge en hel dag på at køre til Horsens for der, uden tvivl, at blive taget ved næsen af en købmand? »Jeg er opdraget til studeringer og lærerstand«, klagede præsten, »og aldeles ukyndig i alle håndgerningsfag«. Fik han anskaffet materialerne, var der så nogle, der ville og kunne forarbejde dem, og selv om der var, hvad så? Det ville koste ham en dagsrejse til Århus at aflevere produkterne, og hvor længe skulle han derefter vente, inden tingene var solgt ved auktion, og han kunne få sine udlagte penge hjem?

Pastor Bynch så især på det besvær og den udgift, det ville blive for ham selv. Nabopræsten hr. Meyer i Vinding betragtede sine fem almisselemmer, to gamle, udlevede mænd, der intet kunne udrette, og tre kvinder, som ganske vist var oppe i årene, men raske og rørige. De foretrak at hjælpe til på gårdene, hvor de blev lønnet, ikke med penge, men med det »kære skøn af brød, flæsk og gryn«.

Næsten alle meldte hus forbi. Kun provst Høxbroe i Sabro her-

red fandt ideen god. Allerede til det næste møde i amtsfattigdirektionen kom han slæbende med knap tre lispund hørgarn, som ingen rigtig vidste, hvad de skulle stille op med²⁴.

Amtmand Morgenstjerne havde ikke mange præstevener; men han havde pastor Morsing i Skivholme. Denne ville så gerne gøre sin amtmand tilpas og fik sine fattiglemmer sat i sving. Resultatet forelå sommeren 1804 og bestod af fire par strømper, tre dobbelte huer og to par vanter. Liebhaveere til varerne havde ikke været til at finde. Tingene var hverken nette eller veldannede. De blev sammen med provst Høxbroes hørgarn afleveret til amtsfattigdirektionen. Her stod de stadig, da stiftamtmand Güldencrone afløste Morgenstjerne. På oktobermødet 1804, der var Güldencrones første, blev det besluttet at forsøge at få varerne solgt ved auktion; men om de da allerede var halvt fortæret af møl og mus, melder historien intet om²⁵.

Spindeskolen på Frijsenborg

Efter den tid omtaltes spind og bind ikke med et ord i amtsfattigdirektionen; men at arbejdsforanstaltninger for de fattige kunne føres ud i livet og blive en fasttømret institution, det viste spindeskolen, eller spindeoplaget, på Frijsenborg. Her sad forvalter, senere birkedommer, Tommesen i en menneskealder og havde næsten samme magt og myndighed som den kongelige amtmand i Århus, og han havde mere at have den i. Selv om grevskabet i 1803 mistede grebet om sit fattigvæsen, var der nok i behold. Amtmand Morgenstjerne og forvalter Tommesen var helt på linie, når det drejede sig om arbejde til de fattige; men ud over det var der ikke meget, de var enige om, og den gensidige sympati var ikke overvældende.

Begge havde samme visioner om at sætte fattigfolk i arbejde. Allerede i efteråret 1803 havde forvalter Tommesen udarbejdet et gedigent forslag til et spindeoplag på Frijsenborg. Der skulle anskaffes et spindehus, ansættes en dygtig og ædruelig kone til at lede arbejdet, indkøbes redskaber og materialer, og når det var sket, skulle godsets fattige, både mænd og kvinder, arbejde der og forhåbentlig i nogle år være i stand til næsten at kunne forsørge sig selv. Planen var som talt ud af amtmand Morgenstiernes hjerte og burde

have lydt som sød musik i hans ører. Den gav ham i stedet hovedpine.

Forvalteren anså Frijsenborgs spindeskole for et privat godsanliggende og frabad sig indblanding fra amtsfattigdirektionen. Amtmand Morgenstjerne brød sig kun om de gode ideer, han selv undfangede, og det var ikke til at holde ud, at hr. Tommesen stod og viftede med 600 rigsdalere, han mente at kunne råde over til formålet. Pengene var bøder, grevskabets fæstebønder havde indbetalt på grund af ulovlig vægring mod at modtage deres hoveribreve.

Foreløbig lå de mange, rare penge i birkedommer Stillings bødekasse, og pengene tilhørte, efter forvalter Tommesens mening, grevinden. Amtmand Morgenstjerne krævede, at de blev afleveret til amtets altid slunkne fattigkasse. Danske Kancelli blev spurgt og gav forvalteren mere medhold end amtmanden. Pengene skulle enten fordeles mellem de implicerede sognes fattigkasser eller anvendes til en spindeskole²⁶.

Det blev til en grevelig spindeskole, der dog skulle være under et vist tilsyn fra amtet, og den fungerede i næsten 60 år indtil 1862, da værdierne overgik til en understøttelsesforening for godsets ældre og fattige husmænd²⁷.

Forvalter Tommesens succes begyndte samtidig med, at den kongelige amtmands foranstaltninger afgik ved en nådig død. Forskellen på de to nært beslægtede initiativer lå først og fremmest deri, at på Frijsenborg havde man pengene, der var helt nødvendige for at komme i gang. Århus amt led derimod altid under en næsten katastrofal pengemangel.

For det andet havde grevskabet den stærke styring og de store beføjelser over for sine fæstere og den myndighed, amtmand Morgenstjerne så ofte havde efterlyst til amtsfattigdirektionen. Frijsenborgs præster vovede heller ikke at fremkomme med alle de indvendinger, hvormed amtmandens planer om spind og bind var blevet modtaget. De havde herskabet at takke for deres embeder, og adskillige begyndte eller sluttede deres karriere som kapelpræster på Frijsenborg.

Godsets fattige har også været lettere at motivere end så mange

andre, fordi de i høj grad var dets egne gamle, udtjente arbejdere. På grund af forbudet mod indsiddere på fæstegodset var det begrænset, hvor mange udisciplinerede, arbejdssky fattige, der fik held til at snige sig over grænsen til Frijsenborg. Derfor var risikoen for grus i det tommesenske maskineri heller ikke stor.

Amtsfattigkassen

Stort set de eneste penge, præsterne havde haft at gøre godt med i 1700-årene, var indholdet af kirkeblokken og af den tavle, der fra tid til anden blev båret om i kirken. De beløb, der indkom her, var uafhængige af, om der fandtes et offentligt fattigvæsen eller ej.

Hvor fattigloven 1708 blev indført, oprettedes sognefattigkasser. De fik ingen lang levetid. I 1734 blev de nedlagt til fordel for herredskasser. Disse skulle fungere som en form for mellemkommunal udligning af ekstraordinære udgifter for sognene i et provsti. De var aldrig tænkt som egentlige forsørgeskasser. Den hjælp, der kunne hentes fra herredskasserne, var engangstilskud, ikke en årlig inødekommehed over for et pastorat med mange fattige. Stod man med en fremmed betler, der kunne hjemsendes, eller med en afdød, der helst skulle i jorden på en ikke helt ukristelig måde, trådte herredskassen til med en del af de nødvendige penge²⁸.

Herredskasserne havde mange, men små indtægter. Af hver helgård skulle betales 4 skilling om året, af tjenestekarle og -drenge henholdsvis 2 og 1 skilling og af husmændene 1-2 skilling. De steder, hvor 1708-loven fungerede, blev herredskassepengene indsamlet og afleveret til provsterne; men det kneb de steder, hvor der ikke var offentlig forsorg.

Herredskassen opbevaredes hos provsten, der årligt skulle indsende regnskab til amtsforvalteren. Anvisning af penge skete både direkte fra provsten og gennem amtet. Fordi amtmanden havde en vis dispositionsret over pengene i herredskassen, var der ikke noget at sige til, at næsten det første amtmand Morgenstjerne spurgte om, da han havde overtaget Skanderborg og Åkjær amter i 1799, var, hvor store beløb, der var i de forskellige herredskasser.

Amtsforvalteren gjorde rede for det overblik, han havde over si-

tuationen. Af det nedlagte amts otte herredsprovstier vidste han nogenlunde besked med de seks. De rummede tilsammen godt og vel 1000 rigsdalere. Hads herred var så langt det rigeste med en kassebeholdning på knap 500 rigsdalere. Gern herredskasse indeholdt kun 37 rigsdalere. En stor del af det hørte under Frijsenborg, som i 1799 var lukket land for amtsforvaltere.

Grænserne var åbenbart trukket hårdere op mellem grevskab og kongeligt amt end mellem naboamter. Da amtsforvalteren i Skanderborg ingen oplysninger kunne finde om Sabro herred, foreslog han at spørge sig for i Randers amt, om regnskaberne var afleveret her. Om Hids herred på Silkeborgegnen vidste han intet. Det var for langt væk²⁹.

Med reglementet 1803 blev herredskasserne nedlagt, sognekasserne blev genoprettet, og amtsfattigkasserne blev oprettet. Disse skulle, som de gamle herredskasser, yde hjælp til særlig hårdt ramte distrikter, betale for døde betleres begravelse og levende betleres hjemsendelse til forsørgelsessted. De skulle betale for afsindiges bevogtning og i det hele taget træde hjælpende til, når problemerne oversteg et sognedistrikts økonomiske formåen³⁰.

Herredskassepengene blev stadig indsamlet og i første omgang som hidtil afleveret til provsten, men indgik derefter i amtsfattigkassen som den eneste helt sikre indtægt. Det var de samme mange, små beløb, der indkom; men de flød i en årrække som en stilfærdig og stabil strøm.

En ikke ringe del af indtægterne til amtsfattigkassen var de mulkter, der var resultatet af politiretsdomme og afgørelser ved forligskommissionerne. I praksis blev pengene fordelt mellem amts- og sognekasse; men strengt taget tilkom de amtet. Her var et punkt, hvor lovgivning og lokal administration øjensynligt var kommet ud af fodslag. I dommene blev det udtrykkeligt sagt, hvilken af de to kasser, der skulle nyde godt af bøderne³¹.

Der var mange mindre forseelser, hvis afstraffelse kom de fattige til gode, når mulkten blev betalt. I 1807 nævntes følgende indtægtsposter i amtsfattigregnskabet³²:

Voldelig adfærd mod enke	2 rdl.
Skældsord mod sognefoged	2 rdl.
Uforsvarlig hovpløjning på Marselisborg	4 mk.
Gårdmandsenke for at have bortjaget syg tjenestepige	2 rdl.
Vægring mod at være portionsmand for fattig	2 rdl.

Der skulle mange af den slags små bække til at fylde en amtsfattigkasse, som var forpligtet til at træde til, hver gang alle andre undslog sig. Det skete ofte, at pengene ikke slog til.

1804 var Århus amt kommet fattigkommissionen i Ry til undsætning med 50 rigsdalere, fordi sognet havde uforholdsmæssig mange fattige. Det følgende år ansøgte Ry sogn om et lignende beløb, men fik ingenting, og det kom til at svide til almisselemmerne.

Kommissionen håbede altså, at amtsfattigdirektionen ville nu, ligesom forrige år, komme den til hjælp med 50 rigsdalere. Dette skete ikke! De fattige blev da forsørget derefter³³.

1804 var i det hele taget det sidste relativt ubekymrede år for amtsfattigkassen, og amtmand Morgenstjerne var sikkert inderst inde lettet over at blive forflyttet til Lolland-Falster. Det var ikke små problemer, han overlod til sin efterfølger, baron Güldenchrone. Foruden en tom fattigkasse drejede det sig om ubetalte regninger på mere end 200 rigsdalere. Det var gæld, oparbejdet gennem flere år, til Århus Hospital og sygehuset samme sted. Hver gang amtmanden havde stået med en fremmed betler eller en hjemløs familie, ingen ville vide af, havde han uden videre indlagt dem på hospital eller sygehus, således at de ikke døde af sult og forsømmelse, mens deres sag blev efterforsket. Det var næstekærligt og prisværdigt over for staklerne, men alt andet end humant over for den ny amtmand. Denne vidste heller ikke sine levende råd.

Stiftamtmand Güldenchrone skrev ud til herredsfogeder, provster og præster, om de havde forslag til, hvordan der igen kunne komme penge i den tomme kasse. Der var to veje at gå, enten at skære ned på udgifterne eller at forøge indtægterne.

Af de adspurgte var der kun herredsfoged Carøe i Voer og Nim herreder og hans kollega, herredsfoged Kjær i Hads herred, og provst Brøndsted i Nim herred, der vovede et fast greb om nælderne og anbefalede formindskede udgifter. Hvis der var færre, der fik understøttelse af sognene, ville der, påstod de, også være færre, der kunne forvente særhjælp af amtet.

Alle andre udviste en helt fortryllende opfindsomhed for at få fattigkassen fyldt. Der blev foreslået at lægge afgift på »unødig trætte«. Den var tiltænkt de kværunter, som ikke lod sig forlige, men lod deres uenighed belaste domstolene. »Har man råd til proces, har man også råd til afgift«. Der skulle betales for alle former for bevillinger, vielsesbreve, ret til at sidde i uskiftet bo og ikke mindst for separation og skilsmisse. Det sidste forslag kom fra en præst, der ikke brød sig om at vie fraskilte. »Det kunne måske have gode følger for mere end amtsfattigkassen«. Nogle ønskede at lægge en ekstra byrde på bønderne ved at forhøje herredskassebidraget; men embedsmændene sparede ikke engang sig selv. Der skulle betales fem rigsdalere for en erhvervet titel og lige så meget for nyt embede. »Glæden herover lader ham ikke føle det lille tab«³¹.

Det gik som hver gang, der blev indhentet forslag fra de underordnede embedsmænd. Både gode og mere fantasifulde ideer blev arkiveret. Andet og mere skete der ikke.

Det var langt fra alle ansøgninger om ekstraordinær hjælp, der blev bøn hørt, selv om de fleste lød rimelige og fornuftige. Det afhang af beholdningen i den altid forpinte kasse. Først havde den skullet overleve amtmand Morgenstiernes ekstravagancer over for hjemløse betlere, derefter de urolige år, som kulminerede i statsbankerotten, og sidst, men ikke mindst, den økonomiske krise fra 1818 og mindst ti år frem. I den lange periode var standardsvaret til tryglende sognekommisioner »Hertil haves ingen midler« eller »Ingen penge i amtsfattigkassen«.

En del ansøgninger om økonomisk hjælp blev behandlet i amtsfattigdirektionen; men lige som amtmanden på egen hånd kunne afgøre klagesager, kunne han også, uden at spørge andre, afslå eller bevilge penge af amtets fattigkasse.

Da kommissionen i Storring-Stjær-Galten i 1805 stod med en flok børn, hvis far var dømt til slaveriet, ansøgte den amtet om hjælp, og når amtmanden personligt afgjorde en henvendelse, var sagsbehandlingen beundringsværdig hurtig. Fem dage efter at præsten havde skrevet sin ansøgning, blev der udbetalt 20 rigsdalere af amtsfattiggassen. Viljen og evnen til at gøre godt var til stede, når blot der var noget at gøre godt med³⁵.

Mellem 1819 og 1831, hvor amtsdirektionen ikke var samlet, var der kun amtmanden til at bevilge penge; men det var netop de år, da problemerne var allerstørst, og gang på gang blev der afgivet det nedslående svar til sognekommisionerne, at der ingen penge var i amtsfattiggassen. Historien melder intet om, hvordan distrikterne klarede de ekstraordinære udgifter i kriseårene. De har sikkert gjort som i Ry, at »de fattige blev da forsørget derefter«.

I Trige-Ølsted har man i hvert fald ikke kunnet afvente genoptaget mødeaktivitet, inden der blev skredet til handling. I 1829 stod fattigvæsenet med to døde betlere, der skulle i jorden. Amtsfattiggassen blev bedt om at betale ligkisterne. To år senere havde sognekommisionen stadig ikke fået svar. Da amtsdirektionen genoptog sine møder i 1831, lå ansøgningen der stadig. Den blev vendt og drejet et par gange, og til sidst blev det besluttet, at direktionen ville afvente og se, om der blev søgt igen. Blev der det, ville pengene blive udbetalt³⁶.

Præst og sognekommision

Selv amtmand Morgenstjerne måtte rette sig efter reglementets ordlyd:

Fattigvæsenet i ethvert distrikt bestyres af en sognekommision, i hvilken præsten, stedets politimester, en af de største lodsejere og 3-4 af de bedste sognemænd er medlemmer¹.

Han havde ofte nok advaret Danske Kancelli om de besværligheder, der ville blive følgen af »at give almuen stemme«. Han havde i det

hele taget ikke meget tilovers for den gode del af almuen, og han forklarede sin modvilje mod bønder med, at han havde kendt dem i 50 år. I 1802 havde Morgenstjerne indstændigt frabedt sig at blive belemret med sognekommisioner.

Sjældent skal der komme noget godt ud af at give almuen stemme, eller samle mange af dem, men mindst når det gælder om mit eller dit².

Amtmanden forestillede sig »et kaos af modsigelse, indvendinger og modstræben«, når de, der skulle yde fattighjælpen, også skulle være med til at fordele den. Bønderne ville have en personlig fordel af, at så få som muligt fik understøttelse, og de ville lade sig lede af de venskabelige eller fjendtlige følelser, de i årenes løb havde samlet sammen mod distriktets fattige.

At præsten så at sige altid var formand for sit sognekalds fattigvæsen, var ikke til megen trøst. »Præsten er bange for sit offer, sin nannest«, vidste amtmanden, og han var også overbevist om, at bønderne nok skulle vide »til behagelig eftertanke« at minde præsten om den økonomiske klemme, de havde på ham.

Herredsfogeden kunne måske, hvis han var mødt op til kommissionsmøderne i sin egenskab af stedets politimester, have afstivet præstens autoritet; men han lod sig næsten overalt repræsentere af den lokale sognefoged. Det betød en gårdmand mere i kommissionen, og var største lodsejer også af bondestand, opstod den situation, amtmand Morgenstjerne frygtede, at adskillige bønder ville være samlet for at råde for »mit eller dit«.

Medlemmerne og deres pligter

Det skulle blive i fattigkommissionerne og efter 1814 også i skolekommissionerne, bønderne blev oplært i kommunalpolitisk arbejde. Det tog sin tid, og det gav drøje knubs; men efterhånden fik de lært spillets regler. De lærte til en vis grad nødvendigheden af dialoger, af kompromiser, af at bøje sig for flertalsbeslutninger, at opstille og gennemskue budgetter og regnskaber, at komme med kva-

lificerede gæt på beboernes skatteevne, at finde rundt i en forhandlingsprotokol og sidst, men ikke mindst, at bage og servere rævekager for alle implicerede parter.

Fattig- eller sognekommissionerne var begyndelsen til det kommunale selvstyre på landet, som indførtes 1842. Den største forskel var, at den nogenlunde demokratiske valghandling manglede i 1803. Der var bestemt ikke noget lokalt engagement, når der skulle udpeges medlemmer til sognekommissionen. De allerfleste ville helst have været fri; men det lod sig først gøre efter tre års medlemskab. I første omgang fandt de fødte medlemmer, sognepræst, politimester og en af de største lodsejere, frem til de nogenlunde velanskrevne gårdmænd, som så godt og vel repræsenterede de sogne, der udgjorde et fattigdistrikt. Efter den tid var kommissionerne selvsupplerende.

I referatet fra det første møde i Gangsted-Søvind sognekommission kom til at stå, at på største lodsejer, baron Krag-Juel-Vinds vegne mødte forvalter Schiøtz fra Stensballegård. På herredsfoged Carøes vegne mødte sognefogeden, og sognepræsten havde udnævnt de øvrige medlemmer³.

Det var på den måde, man kom i gang rundt omkring. I første omgang havde præsten således en mulighed for at undgå de værste kværvulanter blandt bønderne og sine mest arge uvenner; men efterhånden som medlemmerne udskiftedes, enten efter tre eller flere års forløb, ved naturlig afgang, eller fordi de havde gjort sig helt umulige, blev de nye medlemmer valgt af den samlede kommission, og præstens indflydelse på sammensætningen blev mindre for hvert nyvalg.

Medlemmerne havde pligt til at deltage i møderne og til at være præsten behjælpelig med at »udføre de i samlingen vedtagne beslutninger«. Da der var langt mellem de store beslutninger, blev medlemmernes vigtigste opgave på skift at møde op hvert kvartal, når fattigkornet skulle uddeles.

Uddeling af korn

Der var forskellige måder at uddele kornet på. Nogle steder bibeholdt man længe den gamle fremgangsmåde, at præsten forsynede

de fattige med portionsedler, hvorefter de selv hentede deres andel, enten hos den gårdmand eller den fattigforstander, der var deres portionsmand. Andre steder gik man hurtigt over til den uddelingsmåde, som blev den mest almindelige, nemlig at kornet leveredes til præsten eller kommissionsmedlemmerne efter tur, og at de fattige en af de første dage i hvert kvartal under kommissionens opsyn hentede det, der kunne tilkomme dem.

Fra Harlev og Framlev lød det i 1805, at »alle er henvist til selv at hente deres portioner hos gårdmændene«. I 1811 bemærkedes, at »nu og nogle år tilforn leveres bidragene til præsten og kommissionen, som besørger uddelingen«¹.

I Lyngå og Skød havde kommissionen allerede i 1803 gjort tilstrækkeligt dårlige erfaringer med portionsmænd og fattigkorn. På det allerførste møde blev det bestemt, at en fattigforstander den anden dag i hvert kvartal skulle møde op for »at uddele kornet og påse dets mål og bonitet«. Provst Høxbroe forklarede omhyggeligt hvorfor.

Når de fattige henter det hos dem hjemme, som oftest får de mådelig svinekorn og ikke godt brødkorn⁵.

Den samme erfaring gjorde præsten i Skorup så sent som i 1838. Når de fattige selv hentede deres korn hos bønderne, var der ingen kontrol med kvaliteten,

... og som oftest får de noget, som jeg selv har set, der ej engang er godt nok til hønsene⁶.

Der var andre ulemper for de fattige end svine- og hønsekorn, når de selv hentede det på gårdene. Ordningen havde den svaghed, at den bragte ydere og nydere for tæt ind på livet af hinanden. I 1824 benyttedes stadig portionsedler og -mænd i Skanderup-Stilling. Det kom der megen ufred ud af. Da en husmandskone mødte op hos en gårdmand i Stilling og præsenterede ham for en portionseddell, af hvilken det fremgik, at han skulle udlevere hende en

skæppe rug og lige så meget byg, nægtede han det. Han vidste, at både konen og hendes mand stod i fast tjenesteforhold til en gårdmand i byen, der samtidig var fattigforstander. Han var derfor overbevist om, at familien fik positiv særbehandling. Det blev afvist af en enig kommission, og dens begrundelse for at yde understøttelse viste, at det ikke var hver gang, en sognekommision gik i helt små sko. Familien fik hjælp, fordi en del af mandens løn gik til at betale for et barn, han havde uden for ægteskab. Der havde, måske på grund af hans sidespring, været en del uoverenstemmelse mellem ægtefællerne. Kommissionen håbede derfor,

... at denne ubetydelige hjælp kunne medvirke til at vedligeholde den enighed, man nødigt på ny ville have forstyrret⁷.

Det var et argument, amtmanden kun kunne erklære sig enig i, så det blev til dagbøder, indtil gårdmanden bekvemmede sig til at udlevere kornet.

Ligning

Lige som det kunne knibe for amtsfattigdirektionen at afholde sine halvårslige møder, havde mange sognekommisioner besvær med at overkomme deres kvartalsmøder. Det vigtigste var mødet om efteråret, hvor næste års ligning og forsørgelsesplan skulle færdiggøres. Da begge dele skulle underskrives af samtlige medlemmer, var førjulemødet vanskeligt at komme udenom, selv om en egenrådlig præst kunne komme langt uden at rådføre sig med sin kommission. Det kan være vanskeligt at afgøre, om de menige medlemmer, fattigforstanderne, blot affandt sig med eventuel præsteenevælde, eller om de lavede vrøvl og forsøgte at tilkæmpe sig den indflydelse, de var udpeget til at have, eller om de måske gik så vidt som til at indføre gårdmandsvælde i stedet for. Når der i forhandlingsprotokollerne kom til at stå om en sag, at den blev »længe ventileret« eller at den blev afgjort »efter nogen tvist«, så er det ikke gået stille af; men kun sjældent kom det frem, hvad der var blevet sagt og af hvem.

Pastor Stilling i Hylke havde en ulyksalig evne til og forkærlighed

for at træde beboerne hårdt over tærne, og jo større hartkornet var, jo hårdere trådte han. Derfor kunne man have troet om præsten, at han følte så meget mere for de små i menigheden; men det var ikke tilfældet. Det, der betød noget for pastor Stilling, var hans embedsværdighed og -myndighed. I modsætning til mange af sine kolleger behøvede han ikke at skele ængsteligt til bøndernes såkaldt frivillige gaver, nannesten. Denne var en menneskealder tidligere blevet indregnet i bøndernes tiendeakkord, og præsten havde således ikke noget at miste. Det var omkostningsfrit for ham at tyrannisere bønderne; men da især de store gårdes ejere mente, de også havde en magtposition, var sammenstød uundgåelige.

En del af disse fandt sted i sognekommisionen. I 1835 og igen i 1839 led pastor Stilling nederlag over for de øvrige medlemmer. De steder, hvor stødet mod ham kunne sættes ind og blev sat ind, var hans rodede regnskaber. Blandt andet optrådte fattiglemmer, der var døde først på året, i regnskabet de næste tre kvartaler. Det var præstens tilbøjelighed til at blive borte fra de møder, han selv havde indkaldt til, og allermost var det hans »store vilkårlighed og egen-sindighed«.

I 1835 havde Danske Kancelli beordret en undersøgelse af forholdene. I retten forklarede sognefogeden, hvordan ligning og forsørgelsesplan blev udarbejdet. Pastor Stilling forfattede egenhændigt begge dele. Det var han for så vidt i sin gode ret til; men når forarbejdet var gjort hjemme i præstegården, skulle december-mødet afholdes. Her var det meningen, at hvert eneste punkt skulle gennemdrøftes og vedtages ved stemmeflertal. I Hylke lagde formanden blot papirerne på bordet og gav medlemmerne besked om at sætte deres navne under.

Derefter spurgte pastor Stilling, om de ville underskrive. Sognefogeden svarede nej, det syntes han ikke om. På grund deraf vægrede Peder Jensen sig også. Efter nogen ventilation underskrev Rasmus Andersen. Da præsten igen opfordrede sognefogeden, svarede denne, at han ønskede det til 24 timers gennemsyn⁸.

Herredsfogedens konklusion blev, at præsten burde have en alvorlig irettesættelse for »uorden og slet regnskabsføring«. Det fik han. Danske Kancelli indskærpede ham alvorligt at overholde reglementets bestemmelser,

... da han ved uregelmæssigheder i fattigregnskabet og ved egenrådighed i fattigvæsenets bestyrelse har fremkaldt sognebeboernes besværing⁹.

Hartkorn

Ligningen på beboerne skulle først og fremmest foretages ud fra gårdenes hartkorn, dvs. deres anslåede ydeevne; men der skulle også tages hensyn til formue og det udefinerbare begreb »lejlighed«. Hartkornet var lettest at beregne ud fra. Det var i forvejen grundlag for bøndernes skatter, selv om grundlaget efter bøndernes mening ikke var alt for pålideligt.

Der var mange ydere, der ømmede sig højlydt, da forsørgelsesplanerne i 1804 skulle tilpasses det ny fattigreglement. Amtmand Morgenstjerne modtog blandt andet klager fra to nabobyer i Hjelmlev herred. Dette hørte ellers ikke til de lavestboniterede i amtet; men alt er relativt. Det var hartkornsejerne i Adslev sogn og i Gram i Skanderup sogn, der gav ondt af sig. Begge steder var bønderne selvejere og gårdene forholdsvis små, ca. tre tønder hartkorn. Alle påstod at have sat sig i betydelig gæld for at kunne købe deres gårde, og de havde derfor stort besvær med afdragene. Fra Gram lød det således:

Vi besidder de dårligste jordgrunde og ejendomme i sognet, ja, i hele amtet¹⁰.

Om Adslev hed det, at der ikke fandtes magrere sogn i amtet; men amtmanden vidste bedre. Der blev ikke taget notits af bøndernes jamren. Der skulle anderledes saglige argumenter på bordet, før nogen fik medlidenhed med klagende bønder.

For at opleve virkelig dårlig og ufrugtbar jord måtte man længe ind i landet til den såkaldte vesteregn. I 1843, da sogneforstan-

derskabet i Vinding-Bryrup-Vrads havde overtaget blandt meget andet også fattigvæsenet, oplevede beboerne i Vrads det, som var de kommet fra asken og i ilden. Den gamle sognekommision havde været slem nok, når den foretog ligning af fattigbidrag; men det ny fattigudvalg viste sig at være langt værre. Det ansatte de forarmede Vradsbønder til at give det samme som deres mere velbeslåede kolleger i Vinding og Bryrup på trods af,

... at næsten intet andet kan anses som indtægtskilde end store sandbjerge, som bedynger jorden og overlægger den med flyvesand ideligen, undertiden store, bare marker med sin sandfog¹¹.

I Vrads havde det altid været næsten umuligt at pine føden ud af jorden. Det var ikke det, bønderne beklagede sig over; for de havde aldrig kendt andet. Det, der gik dem på, var, at de opfattede den kommunale byrdefordeling som uretfærdig, udelukkende til fordel for dem, der i forvejen havde mest. Det var ikke til at bære at sidde hjemme hos sig selv og næsten kunne høre, hvordan gårdmændene i Vinding og Bryrup hoverede og gned sig i hænderne.

Bortset fra udslag af landsby- og nabomisundelse var det sjældent hartkornet, der gav anledning til klager. Der kunne opstå vrøvl med bønder, som boede i et pastorat og ejede jord i et andet og derfor blev sat i skat to steder. Det brød ingen sig om. Der var også dem, som forpagtede jord og fejlagtigt gik ud fra, at det var ejeren, der stod inde for fattigbidraget af det bortforpagtede.

I begyndelsen af 1800-tallet blev der de fleste steder ydet to skæpper rug og lige så meget byg og nogle få rigsdalere af en helgård på ca. syv tønder hartkorn; men gårde i samme ejerlav og af samme størrelse kunne blive ansat forskelligt. Her må formue og lejlighed have spillet ind. Takket være et indgående lokalkendskab havde sognekommisionerne mulighed for at tage hensyn til, at der var jord, der var besværligere at dyrke end anden, at bygningerne ikke altid stod mål med gårdens areal, og at nogle bønder i det hele taget sad bedre i det end andre.

I 1846 havde Hylke kommune modtaget en næse fra Skanderborg amt, fordi man udelukkende benyttede hartkornet som beregningsgrundlag. Pastor Høegh-Guldberg svarede som formand for fattigudvalget hvast igen. Han kom ikke med undskyldninger, men forklarede, hvorfor alle, der havde noget at skulle have sagt, foretrak hartkornet.

For det første havde det altid været på den måde i Hylke. For det andet var der aldrig nogen, der var kommet med indvendinger over netop den ting. For det tredje var formuerne i sognet så ligeligt fordelt mellem de større og de mindre brug, at resultatet ville blive det samme, selv om man medtog andre forhold i beregningen. Ganske vist betød ligning på hartkorn, at tjenestefolk slap for fattigskat; men det var uden betydning,

... da det dog tilsidst bliver husbonden, der må betale bidraget ved en højere løn.

Den fjerde fordel ved ligning på hartkorn var, at det i forvejen var det, »der angiver reglen for andre kommunale byrder«.

Til allersidst i brevet fik amtmanden på en lettere indpakket måde besked om ikke at blande sig. Hylke kommune var som andre landkommuner »tilstået en ordnet frihed til at ordne sine indre anliggender«¹².

Formuetilstand og lejlighed

Det hed i reglementet 1803 om sognekommisionernes pligter, at de til brug for ligningen skulle anslå,

... hvor meget enhver af sognets beboere dertil efter sit ejede hartkorn, sin formues tilstand, eller sin lejlighed bør bidrage¹³.

De rige bønder, og dem var der en del af, ønskede kun hartkornet som målestok. I Gern mente pastor Thura i 1811, at »de tilstormende og formuende klagere, både i og uden for fattigkommissionen, med deres chikane og forfølgelse« havde ødelagt hans helbred, så

at det aldrig kunne genoprettes. Helt så galt gik det ikke. En menneskealder senere var hr. Thura stadig præst i Gern og Skannerup og så godt som nogensinde i stand til at bide fra sig. Problemet med de tilstormende bønder var, at

... de især ville have ligningen eller forslaget efter hartkorn uden hensyn til formueomstændigheder, gehør og understøttelser¹⁴.

I 1805 havde Jacob Jensen, gårdmand i Ejer i Ousted sogn, solgt sin gård og købt en mindre ejendom i nabopastoratet, »formedelst jeg og min kone er gamle folk og vil sidde nu i rolighed«. Det varede en tid, før roen sænkede sig. Den forrige ejer havde været en fattig og gældbunden mand med mange børn og var derfor aldrig blevet afkrævet ret stort fattigbidrag. Jacob Jensen gik uden videre ud fra, at han kunne slippe lige så billigt; men kommissionen kom til et andet resultat. Det var almindelig kendt, at Jacob Jensen havde lagt hele købesummen på bordet og derfor sad fuldstændig gældfrit. Ydermere havde han, hvad han heller ikke lagde skjul på, givet sin søn 1500 rigsdalere til gårdkøb og sin datter en medgift på 1000 rigsdalere. Jacob Jensen sad umiskendeligt i, hvad kommissionen kaldte »gode omstændigheder«, og ud fra dem blev fattigbidraget beregnet. Jacob Jensen rasede og nægtede at betale. Sognefogeden udpantede for beløbet og gik hjem med en kobberkedel, som ejermanen ikke ville drømme om at indløse. I stedet klagede han til amtet, der dog ingen medfølelse havde med ham, men gav kommissionen ubetinget medhold¹⁵.

Det var ikke blot det med Jacob Jensen, at han var en nærig og fortrædelig bonde. Det var der så mange, der var; men han var også tilflytter og nød ikke godt af det sammenhold og den gode forståelse, der kunne findes inden for et sogn eller en landsby. Han var en fremmed, og han var grov i munden og skældte højlydt ud både på de kongelige anordninger og på sognekommisionens medlemmer. En sådan mand fortjente at blive sat på plads.

På et tidspunkt omkring 1820, midt i pastor Thuras regeringstid,

var der kommet en ny mand til Gern sogn. Han kom fra Randers, hvor han var begyndt som murersvend og senere, i krigens tid, havde tjent en mindre formue ved hestehandel. For en del af sine penge købte han en gård, Pederslyst på Gern mark, og det viste sig hurtigt, at han var lige så dygtig landmand, som han havde været hestehandler. Mens alle andre spinkede og sparede og halvsultede sig gennem 1820'ernes kriseår, blomstrede alt, hvad gårdejer Kiilsgaard rørte ved. Han havde råd til at indføre nye driftsformer, og ingen havde nogensinde set ypperligere afgrøder eller magen til jords frugtbarhed. Kiilsgaard brugte sommerstaldfodring, og der kom til at stå flere og flere velnærede køer i stalden.

Pederslyst kunne efterhånden hverken rumme avl eller besætning eller familiens høje ambitioner. Derfor blev der bygget nyt, stort og bredt og solidt. »Sådanne svære bygninger findes ikke her hos bønder«, lød det fra en sognepræst, der var gul og grøn af misundelse, og som derfor havde den største lyst til at tørre det veltilfredse udtryk af Kiilsgaards ansigt.

I løbet af tre år nidoblede pastor Thura Kiilsgaards fattigbidrag. At det var blevet tre- og seksdoblet havde Kiilsgaard ikke reageret på. Han gik i sko, der passede; men da han i 1827 blev ansat til dobbelt så meget korn og brød som året før og til 18 mark i stedet for de to, han plejede at give, da protesterede han, og det var pastor Thuras person, han gik efter. De menige medlemmer af sognekommissionen havde deres sympati hos Kiilsgaard, i hvert fald når præsten ikke var i nærheden. Pastor Thuras vurdering af Kiilsgaards formueomstændigheder baserede sig på »nidskhed, denne temmelig udstrakte målestok«, skrev denne til amtet, og han indrømmede også, at han og præsten ikke var de bedste venner.

Med disse hentydninger havde Kiilsgaard udtømt sin galde mod præsten; men da pastor Thura afgav sin erklæring i sagen, var det ikke småting, han skulle have luft for. Der var Kiilsgaards pralende byggeri. Der var hans blomstrende marker og fede køer. Der var hans merskumpibe »af størrelse som et barnehoved«. Der var Kiilsgaards børn, der gik i betalingsskole, og hans enfoldige kone, som

dækkede op til gæster med vin og flere slags kostbare kager, og som inviterede alle andre end sin sognepræst til »banketter og glimrende anretninger«.

Måske havde provsten været blandt de inviterede; for da han skulle erklære sig om præstens hårde beskyldninger mod familien på Pederslyst, lå al hans sympati hos denne. Provsten anså fattigbi-draget for at være urimeligt højt, og det skyldtes udelukkende

... animositet og uvenligt sindelag fra præstens side, at pålægge ham forhøjet fattigskat, fordi hans stuevægge står 12-13 alen fra hinanden, eller fordi hans kone malker et par køer mere end en anden bondekone ... synes mig latterligt.

I Kiilsgaardsagen kom pastor Thura i strid mod vind, end han havde forestillet sig muligt. Bønderne i sognekommisjonen værdsatte Kiilsgaard. Til ham kunne de altid komme, hvis de stod og manglede en tønne sæde- eller brødkorn. Provsten kunne enten vældig godt lide Kiilsgaard, eller også havde han tilsvarende lidt til overs for præsten. Greven på Frijsenborg anerkendte Kiilsgaards store faglige dygtighed som murer og havde betroet ham opsynet med alle grevskabets kirker. En sådan mand var urørlig. Amtmanden gav da også Kiilsgaard ubetinget medhold, og kommisjonen i Gern fik besked om ufortøvet at nedsætte hans bidrag til et rimeligt niveau. Afgiften i korn blev halveret, og pengebidraget fandt sit gamle, rolige leje igen¹⁶.

Få år senere, i 1832, var det igen galt i pastoratet. Det var pastor Thuras ligning af bidrag på formue og lejlighed, som endnu engang satte sindene i bevægelse. Halvgårdsmand Anders Pedersen i Holmstol havde nægtet at udlevere to skæpper korn til den fattige Peder Lovrings børn. De kunne få det halve og ikke en smule mere. Præsten iværksatte sanktioner over for den tvære gårdmand. Denne klagede sin nød til amtet, og en del af de klagepunkter, Anders Pedersen fremførte mod pastor Thura, var sikkert korrekte. I hvert fald tog præsten ikke til genmæle mod dem. Anders Pedersen pukkede på, at forsørgelsesplanen hverken var blevet oplæst fra prædi-

kestolen eller havde cirkuleret i sognene. Præsten havde heller ikke fundet det umagen værd at underrette den øvrige sognekommision om, hvad der stod i den, blot givet medlemmerne besked om at skrive under.

Til andre punkter i Anders Pedersens klage havde præsten derimod drøje kommentarer. Til gårdmandens oplysning om tyngende udgifter til sine børns opdragelse skrev præsten, at det var løgn. Anders Pedersen havde kun et barn, og pastor Thura undså sig ikke for at insinuere, at havde han flere, måtte de være uægteskabelige.

Om de gamle opholdsfolk, der belastede Anders Pedersens husholdning, kunne præsten oplyse, at det var hans forældre, som havde overladt ham gården, kun mod aftægtsyndelse. Anders Pedersens far havde nogle år tidligere arvet en formue efter en bror i København, sat sine børn på gode gårde, købt Anders fri for militærtjeneste og skaffet ham en rig kone, »et jordisk prærogativ«, som havde bragt ikke blot penge, men også en »i stort ry værende sølvkande« med sig.

Pastor Thura havde været i Gern og Skannerup siden 1792 og kendte derfor familien og dens forhold ud og ind. Han nikkede også genkendende til skriften i klagen. Det var ikke Anders Pedersens, men hans gamle far, Peder Niensens. Denne havde 20 år tidligere været en af de »tilstormende og formuende klagere«, som næsten havde taget livet af præsten. »Denne underlige håndskrift, som ligner runer fra oldtiden«, havde Thura set før. Det var de samme »pluddertegninger«, hvormed Peder Nielsen havde underskrevet regnskaber og forsørgelsesplaner i årene 1807 til 1809, da han var et besværligt medlem af sognekommisionen. Alt det vrøvl, der havde været med den mand i de to år, var præsten ikke kommet over endnu 20 år senere.

Pastor Thura havde i det hele taget ondt ved at glemme, hvad enten det drejede sig om kragetæer, fornærmelser, merskumspiber som barnehoveder eller store sølvkander og ufortjent arv. Derfor havde han sat først Kiilsgaards og senere Anders Pedersens fattighbidrag i vejret. For sidstnævnte var forhøjelsen ikke stor, men tilstrækkelig til at han nægtede at betale. Amtet fandt ikke bidraget urime-

ligt og gav ordre til udpantning. Det bevirkede, at Anders Pedersen faldt til føje og under protest betalte, hvad han skulle¹⁷.

Anders Pedersens far var derimod ikke sådan at lukke munden på. Efter at have boet nogle år hos sønnen i Holmstol, blev skænderiene mellem hans kone og svigerdatteren så højlydte, at det ikke var til at holde ud. De gamle valgte derfor at flytte til en anden søn i nabosognet, Skorup. Aftægten fulgte med fra gården i Holmstol, og den brugte de til at betale for deres ophold. Peder Nielsen hørte således til de rige indsiddere, som reglementet ikke havde haft mulighed for at anvise faste retningslinier for.

Flytningen løste måske et, men skabte til gengæld andre problemer. I Holmstol havde Peder Nielsen altid været utilfreds med Gernpræstens udregninger. I Skorup blev hans eneste forbundsfælle »den gamle, ærværdige pastor Kjær«. Resten af sognekommisjonen kastede sig derimod over Peder Nielsen og hans mange sparepenge, og da afgørelserne blev truffet ved stemmeflertal, havde pastor Kjær ikke specielt meget at skulle have sagt over for den kompakte majoritet. Peder Nielsen var tilflytter. Han skulle klemmes og klemmes hårdt. Resultatet blev, at hans pengebidrag blev forhøjet fra to til otte rigsdalere om året. Havde det ikke været for de to arige kvindemennesker, var Peder Nielsen sikkert ufortøvet vendt hjem til Anders Pedersens gård igen.

Peder Nielsen og pastor Kjær tabte slaget til Skorup og Tvillum sognekommisjon i 1840; men allerede i 1838 havde præsten henvendt sig til Skanderborg amts fattigdirektion for at få anvist klare retningslinier. Han havde stillet det spørgsmål, ingen amtmand var i stand til at besvare.

Hvilke er de ubedragelige kendetegn på, at en mand har formue og også på, hvor megen formue han har¹⁸.

Pastor Kjær efterlyste en fast grund at stå på. Skindet bedrager, vidste han, og de resultater, kommissionen kom frem til, var baseret på særdeles upålidelige gætterier.

Det mente medlemmerne i kommissionen nu ikke var korrekt.

De anså sig fuldkommen i stand til at foretage en retfærdig ligning.

Først bedømmes ejendommens værdi ... derefter fratrækkes gæld og ophold til aftægtsfolk. Ses på børnenes mængde og deres opdragelse. Derefter har man mandens virkelige formue¹⁹.

Det kunne være rigtigt, i hvert fald en gang imellem og til en vis grad, men ingen kunne se de penge, der lå på kistebunden eller var udlånt til høje renter. Om Peder Nielsen kunne rygтет fortælle, at han havde kapitaler udsat i syv herreder. Den oplysning kolporterede provsten videre til amtmanden. Han mente at vide besked, fordi Peder Nielsen ofte havde pralet af sine store renteindtægter. »Det lønlige pengehovmod blottes sig stundom ved uforsigtige ytringer«.

Hårdt presset og uden lyst til flere uforsigtige ytringer opgav Peder Nielsen, at han havde 3237 rigsdaler udlånt til forskellige, og at de årlige renter udgjorde 129 rigsdalere. Da han anslog sine personlige udgifter til ikke mindre end 240 rigsdalere om året, måtte enhver kunne få øje på en betydelig underbalance, der burde tages hensyn til. Bortset fra pastor Kjær var der ingen i kommissionen, der troede på Peder Nielsens talopstilling, og hans fattigbidrag blev derfor firdoblet.

Den kommission var ikke værd at have med at gøre, var Peder Nielsens mening, og pastor Kjær gav ham medhold.

Ingen enighed mellem mig og de øvrige medlemmer af kommissionen, hvilket såre vanskeligt vil finde sted, så længe jeg skal have med bønder at bestille.

De rige indsiddere var i det hele taget nogle uhåndterlige størrelser. Fordi kun de selv vidste, hvor rige de var, var det vanskeligt at lovgive om deres fattigbidrag. Så sent som i 1844 havde problemet ikke fundet sin løsning.

Da beklagede træskokarlene i Ry sig i meget højrostedede vendinger til sogneforstanderskab, amt og Danske Kancelli over, at de var

ansat urimelig højt i fattigskat. De var »tjenestetyende, der intet ejer uden vor årlige, surt fortjente løn«. Den anslog de til at være 25-30 rigsdalere, og heraf skulle de betale 2-3 mark til fattigkassen.

De rige indsiddere – kapitalisterne kaldte træskokarlene dem i et foruroligende, næsten revolutionært tonefald – gav kun 8 skilling af hver 100 rigsdalere, de havde på bog eller rente. En anden ting, karlene følte som stor uretfærdighed, var, at det på hele egnen kun var i Ry sogn, tjenestefolk var sat i skat.

Da kapitalisterne i Ry og sogneforstanderne enten var identiske eller udgjorde en sammenspist familie, »de to er brødre, og den ene er svoger, samt en morbror og en søstersøn«, fandt træskokarlene ingen forståelse for deres synspunkter i forstanderskabet. De fik blot at vide, at som akkordlønnede kunne de bare bestille noget mere og på den måde tjene til fattigskatten. I amtsråd og Kancelli gjorde man sig den ulejlighed at lytte til dem; men intet blev ændret²⁰.

Det er blevet sagt om bønderne, at de begyndte at snyde i skat, da indkomstskatten blev indført i 1901. På det tidspunkt havde de tværtimod næsten 100 års erfaring. Hartkornsskatter og skatter på hoveder var ikke sådan at manipulere med; men formuer og indkomsters størrelse var en velbevaret hemmelighed for alle andre end ejerne af dem.

Fæstere og selvejere

I Skorup og Tvilum havde alle i sognekommissionen, bortset fra formanden, været enige om, at Peder Nielsen var rig som en trolde, og at hans fattigbidrag skulle afpasses derefter. Ud over det var der ikke meget, medlemmerne fra de to vidtforskellige sogne kunne enes om. I kommissionen levede de som hund og kat, fordi de vilkår, de havde, ikke lignede hinanden. Der var stor forskel på antallet af forsørgede. Det var en situation, der kunne opstå, når et fattigdistrikt bestod af et sogn, der var selvejergods og et, der var fæstegods. Problemet fandtes flere steder i amtet, men mest markant, hvor Frijsenborgs udstrakte jorder grænsede op til det forhenværende skanderborgske rytterdistrikt, hvor der allerede før 1800 var rigtig mange selvejere.

Skorup sogn hørte under Frijsenborg. I Tvilum var bønderne selvejere. I hvert fald to gange ansøgte Skorups fæstebønder om at blive befriet for Tvilum sogn, hvad fattigvæsen angik, således at sognene havde hver sin kommission og udarbejdede hver sin ligning og forsørgelsesplan og kun tog sig af egne fattige.

Selv om det ville give præsten næsten dobbelt arbejde, anbefalede pastor Kjær begge ansøgninger. Det lod sig blot ikke gøre. Et sognekald var et fattigdistrikt. På det punkt var Danske Kancelli så godt som ubøjeeligt.

Om det var Frijsenborgs godsadministration, der skubbede sine fæstere foran sig, er ikke til at sige; men den bifaldt Skorupbøndernes ønske af et varmt hjerte. Disse blev holdt i fæstebøndernes korte og stramme tøj og måtte ikke indtage lejere uden herskabets skriftlige tilladelse. Derfor var fattigfolk i Skorup til at overse. Der ville næsten kun have været godsets egne at forsørge, hvis det ikke havde været for det ulyksalige fællesskab med Tvilum.

Bønderne her var selvejere med al den skinbarlige liberalistiske tankegang, det kunne føre med sig. Her var alle muligheder til stede for kræfternes frie spil, for udstykning og salg af ubekvemme og ugiftige lodder til fattige familier, som næsten sikkert før eller senere ville falde fattigvæsenet til byrde. Desuden havde selvejerne deres suveræne ret til at udleje indsiderstuer og sælge faldefærdige hytter til hvem, der bød sig til. Derfor var der mange flere fattige i Tvilum end i Skorup sogn, og derfor løb bønderne i Skorup storm mod Kancelliet for at få lov at være sig selv.

Der blev søgt i 1827, da det var krisetider for alle, og bønderne havde vanskeligt nok ved selv at få føden. Pastor Kjær havde anbefalet adskillelsen og omtalte selvejerforholdene i Tvilum som »sognets påbegyndte ødelæggelse«. Han fortsatte:

Selvejendom har avlet og avler endnu parceller, som ingen kan ernære sig på. Desuden har selvejerne uindskrænket ret til at tage til huse, hvem de vil²¹.

Selveje og udskiftning, personlig frihed og privat ejendomsret, alle

disse begreber var positivt ladede, højt værdsat og besunget af dem, hvis visioner og ideer var større end deres virkelighedssans. Ikke desto mindre skulle netop disse ting komme til hver for sig eller forstærkende hinanden at afstedkomme så mange ulykker og blive skyld i megen social nød.

Ti år senere i 1837 forsøgte Skorup sogn for anden gang at slippe for at betale til alt det fattige pak i Tvilum. Heller ikke denne gang lykkedes det; men problemet var reelt nok. Af forsørgelsesplanens 26 understøttede i 1837 var kun fem fra Skorup, så selv om Tvilum sogn bestod af 183 tønder hartkorn mod Skorups 91 tønder, var der tale om en betydelig overrepræsentation af fattiglemmer på selvejergodset²².

Bønder var, som salig amtmand Morgenstjerne havde udtrykt det, ikke til at have med at gøre, når det drejede sig om »mit eller dit«. De havde og vedblev at have ondt ved at lære at bruge ordet »vores«.

Fattigkassen

Sognekasserne, hvis indhold ene og alene var tiltænkt egne fattige, havde altid ført en omskiftelig tilværelse. I 1708 blev der lovgivet om deres oprettelse, i 1734 om deres nedlæggelse til fordel for herredskasser, og i 1803 blev de igen indført, samtidig med at herredskasserne indgik i amtsfattigkassen²³.

Sognenes fattigkasser skulle ikke være pengetanke. De skulle rumme det, der var nødvendigt for at overholde den lagte forsørgelsesplan og lige akkurat så meget mere, at pludselig opstået og uforudset nød kunne afhjælpes. Det var ikke Kancelliets ønske, at der skulle puges penge sammen i dem. Den mening blev det nødvendigt at ændre.

Da kravet om husly til alle boligløse viste sig næsten hver gang at blive et krav til sognekommisionerne om, fra den ene dag til den anden, at skulle udrede ublu huslejer, for ikke at tale om det helt ruinerende at skulle bygge eller købe hus, blev der givet tilladelse til at samle penge sammen i sognekasserne, hvis der skulle opstå mulighed for at gøre det.

Den faste og sikre indtægt til sognenes fattigvæsen var de såkaldt frivillige bidrag i korn og penge. Bønderne gav begge dele, husmændene kun penge, formuende indsiddere og tjenestefolk gav nogle steder penge, andre steder ingenting.

1708-forordningen havde sat tjenestefolk i skat. Det undlod reglementet 1803 velvidende, at bidraget til fattigvæsenet blot ville blive lagt oven i lønkravene og i den sidste ende blive en ekstraskat pålagt bønderne. Der blev dog holdt en dør på klem i 1803, idet reglementet ikke omtalte bøndernes, men beboernes frivillige ydelser.

Den fortolkningsmulighed benyttede den dynamiske pastor Secher i Søften sig af i 1805. Han forsøgte at motivere de unge mennesker i menigheden til at yde deres skærv til fattiggassen. Det var de ikke meget for. Året efter noterede præsten i protokollen, at sognenes ungdom »alle erindringer uagtet ej har ydet til fattiggassen«. Han foreslog derfor over for Danske Kancelli, at det blev pålagt karle og piger og konfirmerede drenge årligt at give 20, 10 og 8 skilling til sognekassen. For øvrigt kunne præsten også tænke sig en afgift af de unges jule- og legestuer til samme gode formål.

Stiftamtmand Guldencrone erklærede sig i amtsfattigdirektionen til gunst for det første og til ugunst for det sidst foreslåede.

Synes ikke billigt, at denne klasse af statens beboere, der fra den tidligste ungdom må erhverve brødet ved uafbrudt, svært arbejde og møje og besværligheder, skulle bebyrdes med pålæg ved nydelse af dens uskyldige glæde og fornøjelse²⁴.

Danske Kancelli lyttede til både præst og amtmand. Tjenestefolk blev sat i fattigskat; men det var langt fra alle steder, den blev opkrævet, og nogen egentlig forlystelsesskat på bal i storstuerne blev aldrig indført²⁵.

Traditionen med at indsamle penge til de fattige i forbindelse med gudstjeneste og andre kirkelige handlinger var både lang og solid og velforankret i bondesindet. Før 1803 var tavlepengene og kirkeblokkens indhold stort set det eneste, præsterne havde at gøre godt med. Nogle steder blev tavlen båret rundt i kirken til højtid-

ne, andre steder hver søndag, men overalt, når der var høstgudstjeneste. Den var taksigelsesfesten fremfor nogen, og ved den lejlighed sad pengene lidt løsere hos bønderne end resten af året. Det indkomne beløb svingede fra gang til gang, vel afhængigt af, hvor lidt eller meget, der var at være taknemlig for; men penge var der i tavlen hver gang. Den var således en ujævn, men sikker indtægtskilde og indebar ingen risiko for at give underskud.

Døde sjæle

Fattiglemmer, der lagde sig til at dø, var derimod en af de uberegnelige poster. De kunne give både vinding og tab. Hvis ikke familien evnede eller ønskede at påtage sig begravelsesomkostningerne, måtte fattigvæsenet træde til. Ingen af de medvirkende, hverken præst eller degn, fik betaling for at forrette fattigbegravelse, og beboerne måtte også uden vederlag sørge for at få kisten bragt til kirkegården og graven kastet, og det var meget sjældent, der vankede et traktement hverken før eller efter begravelsen. Den kirkelige handling kostede kun tid og ulejlighed; men kisten var en reel udgift, som distrikterne kun i heldige tilfælde fik dækket af herreds- eller amtsfattigkasse. Selv den allersimpleste halmkiste kostede et par rigsdalere, og var afdøde et af sognets egne, respektable almisselemmer, kom prisen ofte op på det dobbelte. Derfor var fattigbegravelse det rene tilsæt. Til gengæld var en afdød fattig en sparet understøttelse, så der var fordele ved alting.

Døde fattiglemmerne først på året, kunne sognekommisionen vælge at lade de uuddelte portioner optræde som en indtægt, der blev overført til næste års regnskab. De penge og det korn, der var sparet, kunne også anvendes som interimistisk hjælp uden om forsørgelsesplanen. Præsterne kunne også, hvis det var til at slippe godt fra, gøre som pastor Stilling i Hylke og lade de afdøde almisselemmer figurere hele året i regnskabet. Det gav lidt korn og penge mellem hænderne, og præsterne kunne uforstyrret bruge det sparede på hvad og hvem, de syntes om. Var en sognekommision i rigtig godt humør, skete det, at den fandt på at give topmål i stedet for strøget mål, når de fattige afhentede deres portioner af korn.

Uddelte almisser var en indtægt. Endvidere var der fattigvæsenets førsteret til det, en afdød forsørget efterlod sig. Al ydet fattighjælp skulle være refunderet, inden der eventuelt blev noget til arvingerne eller til de kreditorer, der måtte melde sig. Familien var næsten altid lige så fattig, som den afdøde havde været; men havde den evne og vilje til at godtgøre fattigvæsenet måske mange års understøttelse, så ophørte sognekommisionernes krav på at kunne disponere over boet.

Da Anne Mortensdatter i Hylke døde 1805, havde hun nået at modtage en skæppe korn og en rigsdaler i understøttelse. Det var ikke meget, og hendes søster skønnede, at boets aktiver oversteg den modtagne almisse og udgifterne til begravelsen. Hun lagde derfor pengene på bordet og overtog til gengæld, hvad Anne havde efterladt sig²⁶.

Den forretning gik lige op for distriktet. Da den meget fattige Anders Bryde i Skovby var død 1804, glædede alle sig, både over at sognet omsider var fri for ham, og at man slap for at bygge hus til ham og hans kone. Det tilfredse smil stivnede dog hurtigt, da det blev klart, hvor fattig han havde været. Boet var så lidt værd, at der intet blev til at godtgøre flere års understøttelse. Hvad Anders Bryde efterlod sig kunne ikke sættes højere i værdi end to mark, og da den billigste ligkiste kostede godt og vel to rigsdalere, forblev han også i døden en udgiftspost for fattigvæsenet i Skivholme og Skovby²⁷.

Der var ikke noget, der hed at hensidde i uskiftet bo, hvis ægtefællen havde været fattiglem. Hans eller hendes personlige ejendele, og det ville i reglen sige deres tøj, blev stillet til auktion næsten samtidig med begravelsen.

Da Anders Bryde var død, gik der ikke mange dage, før degnen stillede hos enken sammen med en fattigforstander og en anden gårdmand og beslaglagde afdødes ejendele. Der er sikkert faldet mange drøje og muntre bemærkninger ved vurderingen af Anders Brydes pjalter. Et par skindbukser blev sat til en skillings værdi og et par vadmelsbukser til det dobbelte.

Alt i alt takseredes tøjjet til en mark og syv skilling; men ved auktionen indbragte det dobbelt så meget. Auktioner, hvad enten de

var små eller store, var folkelige forlystelser og et påskud til at holde fri fra arbejde og stimle sammen i ikke alt for ædru tilstand. Derfor blev der altid budt højere og mere vildt, end effekterne på nogen måde berettigede til.

Fandt nogen en afdød, hjemløs betler liggende i vejkanten eller i et udhus, var distriktet forpligtet til at begrave vedkommende. Efter 1810 var der mulighed for at kræve refusion hos forsørgelseskommunen; men denne kunne være umulig at finde frem til. De omvandrende betlere var ofte navnløse, og da deres ejendele let kunne rummes i en tværsæk eller et par håndposer, dækkede en eventuel auktion aldrig begravelsesomkostningerne. Her var det, herredskasserne før 1803 var kommet til undsætning med 11 mark til en ligkiste. Samme forpligtelse overtog amtsfattiggassen; men den kunne være umulig at lokke penge fra.

I 1841 lagde en forsumpet dansk jurist sig til at dø i en kornstak uden for en gård i Ølsted sogn. Han var hjemmehørende i Nørre Snede i Skanderborg amt, men havde på sin vandring forvildet sig ind i Hatting herred i Vejle amt. Det var nu ikke amtsgrænserne, der kom til at volde problemer; men der opstod en del mellemkommunal tummel. Ølsted sogn begravede Chresten Leth uden at gøre ophævelser. Han var en gammel bekendt. Alle vidste, hvor han kom fra, og hvem der skulle refundere omkostningerne. Begravelsesregningen på 6-7 rigsdalere blev sendt til fattigkommissionen i Nørre Snede; men for Chr. Leths tøj, som man havde beholdt i Ølsted, var kun fratrukket en mark. Præsten i Nørre Snede blev rasende på sin træske kollega. Han vidste udmærket godt, hvordan Leth var ekviperet, da han drog udensogns. Det drejede sig om skjorte, vest, bukser, frakke, halsbind, strømper, træsko og en kasket, alt sammen indkøbt samme år på fattigvæsenets regning for næsten 5 rigsdalere. Lavt sat var det stadig mindst 2 rigsdalere værd. Enten var folk i Ølsted ligrøvere, eller også forsøgte kommissionen at slå mønt af situationen. Præsten i Nørre Snede krævede at få enten et rimeligt nedslag i begravelsesregningen eller tøjet udleveret. Han stod med adskillige fattiglemmer, »der ville være meget taknemlige ved at få et eller andet af Leths efterladenskaber«.

Ølsted sogn må have klaret frisag for alle beskyldninger. I Nørre Snedes fattigregnskab for 1841 er anført, at der er betalt godt 6 rigsdalere til Ølsted sogn for Chr. Leths begravelse, og det var det beløb, regningen hele tiden havde lydt på²⁸.

Chr. Leth figurerede i Nørre Snedes fattigregnskaber fra 1833 til sin død i 1841. Han var degnesøn fra Ejstrup og var som dreng blevet sendt til slægtninge i Norge. Her havde en række sorenskrivere den blandede fornøjelse at have ham som skriver og fuldmægtig, indtil han omkring 1810 tog eksamen som dansk jurist i København. Derefter forsumpede han støt og roligt og blev i 1833 afskibet til Horsens til videre forsørgelse i fødesognet. I Ejstrup-Nørre Snede accepterede fattigkommissionen øjensynligt uden indvendinger at modtage Leth og affandt sig så nogenlunde både med hans delirium tremens og hans vagabonderende tilbøjeligheder. Fattigvæsenet betalte hans husleje og forsynede ham en gang om året med tøj og nye træsko. Ud over det fik Leth lov at skøtte sig selv på landevejene og hos de gårdmænd, der var ham venligsindede. Til dem faldbød han digte, han havde skrevet, og hvis de ikke brød sig om poesi, betalte han for kosten med klipninger og barberinger.

Fattige husejere

Det bedste for fattigvæsenet var afdøde fattiglemmer, der havde ejet et hus. Da ydet understøttelse gik forud for alt andet, var sognekommisionerne sikre på at overtage disse huse, hvis ikke helt specielle forhold gjorde sig gældende. Der var næsten altid tale om falddefærdige rønner; men de kunne løse et eller flere påtrængende problemer med boligløse, der råbte på husly, og dermed udsætte mere udgiftskrævende løsninger.

Alt var såre godt, hvis huset blot lå, hvor det skulle, i den fattiges forsørgelsesdistrikt; men det forekom, at en fattig lejede sit hus ud og flyttede til nabo-distriktet, fordi der var arbejde at få. Blev han der længe nok, opnåede han forsørgelsesret, og ved hans død havde kommissionen i det fremmede distrikt ret til at disponere over et hus, der lå i et andet pastorat. Det kunne der kun komme ufred ud af.

Endnu omkring år 1900 stod Andreas Rasmussens hus i Hylke sogn. Huset blev i slutningen af 1830'erne, mens han stadig levede, overtaget af fattigvæsenet i nabolokalområdet, Kattrup, og brugt som fattighus indtil 1869. (Foto: Hylke Lokalhitoriske Arkiv).

I hvert fald på papiret ejede Andreas Rasmussen et hus i Hylke sogn; men da han blev tilbudt fast arbejde i nabosognet, Kattrup, flyttede han og udlejede sit hus til Hylke fattigkommission. Der var god anvendelse for det i flere år. Blandt andre boede Andreas Rasmussens datter i det, mens hendes mand opholdt sig i slaveriet, og en anden kone, hvis mand, Niels Rasmussen, sad i Viborg tugthus.

I Kattrup var der ingen, der tog anstød af Andreas Rasmussens tilstedeværelse. Præsten havde dog taget sine forholdsregler, omhyggeligt sørget for at afværge alle hans forsøg på at melde tilgang til sognet. Det var unødvendigt, havde præsten forsikret. Alle kendte jo Andreas så godt. Præstens bagtanke var, at så længe Andreas Rasmussen ikke officielt var tilmeldt Kattrup sogn, så længe kunne han heller ikke oparbejde forsørgelsesret. Deri tog præsten fejl, og

han forregnede sig også på andre punkter. Han satte fejlagtigt sin lid til, at man stadig var forsørgelsesberettiget der, hvor man søgte altergang. I alle Andreas Rasmussens Katstrupår blev han tilskyndet til at få sine synders forladelse af Hylkepræsten, fordi, som præsten i Katstrup forklarede ham, han derved fik lejlighed til også at dvæle en stund ved sin kones grav på Hylke kirkegård.

Tiden gik sin rolige gang en halv snes år. Andreas passede sit arbejde som røgter på en af de store Katstrupgårde, og det skal siges til ejerens ros, at da Andreas Rasmussen ikke længere kunne tumle kreaturerne, fik han lov at blive i gården og pusle med det, han kunne klare. Da det blev for lidt, bad han Katstrup sogn om understøttelse, men fik den besked, at den måtte han hente i Hylke. Der ejede han et hus. Der var hans kone begravet, og der gik han til alters. Hylkepræsten protesterede voldsomt. Andreas var hans distrikt uvedkommende. Han havde boet og arbejdet 11 år i Katstrup, så der måtte han forsørges.

Efter mange tovtrækkerier afgjorde Skanderborg amt, at Andreas Rasmussen hørte til i Katstrup. Det huede ikke de gode folk der; men de udtænkte en følelig hævn over Hylke sogn. Katstruppræsten nærlæste resolutionen og heri stod, at det var en selvfølge, at Katstrup sogn inkasserede huslejen, og at det også »på anden måde disponerer over huset«.

Herefter sendte kommissionen i Katstrup i nogle år alle sine mest belastede og ustyrlige fattiglemmer over sognegrænsen til det hus, den havde erhvervet der. Da indensogns betleri længe forblev et accepteret tilskud til fattighjælpen, var det Hylkefolk, der blev rendt på dørene af nabodistriktets hårde tryglere uden at kunne stille andet op end at beklage sig den ene gang efter den anden. Da den trafik havde stået på i nogle år, blev den myndighederne for meget. Kommissionen i Katstrup fik besked om at hente sine fattiglemmer hjem og enten sælge huset ved auktion eller flytte det til Katstrup²⁹.

Andre indtægter

Fattigreglementets generøse tilbud til distrikterne, at de måtte få og beholde, hvad der indkom ved salg af fundne og optagne kreaturer,

var ikke stort bevendt. Indtægtsposten forekom; men det skete meget sjældent.

Flere muligheder indebar afgiften til fattigkassen for både sælger og køber ved handel med gårde, huse og parceller. Hvor bønderne var selvejere, blev den i mange år en god indtægtskilde for fattigvæsenet. For at et skøde kunne tinglyses, skulle det fremgå, at afgiften var betalt. Deri lå nok en tilskyndelse for nogle til at undlade tinglysning. På den anden side harmonerede netop denne ydelse smukt med de ikke-lovbefalede, traditionelle barmhjertighedsgerninger. Bønderne havde altid fundet det tilrådeligt at betænke de fattige, før de kastede sig ud i noget nyt og ukendt og måske risikabelt, hvad enten det drejede sig om gårdkøb eller ægteskab. Afgiften var kun lovbefalet for handel med fast ejendom; men da fattigkasserne de fleste steder også modtog en skærv i forbindelse med bryllup og barsel og vellykkede hestehandler, kan den ikke have været særlig upopulær.

Ifølge reglementet tilfaldt idømte bøder amtets fattigkasse; men sognenes fattigvæsen inkasserede også deres andel. Der var i reglen tale om små beløb, to mark for »utilbørligt forhold« eller for ubekvemme ord; men da Præste-Jens i Hammel i 1823 blev dømt for kvaksalveri, tilfaldt bøden på 25 rigsdalere ikke amtets, men sognets fattigkasse³⁰.

Renter af legater var ikke nævnt i reglementet. De optrådte dog temmelig ofte i fattigregnskaberne. Når de ikke gjorde det hver gang, skyldtes det gavebrevens ordlyd. Stod der udtrykkeligt, at legatet var beregnet for fattige, som ikke modtog offentlig hjælp, var det en slags »fri fattigkasse«, som præsten havde at gøre godt med, når uheldet havde ramt en ellers stræbsom og agtværdig familie.

I fattigregnskabet for 1823 anførte præsten i Skorup renterne af salig hr. Vindings legat som en indtægt for fattigkassen; men i Dover-Venge noterede hans kollega samme år, at to legater var uddelt »efter gavebrevens bestemmelse«, og at særskilt regnskab ville blive sendt til amtet³¹.

Distrikternes fattigkasser skulle ifølge reglementet opbevares, ikke hos formanden, men hos største lodsejer. Om de blev det ret

mange steder, er ikke let at se. Var præsten så godt som enerådende i kommissionen, gav han nødtigt noget fra sig. I 1835 blev sognefogeden i Hylke spurgt, hvem der havde fattigkassen i forvaring. Han anede overhovedet ikke, at en sådan fandtes. Det eneste, han kunne oplyse, var, at præsten modtog og udleverede penge³².

Opbevarede kassen et andet sted end hos præsten, havde han ret til at få udbetalt et beløb til løbende udgifter, således at pludselig opstået nød kunne afhjælpes uden at være nødt til at afvente kommissionens næste møde.

Denne ordning gav øjensynligt ikke anledning til store kontroverser mellem formand og øvrige kommission. Kompetencestridighederne opstod først efter 1842, da forstanderskaberne overtog kommunernes fattigvæsen. I Torrild-Vedslet nægtede forstanderskabet således i 1842 pastor Sadolin penge til løbende udgifter. Det anså fejlagtigt fattigreglementet 1803 ophævet med loven om landkommunalt selvstyre og ønskede at sætte en stopper for præstens »unødvendige given i flæng«³³.

FATTIGDOMMENS VÆSEN

Generationers fattigdom

Rytterfamilien

Da rytter ved det slesvigske regiment i Horsens Jens Jacobsen og afdøde hjulmand Niels Nielsens datter Karen i 1798 blev viet i Tolstrup kirke, var det medfødt fattigdom og forsømt og forhulet opvækst, der i første omgang blev fordoblet og i løbet af nogle år mangedoblet.

Karen havde mistet sin mor tidligt, og hendes far var midt i 60'erne, da hun blev født, så her var ikke megen hjælp at hente. Hun havde klaret sig selv, strejft om og betlet for føden, og efter sin konfirmation havde hun i kortere eller længere tid ad gangen tjent på gårde i sognet.

Jens var søn af omvandrende betlere, født et tilfældigt sted på forældrenes livslange rejse og konfirmeret 21 år senere i Blegind. Sognepræsten dér sendte ham ud i den store verden – den verden, Jens allerede var så fortrolig med – forsynet med et alt andet end rosende skudsmål og med en bemærkning om, »at større kendskab om Gud og verden ønskes ham til at udrydde levninger af den rå levemåde«¹.

Rå levemåde var ingen hindring for en militær løbebane. Et halvt år efter sin noget forsinkede konfirmation var Jens rytter i Horsens, gift med Karen og bosat i Gedved i Tolstrup sogn. Bortset fra en kortvarig tvangsflyttelse mange år senere til fattighuset i nabo-sognet boede de i Gedved hele deres ægteskab og lange liv. De var begge født og opvokset i dybeste fattigdom. De lærte aldrig andet at kende og havde kun de samme håbløse fremtidsudsigter at give videre til deres børn.

Karen og Jens fik i årene 1799 til 1821 syv børn, og yngelplejen og afkommets robusthed var der ikke noget i vejen med. Alle syv levede, blev voksne og selv forældre, og børnenes forsultne og forhulede voksenliv gav ikke de gamles noget efter.

Alle blev stort set boende i Tolstrup sogn, i Gedved fattighus, som Århus amt i 1805 med trusler om politisag og store dagbøder havde tunget en højst modvillig sognekommision til at anskaffe for at

give rytterfamilien det lovbefalede tag over hovedet. Her klumpede de sig sammen. Familien blev større og større, og små og store ryttere sværmede dagligt ud af huset og hjem søgte egnen med betleri.

Sanktioner

I 1836 boede der 21 personer, fordelt på tre generationer af rytterslægten i det lille hus, og der var al mulig grund til at frygte, at antallet ville blive ved med at stige. Nu kunne det være nok. Målet var bredfuldt, og sognekommission og gårdmænd i Tolstrup samledes til et møde med et eneste punkt på dagsordenen. Hvordan skulle man få splittet rytterfamiliens sammenfiltrede øglerede og »omska-be rytterbørnene til skikkelige folk«? Der var på det tidspunkt ti børn, og det blev foreslået at tage dem fra forældrene og bortlicite-re dem i distriktet. Da ingen ville modtage et skurvet og fnattet barn fra fattighuset for mindre end 25 rigsdalere om året, ville det for distriktet blive en årlig udgift på 250 rigsdalere i en næsten uoverskuelig fremtid. Det magtede ingen; men noget måtte gøres.

... skal familien fremdeles formeres og opdrages i betleri, lediggang og andre laster, vil det blive jo længere jo galere, og at det er på høje tid at tage alvorlige forholdsregler med dette paks uvæsen; thi ikke alene de, som lever i ægteskab, men også døtrene, såsnart de er konfirmerede, stræber af alle kræfter uden for ægteskab at formere familie².

Hvis de to rytterdøtre kun havde afventet konfirmationen, før de kastede sig ud i det søde og højst risikable liv, så var heldet med dem i flere år. Den ældste datter Karen var 24 år, da hun kom hjem og fik sit første barn. Lillesøster Mette Marie nåede at blive 21 år, inden hun for alvor kom galt afsted.

Det var Mette Maries velsignede omstændigheder, der fik beboerne i Tolstrup til at hvæsse våbnene til de lange knives nat mod rytterdynastiet i fattighuset. Barnets far var ikke en af de sædvanlige sølle stympere, men provstens søn fra nabosognet. Det skræmte bønderne, som i de år godt hjulpet af deres koner var i færd med at

overtage den borgerlige middelklasses strenge og fordømmende kønsmoral. Midt i denne omstillingsproces kom så det pjaltede og forpjuskede pigebarn med sin store mave og gjorde opmærksom på, at de rige ikke var spor bedre end de fattige.

Resultatet af mødet blev en henvendelse til herredsfogeden om assistance. Fattigvæsenet var ellers et amtmandsanliggende; men bønderne vidste, at politimesteren bedre ville kunne se sagen fra deres side end en amtmand, hos hvem der havde overvintret megen human tankegang og dyb ulyst til at øve vold mod mennesker, hvor fattige de end var.

Fortegnelse over Rytterfamilien i Gjedved

No	Navne	Alder	Anmærk.
1	Jens Jacobsen	61	Stammefader
2	Karen Nielsdatter	60	Do. Moder
3	Niels Jensen		Løber omkring i Landet
4	Henrik Jensen	14	Er uconfirmeret
5	Mette Marie Jensdatter	18	Løsgjængerse
6	# Karen Jensdatter	33	Do.
7	Isac Isacsen	9	} hendes uægte børn
8	# Hans Nielsen	3	
9	Jacob Jensen	38	Dagdriver
10	Christiane Hansdatter	35	hans Kone
11	Ane Sophie Jensdatter	17	} deres Afkom
12	Mette Marie Jacobsdatter	12	
13	Jens Jacobsen	10	
14	Hans Jacobsen	3	
15	# Simon Jacobsen	1	
16	Søren Jensen	29	Dagdriver
17	Lotte Nielsdatter	32	hans Kone
18	Simon Sørensen	11	} deres Afkom
19	Mariane Sørensdatter	6	
20	Karen Marie Sørensdatter	3	
21	Niels Sørensen	1	

»Foruden de her anførte gives der endnu en heel Familie af denne smukke Slægt, nemlig Jens Rytter i Tebstrup«, tilføjede præsten; men da Tebstrup lå i et andet fattigdistrikt, var Jens og hans familie ikke Tolstrup sogns problem¹.

Slægtstavlen viste med al tydelighed, at arvet fattigdom var en håbløs sygdom. De to døtre omtales som løsgængere. En søn løb omkring i landet. Han må have trængt til at røre sig efter at have siddet 16 måneder i Viborg tugthus for tredjegangsbetleri. To andre sønner var slet og ret dagdrivere. Den ene gad ikke arbejde. Den anden havde forsøgt; men den uvante situation havde kostet ham et knust knæ, så arbejde var i hvert fald ikke lykken. Den yngste dreng var ukonfirmeret og derfor endnu et nogenlunde ubeskrevet blad.

Anden af de her anførte Rytters familier i Gjedved

No.	Navn	Ålder	Anden af de her anførte
1.	Jens Jacobsen	61	Stammefader
2.	Karen Nielsdatter	60	30 - Moder
3.	Nils Jensen	—	bliver omkring i Landet
4.	Konrad Jensen	14	er i indspærret
5.	Lotte Marie Jensdatter	18	Løsgænger
6.	Karen Jensdatter	33	—
7.	Jens Nielsen	—	—
8.	Karen Nielsen	9	gæstgælder Børn
9.	Jacob Jensen	35	Dagdriver
10.	Christiane Jensdatter	35	hans Børn
11.	Anders Peter Jensdatter	11	—
12.	Lotte Marie Jacobsdatter	12	hans Børn
13.	Jens Jacobsen	10	—
14.	Karen Jacobsen	3	—
15.	Simon Jacobsen	1	—
16.	Karen Jensen	29	Dagdriver
17.	Lotte Nielsdatter	32	hans Børn
18.	Simon Andersen	11	—
19.	Karen Andersen	6	hans Børn
20.	Karen Marie Andersen	3	—
21.	Anders Andersen	1	—

Anders og hans sønner gives der endnu en heel Familie af denne smukke Slægt, nemlig Jens Rytter i Tebstrup
 Gjedved den 25. October 1856.
 Præsten
 Hans E. Mikkelsen

Rytterfamiliens styrke lå i dens størrelse, dens koncentration på ét sted og i et meget stærkt sammenhold, når en ydre fjende truede. Bønderne var ikke dummere, end at de indså, at skulle man komme pakket til livs, måtte det spredes over hele distriktet. Derfor pålagde gårdmændene i Tolstrup deres kolleger i Katstrup og Ørritslev at opføre fattighuse, således at de kunne modtage deres andel af den opsplittede rytterfamilie. Børnene skulle anbringes hos gård- og husmænd, så snart de fyldte ti år, og de måtte under ingen omstændigheder have forbindelse med deres forældre eller andre af rytterfamilien.

En del af denne storslåede plan blev gennemført; men det var ikke løsningen på den arvede fattigdoms problemer at skille børn fra forældre og bedsteforældre. Drengen Simon, som nok havde døjet både sult og kulde i fattighuset, havde dog haft sine tæer i behold, så længe han boede hjemme. Da han blev bortliciteret til en gårdmand i Gedved, kunne der ikke blive til et par træsko til drengen, så hans tæer frøs af, og da han en dag var stukket af og blev efterlyst, var hans vaklende gang en af de ting, han kunne kendes på³.

Den ene slags nød og elendighed blev byttet om med en anden, der var endnu vanskeligere at udholde, fordi man var alene om den.

Arvet fattigdom skyldtes afsmitning og tagen ved lære af dårlige eksempler. Det var bøndernes mening om den ting; men hvor hårdhændet og brutalt de end forsøgte at overrive de familiemæssige bånd, der holdt sammen på rytterfamilien og at svække den ved at fordele den over tre kirkesogne, så kom der intet uden stor ståhej og menneskelige tragedier ud af anstrengelserne.

Anbringelse af børn i plejefamilier var en bekostelig affære for fattigvæsenet, og hvor gerne end sognekommisionen ville have holdt amtet udenfor, måtte den gå til amtsfattigdirektionen om et årligt tilskud for at kunne bortlicitere en del af rytterbørnebørnene.

Væsen og uvæsen

Ser man på de tre generationers livsforløb, er der ikke et sted, hvor man kan standse op og sige: Her var en chance for dig. Her kunne

du have trukket dig selv op ved håret og forbedret din elendige tilværelse.

Det værste ved den arvede fattigdom var den daglige nød og den omgivende verdens afsky og foragt; men det næstværste var dens håbløshed. Selv i rytterfamilien var der blandt børnebørnene nogle, der skikkede sig ordentligt, der tjente som karle og piger på gårdene, som ikke løb af pladsen i utide, som fik nogenlunde skudsmål, og som holdt sig fri af både fattigvæsen og retsvæsen; men ingen af dem nåede længere. De forblev tjenestefolk og daglejere.

Selv på nok så lang afstand i tid er det umuligt at lægge et idyllisk eller blot forsonende skær over det liv, der blev levet i Gedved fattighus eller over de mennesker, der var stuvet sammen her. De var dagdrivere og løsgængere, betlende og tryglende børn og voksne, kun til besvær og udgifter for samfundet, men så alligevel. Rytterfamilien udgjorde på sin måde en slags elite. Den var en slægt af overleverere. Af de to, som giftede sig i 1798, var der midt i 1800-tallet blevet næsten 50 personer.

For at fattigdom overhovedet kan arves, må dens bærerere være i besiddelse af kvaliteter og egenskaber, som gør dem i stand til at udholde en lidet lystelig tilværelse og til at finde det umagen værd at holde liv i og tage vare på et kuld unger bedre end mange andre.

Hvordan var de, og hvordan bar de sig ad med at overleve nogenlunde på deres egne præmisser og uden at tilpasse sig ret mange af samfundets krav og normer?

Rytterfamilien lignede andre på samfundets nederste hylde ved at nære en inderlig afsky for fast eller løst arbejde til 24 skilling om dagen på egen kost. Det var dette tilsyneladende ubekymrede dagdriverliv, bønderne afskyede mere end noget andet. Hvis de fattige fædre uden at kny havde gravet bøndernes grøfter, sat deres hegn og diger og troligt slidt i mergelgravene fra solopgang til solnedgang, og hvis de også uden at beklage sig var blevet hjemme og havde suget på labben, når der ikke var brug for dem, så ville bønderne gladeligt have set gennem fingre både med betlende børn og huslig uorden i fattighuset.

Det var ikke bare det lille provstebarn, der fik de velbjerget til at vende deres vrede mod rytterfamilien. Det var i lige så høj grad 1830'ernes forbedrede økonomi og begyndende driftsforbedringer i landbruget. Bønderne havde selv i generationer taget det med ro, ligget på slagbænken, gabende hængt op ad portstolpen og slæbt benene efter sig, både hjemme og på hovmarken. De tider var forbi. En gård var begyndt at ligne en hel god forretning; men for at den kunne blive det, måtte alle hænder i arbejde, også dem der ingen øvelse havde.

Jens Rytter havde hele sit lange liv undgået at bestille ret meget, bortset fra soldatertidens eksercits og pudning af våben, hestens seletøj og egne uniformsknapper. Da sognekommissionens hævn-gerrige blik faldt på ham i 1836, var han 60 år gammel og havde sin fulde førlighed. Jens Rytter måtte kunne bruges til noget. Slægtens overhoved blev bedømt til at kunne passe kreaturer; men Jens forstod at sno sig. Fra den ene dag til den anden blev han ti år ældre, opgav nu sin alder til over 70 år og foregav at være en olding på gravens rand, som ingen med rimelighed kunne stille krav til.

De voksne rytterbørn var heller ikke begærlige efter arbejde, men følte sig i perioder tvunget til at tage imod det. De blev ikke tilskyndet af lovens krav til landboudomsten om altid at have fast tjeneste. Det kunne man undgå blot ved at gifte sig; men der var en usynlig kridtstreg, beboerne i fattighuset aldrig overtrådte. Det var den, der fandtes mellem de forskellige klasser af forsørgede. De passede på aldrig at blive almisselemmer af første klasse, og heri lå nok en stor del af forklaringen på, at det tog mere end tre generationer at indordne rytterfamilien blot nogenlunde under samfundets normer.

Ryttersønnerne dukkede op fra tid til anden som daglejere og tjenestekarle på gårdene, ikke længe ad gangen, men længe nok til at de undgik at blive virkelige fattiglemmer. De hutlede sig igennem som delvist forsørgede i tredje og laveste klasse, modtog huslejhjælp, vinterhjælp og lidt ekstra for at holde børnene til skole. Derved undgik de den delvise umyndiggørelse, der var prisen for

livsvarig forsørgelse, at få deres ejendele registreret, at blive tvangskrevet til arbejde og at skulle refundere modtaget fattighjælp for at måtte indgå ægteskab.

De årlige skæpper korn, som var tænkt som hjælp til skolegang, var givet dårligt ud. Børnene fra fattighuset viste sig sjældent i skolen. Da de blev konfirmeret, svingede karaktererne mellem måde- lig og slet for kundskaber, og deres opførelse takseredes oftere til slet end til skikkelig.

Det eneste, samtlige medlemmer af rytterfamilien øjensynligt kunne på fingerspidserne, var de rettigheder, fattigreglementet ud- styrede dem med. Hvor de havde deres viden fra, er ikke godt at vide; men forsøgte sognekommisionen at lægge gift for deres livs- stil, var de der med det samme med en klage til amtmanden. De fik ikke medhold hver gang, men ofte nok til at de aldrig blev afskræk- kede fra at forsøge igen.

Lav arbejdsmoral var en del af den medfødte fattigdom, og begge dele var lige vanskelige at lave om på. Der manglede både evne, vil- je og forudsætninger hos de allerfattigste for at fatte flidens og ar- bejdets evangelium.

På andre måder skilte rytterfamilien sig ikke nævneværdigt ud fra den bedre del af almuen. Dens medlemmer kunne optræde pro- vokerende og være grove over for præsten, når han optrådte som formand for fattigkommissionen; men om søndagen må de nogen- lunde have passet deres kirke- og altergang. Det modsatte blev i hvert fald aldrig bebrejdet dem. Var der et nyfødt rytterbarnebarn, der havde svært ved at skriges igennem, så betænkte bedstemor Ka- ren sig ikke på at nøddøbe det.

Rytterfamilien delte også bøndernes blanding af mistro og gud- hengiven tillid til myndighederne. Da provstebarnet var født, tilbød provstinden at betale et beløb en gang for alle på sin søns vegne. Kommissionen rakte begærligt hånden frem for at tage vare på de mange penge; men Mette Marie betakkede sig for det for- mynderskab og bad i stedet herredsfogeden om at opbevare penge- ne. Ham havde hun på det tidspunkt endnu ikke haft så dårlige er- faringer med som med præst og kommission.

Når Mette Maries far eller brødre sendte en af deres mange beklagelser over uretfærdig behandling til amtmanden, bad de i reglen om, at resolutionen også måtte blive sendt til dem. Gik den fattigkommissionen imod, vidste de, at de aldrig fik at vide, hvad der stod i den.

I holdningen til kirkelig og verdslig øvrighed var der ikke den store forskel på godtfolk og fattigfolk. Sultens slavehær drømte ikke om revolution. Der var langt mere oprør i de stivsindede bønder, når de blev pålagt nye byrder eller frygtede at skulle miste fordele, de havde opnået og havde lært at sætte pris på.

I andre henseender skilte de allerfattigste sig ud fra andre grupper i samfundet. De gjorde det til en vis grad, når det gjaldt køns-moral. Rytterdøtrene Karen og Mette Marie fik tilsammen fem børn uden for ægteskab. En af sønnerne blev far til et uægteskabeligt barn, og to af svigerdøtrene bragte hver et barn med ind i ægteskabet. De løse forbindelser og resultaterne af dem forplantede sig videre til næste generation og måske endnu længere; men så snart rytterafkommet giftede sig, hørte al løsagtighed øjensynligt op, i hvert så længe ægteskabet varede.

Stammoderen Karen var et lysende eksempel på ægteskabelig troskab. Hendes første fem børn kom til verden med stor præcision med to års mellemrum. I 1807 drog Jens Rytter syd på med de annekterede bataljoner, og da han efter flere års forløb vendte hjem, var familien ikke forøget i mellemtiden. Få år senere var de to yngste børn født.

Sognekommisionen brugte den brede pensel, når den beskrev rytterfamiliens skamløshed og liderlighed; men der var to ting, den vist aldrig beskyldte den for. Den ene var drukkenskab, skønt den var en lyst og en last, både gårdmænd og småkårsfolk lå under for. Der er blevet drukket i fattighuset, når nogen havde penge at købe for; men intet tyder på, at det var brændevin i større mængder, der afholdt de arbejdssky ryttersønner fra at tage fast tjeneste, og det var heller ikke den, der nedbrød døtrenes betæneligheder ved løse forbindelser.

Kun et af rytterbørnebørnene opnåede at blive dømt for mere

end betleri og løsgænger. Bortset fra ham var ingen, så vidt vides, nogensinde indblandet i berigelseskriminalitet eller vold og slagsmål. Et par af sønnerne lærte vel Viborg tugthus at kende indefra, og de to døtre og en svigerinde stiftede bekendtskab med adskillige østjyske arresthuse; men det var kun fordi samfundet og dets love ændrede sig, fordi forhold, der tidligere havde været nogenlunde accepterede, blev kriminaliserede. Rytterfamilien gjorde kun det, fattigfolk altid havde gjort for at overleve. De strejfede om, de betlede, og pigerne tog det ikke så nøje med, hvor og sammen med hvem de sov.

Da Mette Marie i 1836 havde forsøgt sig med plads i huset i Horsens, blev hun hurtigt uvenner med fru. Mette Marie var kendt for at være stærk i munden, så det har ikke været småting, de to kvinder har sagt til hinanden; men da hendes madmor overfaldt hende med en kost og skældte hende ud for tyvekvinde, da blev det

Førbørlig Ende om Jan Oyvindtsen bogskriver
 Advarer at fra Otholm fra udfaldt, som i 11. kaldt til
 den speltat: det for saa Sol om befærdig i 11. ord
 mig færd med saa danen 8. des og stendig tjene
 byen. Siden med, sol om den slag kan den i 11. ig fatt
 og saa krogger med nu færd færd, saa
 ing nye 11. ord at befærdig, og itten for
 som den 11. ord i færd 11. ord at befærdig ligesom
 befærdig 11. ord 11. ord ing færd Oyvind.

Horsens d. 13 Juli 1836.

Mette Marie Jens Datters.

Mette Marie for meget. Hun forlod både hus og arbejde og afleverede samme dag en anmeldelse til byfogeden og krævede æresoprejsning.

Erbødig bede om Her Overauditor borge Mæster Ræder at faa Skolere Pauensels (skolelærer Poulsens o.a.) Konne inkalt til en PolletiRæt for saa volsom behannielt i mod mig først mæd saadane Skiælsor næmliq tyvekvind siden mæd volsomme Slag baade i Ansigtet og Paa Kroppen mæd en svær Støvekost, saa ieg var nær ved at besvime, ...⁵

På et punkt gik Mette Marie rundt med en samvittighed så ren som nyfalden sne. Meget kunne man sige om hende; men tyv havde hun aldrig været. Hun vandt også ubesværet sin sag. Beskyldningerne blev kendt døde og magtesløse, og hun kunne vende hjem til fattighuset i Gedved, befriet for et arbejde, hun ikke brød sig om og med den løn, hun skulle have haft for hele sommerhalvåret i lommen.

Fattigfolk måtte i reglen slå sig til tåls med forjættelsen om himmelsk retfærdighed; men denne ene gang i sit liv oplevede Mette Marie, at den kunne forekomme på jorden, og at systemet og magtens mænd kunne have et menneskeligt ansigt.

Fattighuset i Gedved tog mod sine børn, når de havde været ude i den store verden og fået deres knubs og skrammer. Da Mette Marie var løst fra sin fæstekontrakt i Horsens, vendte hun hjem til forældrene. Når hun eller søsteren ventede barn, vidste de også, hvor de hørte til, og når en af flokken blev lukket ud af tugt- eller arresthus, eller de var rendt af pladsen, endte de hver gang hjemme hos de gamle.

Alle blev lukket ind. Ingen blev afvist, og når truslen om adskillelse hang allermørkest over hovedet på den talrige familie, klamrede de sig til hinanden og var utrøstelige. Ingen kunne undværes, og ingen kunne leve andre steder end i Gedved.

Blev det ved truslerne, og drev faren over igen, så svækkedes familiefølelsen og enigheden. Der blev revet og kradset, skubbet og råbt op, og der var daglig kamp om brødhumpler og sovepladser.

De to ældste sønner, Jacob og Niels, havde det mest skumle og skulende blik. De gjorde dog aldrig nogen fortræd; men mange var bange for dem. Heldigvis var de også de mest vagabonderende af rytterbørnene, så i lange perioder tog de ikke plads op i fattighuset. De yngste sønner havde ikke meget at skulle have sagt. De var forholdsvis fredsommelige mennesker, der overlevede ved at bøje af, gå på dagleje, når det ikke kunne være andet, og i det hele taget søge at undgå ballade og andres vrede.

Det var kvinderne, der dominerede i den familie. Mette Marie var stærk i munden. Om søsteren blev det sagt, at hun havde »en slem mund«. Da hun i 1830 blev idømt 3 gange 5 dage på vand og brød for løsgænger og betleri, blev hendes far afhørt om hendes forhold hjemme.

Han kunne ikke sige, at tiltalte førte sig slettere op end hans andre børn; men da både hun og de havde små børn, var der tit klammeri og uenighed imellem dem⁶.

Rytterkvinderne var moderdyr. De forsvarede deres dyrebare, ægte-skabelige og uægteskabelige, afkom med både næb og klør og stor opfindsomhed. Da Mette Marie i 1837, kort tid før provstebarnet kom til verden, blev idømt 2 gange 5 dage på vand og brød, fik hun udsættelse for afsoning, indtil det barn, hun ventede, var et år gammelt og måtte formodes at være vænnet fra⁷.

Lille Carl fyldte et år i april 1838, og straks efter beordrede herredsfogeden Mette Marie til afsoning. Hun svarede tilbage, at hr. justitsråden måtte have hende undskyldt lidt endnu. Carl var stadig brystbarn. Sognefogeden blev sendt afsted for at hente hende, men vendte tilbage med uforrettet sag. Derefter blev distriktslægen bedt om at tage affære. Han oplevede et sundt og rask barn, der sagtens kunne undvære sin mor i nogle dage. Meget modstræbende måtte Mette Marie aflevere drengen til sin mor og sidde sine ti dage i Horsens arrest⁸.

En sommerdag i 1838 oplevede folk i Gedved et sælsomt optog. Fra fattighuset kom fem kvinder marcherende, den gamle Karen

Nielsdatter, hendes to døtre og begge svigerdøtre. Sognekommis- sionen havde året før gjort alvor af truslerne og fjernet alle de ryt- terbørnebørn, der var mere end ti år, fra hjemmet og bortliciteret dem. Rygtet ville vide, at især en af drengene blev meget dårligt be- handlet hos den gårdmand, han var hos. Derfor travede rytterkvin- derne målbevidst afsted og lagde sig på lur uden for gården, indtil manden kom kørende forbi på vej til Horsens. Så snart han var uden for hørevidde, stormede de huset, skræmte næsten livet af ko- nen, fik fat i drengen og førte ham hjem til fattighuset i triumf. Den blev kortvarig. Sognefogeden hentede det arme barn tilbage, og herredsfogeden rasede over de tossede kvindemennesker og true- de med,

... at såfremt de understår sig til at vise den frækhed og dumdristighed at komme på nogen af disse steder og gøre alarm eller nogen slags uorden, bliver de straks pågrebet og ført her til for at straffes⁹.

Ryttersagaen handlede ikke om blodige slægtsfejder. Ingen inde- brændte eller blev spiddet på sværd. De fleste døde stråddøden, en- ten i fattighuset eller som innsiddere hos andre lige så fattige fami- lier i Gedved. Gamle Jens Rytters skæbne blev landevejen. Han var født på den, havde aldrig kunnet holde sig fra den med sin bettel- stav og pose, og han blev fundet død på den en dag i høstens tid 1843 flere kirkesogne hjemmefra og derfor på uniskendelig ulovlig tiggergang. Ingen af dem, der havde noget at sige i Tolstrup sogn, ønskede ham tilbage hverken død eller levende, og han blev derfor begravet i Gosmer, hvor han var faldet om.

Rytterfamiliens historie rummer ikke hele forklaringen på den medfødte fattigdoms gåde, hvordan man evnede at overleve i nød og elendighed, omgivet af en ukærlig for ikke at sige fjendtlig, som- metider hadefuldst verden. Hvor man fandt ressourcer til at tage vare på en flok børn og sjælsstyrke til at acceptere, at deres liv blev lige så miserabelt som ens eget.

Gedvedmodellen

Gedvedmodellen var vel ikke den eneste måde at overleve på; men den viste sin egnethed den ene gang efter den anden, og elementer af den kan findes hos andre lige så fattige familier.

Fattigdommens uvæsen blev ofte nok udmalet og beskrevet af myndigheder og andet godtfolk; men det havde også sit væsen. Det kom så tydeligt frem i den ukuelige rytterfamilies overlevelsesakrobatik, der blandt andet bestod af en nok til tider hårdhændet, men aldrig svigtende omsorg for afkommet, af et ubrydeligt familiesammenhold, når der var behov for det, samt af udviklingen af et sæt leveregler, som vel ikke synede af så meget, men ikke desto mindre bevirkede, at rytterfamilien aldrig kom helt ned med nakken.

Det var et lys i mørket at vide, at næsten alting kunne have været lidt værre, end det var. Arbejde var slemt, men for intet at regne mod fattigvæsenets umyndiggørelse. Hellere bevare en vis selvspekt og have sin personlige frihed nogenlunde i behold end at underkaste sig de ydmygelser, der fulgte med fuld forsørgelse.

Familiens eksistensgrundlag var dagligt betleri. Det ville den have afskåret sig fra, hvis den var faldet for fristelsen til at betjene sig selv og var blevet stemplet som tyvagtig. Havde fattighuset fået ry for at være en røverkule, ville alle døre have været lukkede for dets betalende beboere, og andre fattigfolk ville have vendt dem ryggen og søgt at undgå dem for ikke at blive mistænkt for at stå i ledtog med dem. Derfor balancerede rytterfamilien også med hensyn til begået kriminalitet og holdt sig til den del, der kun var lovovertrædelser ifølge fattigreglement og politivedtægt, men ikke i almindelige menneskers bevidsthed.

Generationers fattigdom havde lært rytterfamilien at overholde nogle af samfundets normer for tålelig opførsel. Derfor blev den aldrig helt udstødt. Bønderne i Gedved kunne bruse op i raseri over de mange skamløse driverter og løsgængere; men der var øjensynligt altid tilstrækkelig mange, som gav dem, hvad de bad om. I hvert fald stod der Gedved i deres hjerter. Her havde de deres lige så fattige venner, og her havde de hinanden.

Den ydmyge fattigdom

Det er nok at tage munden for fuld at påstå, at amtmand Morgenstjerne ville have elsket rytterfamilien og taget dens mange ihærdige klagere til sit hjerte, men helt usandsynligt er det ikke. Amtmandens muligheder for at blande sig i sognenes fattigvæsen stod og faldt med, at der var nogle, der beklagede sig over det. Rytterfamilien levede i evig krig med sognekommisionen i Katstrup-Tolstrup-Ørritslev og besværede sig gang på gang til amtet over kommissionens magtmisbrug og mangel på forståelse for dagdriveres eksistensberettigelse.

Amtmand Morgenstjerne var bestemt ikke begejstret for betlere og løsgængere; men han havde i modsætning til de fleste præster og bønder den overbevisning, at først skulle nøden lindres. Når det var sket, kunne man tage fat på at højne fattigfolks moral.

Der måtte være fattige som rytterfamilien, som ikke var bange for at gøre sig synlige, som råbte op og brugte mund og krævede deres ret. Hvis ikke de var der, havde amtmanden ingen mulighed for at markere sin myndighed og sine synspunkter over for sognekommisionerne eller for at komme de nødstedte til undsætning og hjælpe dem til det, reglementet foreskrev.

At lide i stilhed

Der var efter amtmand Morgenstjernes mening alt for få, der klagede. Adskillige gange gjorde han Danske Kancelli opmærksom på en side af fattigdommens væsen, som han fandt dybt forstemmende og mere fremherskende end alle andre. Det var fattigfolks blinde og gudhengivne accept af deres elendighed. Det var deres skræk for at støde an ved at stille krav eller for at ytre utilfredshed. Det var deres ydmyghed og krybende underdanighed over for præst og kommission.

Da reglementet 1803 trådte i kraft, blev det i Århus amt bestemt, at de fattige, der skulle have mest, de forsørgede i første klasse, årligt skulle modtage mindst tre tønder korn, rug og byg, og tre rigsdalere Det var en klækkelig forhøjelse i forhold til tidligere, og

den blev heller aldrig gennemført overalt. I Beder og Malling fik ingen mere end to tønder korn, og da amtmand Morgenstjerne i 1804 kasserede fattigplanen, opsøgte præsten sine fire »udlevede gamle, der stedse ligger ved sengen« og spurgte dem, om »de vel kunne fortære mere«. De sendte ham alle et taknemligt, tandløst smil og bedyrede, at de skam var velfornøjede. Dermed var amtmanden sat ud af spillet¹.

Sognepræsten i Beder var slem, mente Morgenstjerne; men aller mest havde han imod pastor Blicher i Randlev. I 1804 sendte amtmanden Niels Blichers forsørgelsesplan til Danske Kancelli med rødkridtcirkel om en »meget fattig skolelærerrenke med tre umyndige børn«. Deres trang havde præsten takseret til to skæpper korn, en skæppe malt og en rigsdaler. Det kunne ingen opretholde livet på, vidste Morgenstjerne; »men hun klager dog ej, og døde de tre umyndige af sult, tav hun dog«².

Ole Secher

I Søften sad pastor Secher. Han havde styr på tingene og var mere end almindelig interesseret i fattigforsorgen og dens problemer uden dog på nogen måde at være besværet af sentimentalitet eller den overdrevne kærlighed til de fattige, som hans amtmand led under.

Pastor Secher tillod sig at ændre lidt på fattigplansskemaet. Den rubrik, som hos andre præster hed »Årsag til trang«, kaldte han »Præstens private mening«. Desuden lavede han en ekstra rubrik, der hed »Hvad de begærer«. Det var ikke den mindst spændende. Den oplyste om de fattiges syn på og vurdering af deres trang og hele situation. Her får man et glimt af de ellers så tavse og selvudslættende fattige, der så nødtigt gjorde opmærksom på sig selv.

I 1807 var der 30 understøttede i Søften og Foldby. Af dem var de syv kun ansat til interimistisk hjælp, den såkaldte vinterhjælp. Af de 23 egentlig forsørgede tilhørte i hvert fald otte de stille i landet. Det var dem, der foreslog mindre understøttelse til sig selv, end kommissionen havde haft i tankerne. Af de otte var de syv gamle og svagelige, og præsten brugte udtryk om dem som »arbejdet, mens de kunne« eller »engang duelig«. Den sidste var en ung kone med en

flok børn, af hvilke det ene var svagt og sygeligt og krævede megen omsorg. Den slags forslæbte og stræbsomme mennesker var Gud og sognekommisionen velbehagelige, især når de samtidig var beskedne. De fik alle mere, end de havde bedt om.

Der var lige så mange, der havde taget munden for fuld og havde krævet mere, end de var tiltænkt. På deres understøttelse blev der skåret tilsvarende ned, således at regnskabet kom til at gå op. Det var alle dem, ordentlige mennesker ikke brød sig om. Det var dem, der krævede ind uden nogensinde selv at have ydet ret meget. Samtidig lod deres levevis og moral en del tilbage at ønske. Der var ti, som fik mindre end de havde begæret. Pastor Sechers private mening om de allerfleste af dem var, at de var dovne. Oven i ulysten til arbejde kom et begreb som »vellyst«. Det kunne være alt fra kaffedrikning til hor.

En gammel mand, som førte et flittigt og næsten eksemplarisk liv, fandt ikke desto mindre unåde for præstens øjne. Den gamle bandt koste, og det var al ære værd; men han »lader sig dem dyrt betale«. Måske var Mogens Christensens koste bedre end andres; men derfor skulle han alligevel straffes for de høje priser, han satte på sit arbejde³.

Var man afhængig af andres hjælp, skulle ingen tro, de var noget. Det skulle yderne nok vide at minde nyderne om, og det var det, de ydmyge fattige havde indrettet sig efter.

Hvorledes skulle en fattig entreprenere at bryde overtvært med største lodsejer, godsejeren, på hvis gods han bor, eller anden vigtig mand, de udvalgte 2-3 mænd af sognet, som er af de anseligste, ja hele sognet. Nej, klogeligen tier han og hjælper sig med tiggeri, hvortil han overalt finder villighed, når han ydmygt tier¹.

Amtmand Morgenstiernes erfaring var,

... at under lang nedtrykkelse af ulykke taber mennesket ideen om, at han har rettighed.

Udfyldt

Dato d. 14. Decbr. 1807 udmeldte Sottige, Sogner og Huse og Gænger, de lifvæsende og de andre
 og de Angivende, og Præstens Betænkning til Sognerne

nr	de fattige Befølgendes Navne, og Angivende	Præstens private (Mening)	Sogner og Gænger	Sammensættens Beskrivelse
<i>(Kategori)</i>				
1	Andet Aarsbættel, an for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige
2	Andet Aarsbættel, an for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige
3	Andet Aarsbættel, an for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige
<i>(Følger)</i>				
4	Andet Aarsbættel, an for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige	for alle de fattige

Fattigforsørgelses-skemaet blev ført af præsterne, der udfyldte nogle faste rubrikker. Sognepræst Ole Secher i Søften havde dog sin egen version, hvor han erstattede rubrikken „Årsag til Trang“ med „Præstens private Mening“. Endvidere tilføjede han en ekstra, der angav, hvad de fattige selv mente, de havde brug for.

Det passede på de underdanige fattige, men bestemt ikke på rytterfamilien og mange andre ligesindede. Der var tale om to meget forskellige sider af fattigdommens væsen.

Der var blandingsformer; glidende overgange og undtagelser fra reglen; men hovedindtrykket bliver, at det ukuelige og uforbederlige væsen var en del af den medfødte, arvede fattigdom. Det ydmyge og selvudslættende væsen hørte sammen med den erhvervede. Det var i denne gruppe, de gamle, de syge, de helt vinde og skæve, enker og faderløse befandt sig, alle dem, der ville have kunnet klare sig selv, hvis ikke Vorherre i sin uransagelige visdom havde bebyrdet dem med et af sine utallige kors.

Korsene kunne være urimelig høj alder, sygdom eller tab af forsørger, og de, på hvem korsene blev lagt, klarede sjældent den ekstra byrde. De var den hældende vogn, som væltede ved det mindste stød. De havde aldrig været andet end småkårsfolk, levet fra hånden og i munden uden nogensinde at have haft mulighed for at

spare op og lægge til side. De havde ingen aftægtsydelse at falde tilbage på, og derfor var truslen om høj alder eller langvarig sygdom en del af tilværelsens risiko. Usikkerheden lå tungt over dem, og måske udmarvede frygten for total fattigdom mere end fattigdommen selv gjorde. Havde ens liv bestået af meget og tungt arbejde og nagende bekymring for, hvordan det skulle ende, så tog man kuert og ydmyg mod hjælpen, takkende Gud og sognekommisionen for deres store nåde og miskundhed.

Når forsørgelsesplanerne blev lagt, var det de underdanige fattige, der var færrest diskussioner om. De fik, som forsørgede i første klasse, de største portioner. Begrundelsen var, at de intet arbejde kunne udføre, men havde slidt troligt i deres tid. Ofte var de bedagede oldinge. Det var også her, man fandt de tåbelige og vanvittige, de vanføre og dem, der var beladt med slag eller røreiser. Om de fattige i første klasse hed det oftest, at de var skikkelige mennesker, der opførte sig kristeligt og vel. Var man konstant sengeliggende, var mulighederne for udskjelser heller ikke store; men bedømmelsen var et langt tilbageblik over almisselemmernes voksenliv, og et fejltrin skulle ligge langt tilbage i tiden for at være gået i kommissionens glemmebog.

Havde de fattige en vis uudnyttet arbejdsevne, eller var der ridser i den moralske lak, måtte de være fornøjede med understøttelse i en lavere klasse. Begrebet værdig- og uværdigtrængende var ikke indeholdt i reglementet; men forbeholdene i det bar ved til bålet, og det gjorde kommissionernes holdning til de enkelte fattige også. De en gang arbejdsomme, tavse og ydmyge blev de værdige. Rytter-slænget og alle andre uforskammede og utilpassede fattige blev de uværdige.

Fordi de understøttede i første klasse fik den maksimale hjælp, var det sjældent, de beklagede sig. De ville ikke have kunnet få mere end det, de allerede fik; men det forekom, at en klodset sognekommision i sin spareiver kom til at forgribe sig på dem, og at der lød et jamrende skrig fra et hidtil fornøjet fattiglem, som pludselig så sig udsat for overlast.

Anne Mols

I 1813 henvendte en husmandsenke, Anne Mols, sig til Hylke sognekommision. Hun havde altid klaret sig selv, men var blevet stokblind og fuldstændig hjælpeløs. Ved at lade sine ejendele registrere blev hun også uden videre vrøvl anerkendt som forsørgelsesberettiget i første klasse. Hun fik hvert år tre tønder korn og 16 rigsdalere. En datter og svigersøn boede i huset hos hende og tog sig pænt af den gamle kone. Alt var såre godt, indtil svigersønnen blev syg og selv trængende til understøttelse. Da han var forsørgelsesberettiget i Skanderborg, fik kommissionen i Hylke ham hurtigst muligt ekspederet dertil, og da den gifte kone fulgte sin mand med hensyn til forsørgelsessted, blev Annes datter også deporteret. Tilbage sad den blinde Anne Mols, fuldstændig ladt i stikken, »kan ikke styre sin gang, men må ledes som et barn, fødes og oppasses både nat og dag«.

Sognekommisionens fremgangsmåde var ikke lovstridig. Den var blot umenneskelig. Anne Mols var nok blind; men hun var ikke stum, og hendes fortvivlede råb om hjælp fik efter en tid præst og kommission på bedre tanker. De lod et andet fattiglem flytte ind. Det gik slet ikke. Der var kun datteren, der vidste, hvordan Anne skulle ledes og plejes. Ved venners hjælp fik hun anråbt amtet om tilladelse til at flytte til Skanderborg for at blive genforenet med sin datter. Det var ikke sin understøttelse, hun beklagede sig over. »Hjælpen er jeg meget fornøjet med og har årsag at takke min øvrighed«.

Det blev en dyr historie for Hylke sogn. Skanderborg nægtede ikke at modtage Anne Mols; men betingelserne var ublu. Der blev forlangt fire tønder korn årligt og 50 rigsdalere. Endvidere skulle Hylke sogn levere otte læs tørv om året. Alle den gamles ejendele, der var tilskrevet Hylke fattigvæsen, skulle overføres til Skanderborg, og hendes hus med kålhave, som »ligeledes af Hylke skal være erobret«, krævedes udleveret eller betalt med penge.

Slet så galt gik det ikke. Amtmanden greb ind, og Hylke sogns betaling for Anne Mols i Skanderborg blev nedsat til et rimeligere, skønt stadig stort beløb. Hylke fattigvæsen fik også lov at beholde det erobrede hus og benyttede det som uofficielt fattighus i mange år⁵.

Bag af dansen

En ting var fælles for ofrene for både den medfødte og den erhvervede, ydmyge fattigdom. De havde alle lært noget, og de udnyttede det, de havde lært, hvad enten det var at sno sig eller at underkaste sig.

Fallerede gårdmænd

En tredje, ikke særlig talrig, men til gengæld alt andet end forsagt gruppe, udmærkede sig ved, at den på trods af stor fattigdom, ikke havde lært noget som helst eller på nogen måde var blevet klogere af sine bitre erfaringer. Den lod sig ikke belære, hverken af sit eget eller af andres eksempel. Det var de gårdmænd, der økonomisk gik bag af dansen, og som på et tidspunkt måtte begive sig afsted på den tunge gang til sognekommisionen for at ansøge om understøttelse.

Typisk for de fallerede gårdmænd var også, at de optrådte endog meget støjende, både når de begærede hjælp af sognet, og når de beklagede sig til amtet over manglende forståelse for deres situation. Det var også kendetegnende, at ikke ret mange brød sig om dem, og at så godt som alle var enige om, at de selv havde været skyld i, at det var gået, som det gik.

Antallet af fallerede gårdmænd var langt større end det beskedne antal, der ansøgte om husly eller fattighjælp eller begge dele. Mange af dem havde velhavende slægtninge, som hjalp dem, i hvert fald første gang, og fik dem anbragt på mindre ejendomme. I modsætning til andre fattige havde de forhenværende gårdmænd et bagland, der ofte kom dem til undsætning.

Den restgruppe af gårdmænd uden gårde, som blev tilbage for fattigvæsenet at tage sig af, var derfor den venne- og frændeløse, den familien havde tabt tiltroen til og sympatien for. Hvordan skulle andre så kunne bevare den.

Når de forhenværende gårdmænds trang blev bedømt i sognekommisionerne, blev det næsten altid understreget, at de selv var skyld i, at det var gået så galt, som det var. Ofte havde de ført sig

frem som små herremænd og spist deres gårde op. De havde ladet hånt om god, gammel bondevisdom, der bød at sætte tæring efter næring. De kunne være mere end almindelig drikkfældige. Sommetider var det manden, der var det. Sommetider var det konen. Nogle havde i de hidsige gårdhandelsår i begyndelsen af 1800-tallet tjent lette penge, som de hurtigt havde sat til igen så godt og vel. Socialt på vej ned ad bakke forsøgte mange at udnytte det handelstalent, de troede sig at være i besiddelse af. De blev kreaturhandlere og -slagtere; men det var ikke et sundt erhverv for svage sjæle.

Det var ikke alle økonomiske nedture, der var selvforskyldte. Selv den mest fornuftige og ædruelige bonde, der havde købt gård i tiden omkring statsbankerotten og ikke havde nået at konsolidere sine pengesager inden 20'ernes kriseår, måtte ofte opleve, at hans gård gik til tvangsauktion; men han hørte sjældent til dem, der råbte højest, tiere til dem, der havde et bagland.

Halve dagdrivere og selvrådige svirebasser

Niels Sørensen i Viby havde i 1820 i »ødselhed, frådseri og en dermed forenet mageløs dovenskab« sat alt over styr. Han havde uden held forsøgt sig som slagter, og da vinteren nærmede sig, måtte han gå til præsten og bede om tag over hovedet. Fattigkommissionens ædruelige og sparsommelige gårdmænd brød sig ikke om Niels Sørensen. Han var en af dem, som havde ladet sig bære af den høje inflationsbølge i begyndelsen af århundredet. Han havde »sålænge tiden holdt med, at alle vandt, og ingen tabte« levet i sus og dus, og de vaner havde han ondt ved at aflægge. I sin erklæring til amtet bemærkede kommissionen forarget, at »det er ikke tre uger siden, han holdt et måltid, han kunne have levet af i 14 dage med sparsommelighed«.

For en gangs skyld var der enighed mellem stiftamtmand og sognekommision. Niels Sørensen fik bevilget husly for vinteren, men måtte derefter klare sig selv. Den nyudnævnte stiftamtmand Rosenørn følte sig forpligtet af loven, der krævede bolig til alle husvilde; men han kunne ikke andet end være enig med Vibykommissionen i at

... beklage den byrde, fattigvæsenet ofte pålægges ved personers antagelse til forsørgelse, der selv er årsag til deres armod og trang¹.

I Vedslet stod fattigkommissionen, også i 1820, med en tilsvarende svirebasse og forhenværende gårdmand. Denne manglede ligesom Niels Sørensen et sted at bo og mødte op til et kommissionsmøde, men ikke som en forknyt lille fattigprås, stående nede ved døren med huen i hånden. Hans Rasmussen optrådte brovtende og ufor-skammet, og fattigforstanderne pustede sig op over for deres tidligere kollega. Præsten holdt sig heller ikke tilbage. Hans Rasmussen var selv skyld i sin bolig – og al anden slags nød. Han kunne finde sig noget at bo i eller lade være. Doven havde han altid været og bortdrevet sin tid i kroerne, »disse flidens og moralitetens mordergruber, men armodens frodige planteskoler«.

Hans Rasmussen blev ved med at råbe op, og for at blive fri for ham tilbød præsten at stille kaution for huslejen, hvis nogen ville leje ud til ham.

Hans hånlige svar blev: Med god kaution kunne han købe en herregård. Med kaution var han ikke tjent.

Til sådan en mand var intet for dårligt. Kommissionen idømte Hans Rasmussen og hans sagesløse familie husly ved omgang, et par dage på hver gård i distriktet med kost og logi, som det nu bedst kunne byde sig².

Både i Viby og i Vedslet var det mændene, som med deres måde at føre sig frem på havde bragt sig ud over afgrundens rand; men i Skovby opstod problemerne først, da en boelsmand gik hen og døde. Enken kastede straks alle hænginger overbord og hengav sig til sin store last, kaffedrikning. Måske fik hun noget til kaffen; for få år senere var alt formøblet, og hun havde intet at leve af.

Pastor Saabye var inden for rimelighedens grænse en velmenende og godmodig mand, der ikke ønskede at straffe folk for deres selvskabte fattigdom. Ellen Pedersdatter blev antaget som almisse-

lem af første klasse; men hun var håbløs at hjælpe, utrolig egensindig som hun efter præstens mening var. Så snart hun havde fået sit fattigkorn udleveret, videresolgte hun det og købte kaffebønner for pengene. Da mennesket ikke lever af stimulanser alene, sultede hun den største del af tiden. Pastor Saabye forsøgte at sende hende på omgang, ikke af hævnørst; men for at hun i det mindste kunne få et måltid varm mad hver dag. Det var ingen succes.

Da hun havde været to steder, erklærede hun, hellere at lide alt end på denne måde fødes.

Den tålmodige præst blev da enig med sin sognekommission om at give alle forsørgede i første klasse forædlede fødevarer, flæsk, smør, ost, ærter, malt og tre skæpper kartofler foruden mel og gryn. Hvor mange af de ting, Ellen Pedersdatter solgte videre, vidste præsten ikke; men bortset fra at hun nægtede at tage imod kartoflerne, holdt hun øjensynligt op med at beklage sig efter den tid³.

Fæstebønder

Ingen fæstebonde kunne sættes fra sin gård uden efter lovlig dom. Så snart den forelå, var godsejeren løst fra alle forpligtelser og alt juridisk og moralsk ansvar over for sin nu forhenværende fæster. Han var ikke forpligtet til at skaffe ham hverken husly eller arbejde. Kunne den ulykkeligtstillede familie ikke klare sig ved egen hjælp, overgik den til offentlig forsørgelse. At det hang således sammen, måtte skiftende amtmænd gang på gang forklare sognekommissionerne, og disse havde uendelig svært ved at fatte det. De var så tungnemme, at skik og brug sikkert tidligere havde været, at godsejeren følte ansvar også over for sine fallerede fæstere og havde fundet en indsidderstue til dem og givet dem beskæftigelse som hyrder og røgttere. Inden det kom så vidt, var der ofte gjort adskillige forsøg på at hjælpe udygtige fæstere på fode igen. Af en sag i 1803 fremgik, at et herskab endog kunne udvise stor langmodighed med en fortrukken og uduelig bonde.

Først havde Johan Pedersen haft en af Frijsenborgs gårde i Skør-

ring i fæste. Den blev han på et tidspunkt fradømt; men der blev sørget for et nyt fæstemål til ham. Det måtte han også opgive, og det endda meget nådige herskab fandt nu et boelsted til Johan Pedersen. Det satte han også over styr, men havde så meget i behold, at han kunne købe et hus i Sjelle, der overvejende bestod af selvejergods. Den grevelige langmodighed var stadig stor, og Johan Pedersen blev udnævnt til skovfoged.

... men da han også her viste sig som en utro og skødesløs tjener, måtte han også miste dette levebrød.

I Danmark har voksne børn aldrig haft forsørgerpligt over for deres gamle forældre; men Johan Pedersens søn boede ikke i Danmark, men i Stavanger i Norge, og han sørgede for at få de gamle op til sig. Hvordan Johan Pedersen teede sig i Stavanger, vides ikke; men sønnekærligheden havde sin begrænsning. Faderen blev sendt tilbage til Sjelle sogn, der ikke var spor henrykt over at se ham igen.

Da ingen andre ville vide af Johan Pedersen, måtte sognefogeden i Sjelle, hvor nødig han end ville, lade ham bo hos sig indtil videre.

Sjelle hørte under det kongelige amt; men da Johan Pedersen havde været fæster under Frijsenborg, mente sognefogeden, at hans forsørgelse måtte være et godsproblem. Det forklarede den betrængte sognefoged amtmand Morgenstjerne; men inden denne nåede at tage stilling til sagen, indløb et nyt, fortvivlet brev fra sognefogeden. Nu var Johan Pedersen blevet sindssyg, og der måtte holdes vagt over ham døgnet rundt. Inden amtmanden fik overvejet det ny aspekt, ankom sognefogedens tredje brev. Denne gang var det glædeligt nyt. Johan Pedersen var død.

Dødsårsagen forekom lidt mystisk; men sagen blev aldrig efterforsket. Sognefogeden havde besluttet, at skulle han døje med Johan Pedersen, så skulle denne i det mindste have rent linned på. Til det prisværdige formål hentede han alle gårdens karle, de to vogtere, sin egen kone og to kvinder fra landsbyen. Hvor hårdt de mange hjælpere tog på den arme mand, meldte historien intet om; men i hvert fald døde han mellem hænderne på dem¹.

Alt dette foregik i februar 1803, mens grevskabet stadig selv administrerede sit fattigvæsen, og hvis ikke Johan Pedersen så belejligt havde opgivet ånden, kunne han let være blevet kastebold mellem Frijsenborg, hvis forhenværende fæster han var, og Sjelle, som var en del af Århus amt.

På trods af dårlige erfaringer fortsatte Frijsenborg længe med at have en patriarkalsk og indtil et vist punkt beskyttende holdning også til sine sorte får. Da Simon Kande i 1818 ved grevskabets birkeeting var blevet fradømt sit fæste, skaffede greven ham husly indtil majflyttedag. Derefter måtte han klare sig selv, som han bedst kunne. Det lykkedes ikke særlig godt, og han henvendte sig til sognekommisionen i Lading-Sabro-Fårup om understøttelse og bolig. Kommissionen delte sig i to halvdele. Den ene anerkendte distriktets forsørgelsespligt. Den anden mente, det tilkom greven at skaffe i hvert fald hus til familien Kande.

Grev Frijs strakte sig et godt stykke. Han var villig til at give byggegrund og undertømmer til et fattighus i Lading; men i kommissionen kunne man end ikke blive enige om at tage imod det tilbud. Resultatet blev, at Simon Kande, hans kone en »i høj grad fortrukken og ond kvinde« og en datter, der uheldigvis slægtede moderen på, alle blev sendt på omgang i distriktet.

I 13 år havde Simon Kande været gårdmand, siddet for egen bordende, haft husbondstatus og tilhørt den gode del af almuen. Han måtte opleve at se sig så godt som umyndiggjort, at høre andre diskutere, hvad de skulle stille op med deres gamle kollega og købslå om, hvor dårligt de kunne behandle ham⁵.

Der var ikke noget at sige til, at de gårdmænd, der oplevede den bratte eller gradvise sociale nedtur i reglen optrådte dumt og larmende, når de kom i berøring med fattigvæsenet. De havde aldrig drømt om, at det skulle komme dertil, at det blev dem, som måtte bede om hjælp af sognet. De havde ikke, som småkårsfolk, frygtet og forberedt sig på fattigdom og afhængighed af andre et helt liv. De slæbte rundt på en gårdmandstradition og en gårdmandsidentitet, de ikke længere kunne bruge til noget som helst.

De omvandrende betlere

Reglementet 1803 lovgav ikke blot om understøttelse af de fattigste. Det rummede også et afsnit om forholdsregler over for betlere, »Om fattigvæsenetspoliti og straffe for betleri«.

XI. Om Fattigvæsenets Politiet og Straffe for Betlerie.

§. 62.

For Betlere ansees alle de, som paa Veie eller Gader, i Huse eller Gaarde, ved Ord eller Gebærder, eller ved at fremvise legemlig Bræk, anholde om Almisse eller modtage samme.

C

§. 63.

For betlere anses alle de, som på veje eller gader, i huse eller gårde, ved ord eller gebærder eller ved at fremvise legemlig bræk, anholder om almisse eller modtager samme¹.

Alle former for betleri var straffbare; men i strafudmålingen skelnedes mellem hjemligt, indensogns betleri af egne fattige og lov- og hjemløse personers professionelle tryglen. For sidstnævnte gjaldt, at hvis de blev pågrebet, kunne de regne med tugt- eller forbedringshusstraf fra en måned til to år, alt efter hvor mange gange, de havde været dømt for samme forseelse, og hvor pågående og anmassende deres tiggeri havde været.

For sognenes egne betlende fattigfolk, med eller uden almisse, var straffen kun det halve, og den blev afsonet i det lokale arresthus; men ingen blev dømt alene for at have tigget i sit eget fattigdistrikt. Hjemligt betleri var et af alle accepteret tilskud til fattighjælpen eller måden at overleve på, indtil andre udveje viste sig. Når der ikke desto mindre jævnligt blev afsagt domme for denne forseelse ved politiretten, skyldtes det personlig modvilje eller hævnthirst fra beboernes eller præst og sognekommisssions side. Kunne præsten ikke ramme de letfærdige piger med sin kirketugt, så kunne han gøre herredsfogeden opmærksom på, at de og deres børn

betlede i sognet. Hvis sognefogeden forgæves havde forsøgt at tvinge en arbejdssky person til at tage fast tjeneste, var der en vis tilfredsstillelse ved at se ham dømt for betleri og løsgængeri.

Omvandrende, hjemløse betlere blev dømt, men i forhold til deres mængde og deres forseelser var det ikke ofte, det skete. Det var der flere årsager til.

Den skæve vending

En del af forklaringen på myndighedernes kommen til kort over for det professionelle betleri i 1700-årene og et stykke ind i det følgende århundrede lå i manglende forståelse for, hvad der rørte sig i bondesindet. De, der udtænkte lovene, gik uden videre ud fra, at alle delte deres syn på de omløbende betlere, at de anså dem for en pestilens og en utålelig byrde for samfundet. Derfor forestillede myndighederne sig, at bønderne ville stå på nakken af hinanden for at få lov til at yde korn og penge til egne fattige, når de til gengæld – på et ikke nærmere præciseret tidspunkt – ville slippe for fremmede landløberes overrend. Ingen vildfarelse kunne have været større.

Bønderne affandt sig aldrig med at skulle bidrage til de offentlige kasser, og de var meget længe om at overtage det officielle syn på omvandrende betlere. I deres »ubetvingelige egensindighed« ønskede bønderne tværtimod, at betlerne skulle komme til dem og bede om en skærv, og de ville selv have lov at trykke dem den i hånden. Allerhelst ville bønderne give til fremmede betlere. Det var dem, der bedst afstivede salighedshåbet. Det var lettere at forestille sig en af Vorherres udsendte engle i en vildfremmed tiggers skikkelse end i en af landsbyens egne, man havde kendt hele sit liv.

De udenbys betlere opfyldte en mission. De var en del af en tro og en tradition, bønderne befandt sig helt godt med. Blandt andet derfor havde 1700-årenes lovgivning om betleriets afskaffelse haft så ringe effekt.

Præster og herredsfogeder, der kendte bønderne bedst, vidste, hvordan tingene hang sammen; men før 1803 valgte de stort set at lukke øjnene og lade den landlige godgørelse gå ud over både

får og bukke. At det blev bukkene og de sorte får, der fik mest, var der ikke noget at gøre ved.

Først omkring 1800, da amtmand Morgenstjerne havde indført offentlig forsorg i det allermeste af Århus amt, begyndte myndighederne at vågne op og at turde tro på, at det måske kunne nytte at bekæmpe betleriet. Enkelte gav sig åbenlyst til at kritisere nådige og gavmilde herskaber og til at gå i krig med bønderne og deres særprægede forkærlighed for fremmede betlere.

Det var ikke blot de bondefødte, der havde travlt med at sikre sig en plads i himlen. I 1801 døde major Frederik Beenfeldt på Serridslevgård. Han havde altid været kendt som et gavmildt herskab; men et års tid før han døde, gav han sig til at dele almisser ud med begge hænder, og godset vrimlede efterhånden med betlere alle vegne fra. Hans forvalter græmmede sig og klagede sin nød til herredsfoged og amtmand. Da Serridslevgård hørte under Voer herred, gav sagen herredsfoged Carøe i Horsens en kærkommen lejlighed til at komme frem med nogle af de mange tanker, han gik og gjorde sig om »den godgørende ånds skæve vending«.

Man vil være bekendt for at være af medlidende tænkemåde, man lader derfor naboegnens fattige komme og giver disse med et godt hjerte.

Alle, høj som lav og især landboere, anså det for frit og stort selv at uddele og at »hæle med og skjule den dovne tigger«. »Naboegnen skal kende vor medlidenhed«, og »det man selv giver, får man selv takken for«. Derfor var den skæve vending den største hindring for velfungerende offentlig forsorg. Carøe ærgrede sig hovedrystende over

... almuens urigtige begreb om medlidenhed og dens barmhjertighed i utide, men påholdenhed, når tid var.

Da de omvandrende betlere i allerhøjeste grad var et herredsfogedproblem, var det forståeligt, at Carøe gjorde sig mange tanker om

årsagerne til, at de sværmede rundt overalt, og at der var så lidt, han kunne stille op.

Sålænge man giver alle af et såkaldt godt hjerte, kan hverken loven, amtmandens foranstaltning, herredsfogeds påmindelser, sognefogeders eftersyn og stødderfogeders forskning udrette, hvad de burde².

Når sognefogeders eftersyn og stødderfogeders forskning ikke udrettede, hvad de burde, skyldtes det ikke blot bøndernes salighedsproblemer. Der var en god grund mere til at se gennem fingre med de omvandrende betlere. Pågribelse af dem kunne let blive en dyr historie for sognene og dermed for bønderne. En betler skulle forsørges af det distrikt, hvor han var pågrebet, indtil et forsørgelsessted eventuelt blev fundet. Da betlerne som oftest ikke anede, hvor de var født og aldrig havde haft fast bopæl, blev deres forsørgelse både før og efter udstået straf i reglen pålagt det distrikt, hvor han eller hun var indfanget. Amtsfattiggassen skulle påtage sig en del af udgifterne; men dens svimlende tomhed var kun alt for velkendt.

I Hads herred, der var kendt for nidkære herredsfogeder, disciplinerede sognefogeder og langt flere pågrebne betlere end naboherrederne, var der i 1820 murren i rækkerne. Alle var godt trætte af at jage betlere, fordi forsørgelsen af dem ofte var blevet pålagt distrikterne. Herredsfogeden var enig med sine sognefogeder og klagede til Århus amt.

Amtet skal rigtig nok komme til hjælp; men når der nu, som for det meste, intet er i amtets fattiggasse, så er man lige nær. Byrden falder altså alene på det distrikt, der mest har opfyldt sin pligt³.

Omkring 1820 var det ulve- og krisetider. Saligheden trådte i baggrunden for de nære problemer, og de fleste spekulationer drejede sig om elendig privatøkonomi. Der var penge at spare ved at lukke øjnene for de hjemløse betlere.

Når dertil kommer ulejligheden med pågribelse, deres transport til retten og forklarings afgivelse, så kan man ikke undre sig over at spore lunkenhed hos fattigkommissioner, sognefogeder og andre, da de ved at handle strikte, udsætter deres distrikt for tab og opofrelse.

I 1700-tallet blev der lovgivet langt mere om jagt på betlere og om deres afstraffelse end om deres og andre fattiges forsørgelse. Det var i det århundrede, betleriet for alvor kriminaliseredes, hvor der blev lovgivet om klapjagter på tiggere, om ansættelse af fattigfogeder til at holde sognene fri for fremmede omløbere, hvor der blev bygget tugthuse til at modtage de vanartede og onde tryglere, og hvor det under bødestraf blev forbudt at give almisser på veje og gader. Lige lidt havde det hjulpet.

Hårde tryglere

Lige som Riber Ret for de lovløses pårørende havde et dårligt ry, var der også forskel på, hvordan betleri og løsgængeri takseredes i de østjyske retskredse. De steder, omvandrende betlere for deres egen skyld skulle have holdt sig fra, var Frijsenborg-Faurskov birk, og det var Hads herred, hvor herredsfoged Kjærs strenge ånd huserede og forplantede sig til hans efterfølgere. Begge steder dominerede store godser med både vilje og evne til at slå hårdt ned på fremmede, mistænkelige personer.

Grevskabet Frijsenborg var vanskeligt at komme udenom for folk med vandreløst i blodet. Godset bredte sig over dele af både Viborg, Randers og Århus amter. Her vogtede birkedommer Stilling i mange år nidkært over, at fremmede tiggere ikke befandt sig hverken godt eller sikkert. Loven, han før 1803 havde at holde sig til, var en forordning fra 1778, der hjemlede strenge straffe for betlere og omløbere¹.

I 1799 havde tre uheldige betlere forvildet sig ind på grevskabet og var blevet sat fast af sognefogeden i Hammel. De havde »foruro-liget almuen med deres truende og støjende opførsel« og hørte til de såkaldt hårde tryglere. Det var dem, der foretrak penge for mad-

Frijsenborg, Hammel sogn, Gern herred. Prospekt af godset, 1767. (E. Pontoppidan, Den danske Atlas, bind IV, 1768. Foto: Ejvind Rasmussen og Anders Riis).

varer og ikke undlod at gøre opmærksom på det. Da Enevold Hansens kone ingen penge havde, brugte den ene af betlerne en »slem mund« og ønskede for hende, at hun måtte blive lige så fattig, som betlersken selv var. For at slippe af med dem havde gårdmandskonen til sidst måttet udlevere et »stykke kødpølse, hun nødtigt kunne undvære«.

De tre betlere i Hammel var alt andet end forklædte engle. Niels Jensen var den mindst belastede. Han havde faret til søs, siden han var 11 år, men havde måttet afmønstre på grund af sygdom. På sig havde han en attest for skibbrudne. Den gav sin indehaver ret til tidsbegrænset betleri; men på birkedommerens forespørgsel indrømmede Niels Jensen, at hans skib ikke var forlist. Attesten var skrevet af en ham ukendt soldat i Aalborg. På et tidspunkt havde han slået følge med Halvor Dahl og dennes veninde Maren, og det var ikke småting, Niels som forholdsvis ny i betlerfaget havde kunnet lære af de to.

Halvor kom fra Norges fjelde, og han var en af de tabere, samfundet og systemet selv havde frembragt. Han havde været soldat i 12 år, og da hæren ikke længere kunne bruge ham, havde han fået

sit afskedspas og intet andet. Det eneste håndværk, Halvor Dahl havde lært, var soldatens. Om pension var der ikke tale. Han var kun omkring 40 år gammel og havde hverken mistet arme eller ben på slagmarken. Han måtte klare sig, som han bedst kunne. Derfor blev han betler, og det skal siges om ham, at han blev både dreven og opfindsom i den profession.

Halvor Dahl var en af dem, reglementet kunne have haft i tankerne, da det omtalte de formastelige personer, der tiltvang sig almisser ved at fremvise »legemligt bræk«. Sognefogeden i Hammel kunne huske, at forrige gang Halvor havde huseret på egnen, havde han haft sin ene arm bundet op, som om den var brækket. Ved nærmere eftersyn havde armen dog vist sig at være så god som nogen. Denne gang forsøgte han at appellere til godtfolks medfølelse ved at simulere et voldsomt epileptisk anfald. Da birkedommeren i det samme dukkede op, kom han dog hurtigt på benene igen.

Halvor Dahl var ugift, men havde sikret sig et falsk pigeskudsmål, der kunne benyttes af de betlerpiger, han fra tid til anden fulgtes med, og som ikke selv havde lovligt pas.

Skudsmålet gjaldt en Anne Margrethe, der skulle være konfirmeret i 1797 af pastor Dons i Vitten. Desværre for Halvor og pigens troværdighed var Vittenpræsten død på det tidspunkt, han skulle have skrevet skudsmålet. Det vidste birkedommer Stilling god besked med. Måske havde han været med til præstens begravelse. Der var ikke langt fra Hammel til Vitten. Han kendte også udmærket præstens håndskrift og segl, og ingen af delene lignede skudsmålets.

Betlerpigen måtte gå til bekendelse og indrømme, at hun hed Maren Mathiasdatter, at hun stammede fra Nordjylland, og at hun af sine 34 år havde tilbragt de 19 udelukkende med betleri. Hun var således endnu mere professionel end Halvor, der kun havde betlet i syv år.

Birkedommer Stilling var en striks herre; men han gjorde sig den ulejlighed at betragte de tre arrestanter som enkeltpersoner med hver sin livshistorie og forhutlede baggrund, og dommene blev afpasset derefter. Af dem fremgik både, hvad myndighederne anså for skærpende og for formildende omstændigheder.

Betleri »i komplot«, det ville i dette tilfælde sige Halvor og Maren's uægteskabelige makkerskab, straffedes hårdere end enkeltmandsbetleri. Til Halvors ugunst talte også hans forsøg på at »opnå almisse og almuens medlidenhed« ved at foregive sygdom og invaliditet. Maren's måde at føre sig frem på i Hammel viste, at hun var en »fræk kvinde«, og da hun udgjorde halvdelen af komplottet, blev hun lige som Halvor idømt et års tugthus.

Niels Jensen slap med en måneds forbedringshus. Han havde kun betlet kort tid og på grund af sygdom. Hans manglende professionalisme fremgik også af, at han ikke havde »noget at have almisse i«, og da han ydermere lovede bod og bedring og snarest muligt at tage hyre igen, mente birkedommeren, at der var »grund til at håbe, at han lader sit betleri fare«⁵.

En ting, der ikke fremgik af dommen, var, om nogen af de tre tidligere havde været tiltalt og straffet for betleri og løsgængeri. Hvis Maren i 19 år uhindret havde kunnet trave Jylland rundt, tigget og tryglet sig frem og overfuset de bondekoner, som ikke ligefrem stod på spring for at fylde hendes poser, så var der langt mellem de frygtindgydende herredsfogeder og birkedommere og de pligttopfyldende sognefogeder.

Politiretsdomme blev afsagt ved underretterne; men de kunne ikke eksekveres, før de var godkendt af amtmanden. Da hans menneskesyn altid var mere humant end politimesterens, var der sommetider hjælp at hente for en tugthuskandidat.

Før Frijsenborgs fattigvæsen i 1803 blev underlagt Århus amt, havde amtmanden ikke meget at skulle have sagt over grevskabet; men i hvert fald på et punkt havde den kongelige amtmand kompetence i det friherrelige amt. Han skulle godkende de domme, der blev afsagt ved birkeretten i Hammel.

Natmænd

I 1800 havde amtmand Morgenstjerne i første omgang sagt god for en dom afsagt over to ustyrlige natmandssønner, som havde slået gækken løs i Hammel by. De var begge blevet idømt maksimumstraffen for førstegangsløsgængeri, et års forbedringshus; men i

samme øjeblik, arrestanterne blev afsendt til Viborg, vågnede amtmandens bedre jeg og gjorde ham opmærksom på, at straffen var urimelig hård i forhold til forseelsen og ballademagernes hele baggrund taget i betragtning.

Amtmand Morgenstjerne bad så inderligt Danske Kancelli om assistance til at få straffen nedsat til tre måneder. Dommen var afsagt i februar måned, og tre måneder længere fremme kom landmandens travle tid. Det ville da være muligt at finde arbejde til de to omstrejfer, hvis ellers deres hu stod til bondearbejde, og bøndernes hu stod til sønner af natmænd.

Natmandssønnerne var et par store, stærke klepperter. De havde ikke blot optrådt som betlere og løsgængere, men havde i overdådigt fuldskab gennembanket en karl, der var gårdmandssøn fra Hammel. Det lød graverende nok; men amtmanden kunne bortforklare næsten det hele⁶.

Christen og Christoffer, som de to slagsbrødre hed, var af »de ulykkelige natmandsfolk«. Deres stilling i, eller rettere uden for, samfundet havde altid påkaldt amtmand Morgenstiernes medfølelse. Han beskrev deres situation således:

Benævnte natmandsfolk fortjener i særdeleshed en mild og viis regerings hensyn og opmærksomhed. Ifølge en næsten uudryddelig fordom fødte til foragt, opdraget i vankundighed, afsondret fra andre medborgere, udelukkede fra menneskeselskabet er de en vedblivende stamme af ulykkelige, selskabet til byrde blivende mennesker⁷.

Det var natmændene, der udførte alt det såkaldt uærlige arbejde, som skulle gøres, men som bonden og hans karle ikke ville have med at bestille. Det var flåning af heste og kreaturer, kastrering af husdyr og fejning af skorstene.

I 1686 var udkommet en forordning, der lovgav om, at der ikke længere skulle være noget, der hed uærligt arbejde. I 1794 blev det pålagt bønderne for fremtiden selv at flå deres døde husdyr.

Det tog tid, inden fordommene var aflivet; men omkring 1800

var begyndelsen gjort. Det betød, at der så småt blev røkket ved natmandens uglese, men hidtil ukrænkelige lille kongerige. Han kunne ikke længere vide sig sikker med hensyn til indtjening og påskønnelse. I bedste mening gjorde lovgivningen sit til at tage natmandens eksistensmuligheder fra ham uden at give ham andet i stedet eller gøre noget alvorlig ment forsøg på at indlemme ham i samfundet⁸.

Derfor var natmændenes situation i begyndelsen af 1800-tallet så fortvivlende som nogensinde, og det talte efter amtmand Morgenstiernes mening for, at der skulle udvises endog megen overbærenhed med dem.

I en sådan forfatning, uden fast bopæl, uden den pleje, som huslig forfatning giver, uden ordentlig varm mad, kan det undskyldes, om de har taget for meget af den ulykkelige brændte saft.

Der var således en tilgivende forklaring på natmandssønnernes fuldkab. De havde så meget lettere kunnet ledes i fristelse, som brændevinen, »denne Lethe desværre alt for meget i rige strømme flyder«.

Danske Kancelli bønhørte amtmanden, og allerede efter tre måneders forløb var natmandssønnerne igen på fri fod efter kongelig benådning⁹.

Antallet af betlere

Det er umuligt at få et overblik over, hvor mange mere eller mindre hjemløse og omstrejfende betlere, der fandtes til forskellige tider. De slag på tasken, myndighederne kom med, når de blev spurgt, afhæng af de øjne, de betragtede problemet med. Delte præsterne bøndernes stort set afslappede forhold til og syn på tiggere og tryglere, kunne de have ondt ved at huske, at der overhovedet havde været nogen i sognet i umindelige tider. Afskyede de derimod alt det dovne, fattige rak, så de dem overalt.

Amtmand Morgenstjerne, der kun i kortvarige, mismodige øje-

blikke kunne finde på at sætte spørgsmålstegn ved betydningen af sin indsats, udbad sig i foråret 1803 provsternes vurdering af, om ikke amtmandens store arbejde i årene før 1800 for at forbedre de fattiges kår, havde formindsket antallet af betlere.

Fra de to naboprovster, Frederik Jordhøy i Voer herred og Christian Brøndsted i Nim herred, kom næsten modstridende vurderinger. Skønt provstierne grænsede til hinanden og begge var opland til Horsens, bedømte de to herrer forholdene meget forskelligt. Øjensynligt bar de begge rundt på nogle personlige holdninger, der bevirkede, at ingen af dem kan udnævnes til sandhedsvidne. Provst Jordhøy bagatelliserede fuldstændig betlerproblemet. »Det har overmåde meget aftaget«, skrev han, og selv om »de fattige søger dristigere bondesteder end som andre steder«, var der endog meget langt mellem de omvandrede betleres besøg.

Provst Brøndsted, der aldrig havde kunnet fordrage fattigfolk, fordi så at sige al nød og elendighed efter hans mening var selvforskyldt, forårsaget af dovenskab, druk og umoralitet, svarede tvært på amtmandens spørgsmål om betlernes antal, at det var, som det altid havde været. Betlerne var den samme utålelige plage, og de hjemsogte dagligt både præster og bønder med deres trygleri¹⁰.

Hvordan gårdmand Peder Sørensen i Borum havde det med betlere er ikke godt at vide. Åbenbart pudsede han ikke hunden på dem; men gæstfriheden havde sin begrænsning. Når der kom for mange, kunne han godt blive træt af dem og deres besøg. En sommerdag i 1827, da han ikke havde noget mere nyttigt at tage sig til, gav han sig til at holde regnskab med, hvor mange der den dag havde betlet i gården. Da han talte kridtstregerne på bordpladen sammen, var tallet 22. Det var lige i overkanten, mente Peder Sørensen og lod et ord falde til sognefogeden om de mange uindbudte gæster¹¹.

Nu skal et tilfældigt tal fra en enkelt plaget gårdmand ikke tages for mere, end det var værd; men da sognefogeden i Borum fortalte historien til birkedommeren i Hammel, kom han ind på grunden til, at der altid vandrede så mange betlere gennem sognet. Landevejen Randers-Skanderborg gik midt igennem det, og landsbyerne

ved de befærdede strøg var langt mere hjemsøgt af omløbere end mere afsides liggende steder.

Landevejsbyerne og det bondeland, der omgav købstæderne, mærkede mest til fremmede betlere. Købstædernes fattigvæsen var i reglen velfungerende. Her var den »ejendommelige, koncentrerende kraft« både med hensyn til midler og politi, som næsten ganske savnedes i landdistrikterne¹².

Provst Bechmann i Ning herred var dog i 1803 ufin nok over for byen Århus til at gøre opmærksom på, at de omgivende landsogne i allerhøjeste grad var med til at forsørge den store bys fattige. De fleste betlere i Ning herred var fra Århus. Hver morgen vrimlede legioner af fattige børn ud for »at fange et stykke brød«, og om der »så blev slået en bom for alle porte«, ville købstadens utallige betlere ikke være til at standse¹³.

Selv om provsterne i Voer og Nim herreder bedømte antallet af omvandrende betlere meget forskelligt, var der ting, de var enige om. Begge understregede, at bondelandet var betlernes foretrukne jagtmark, at så at sige ingen gik omkring i sit eget herred, at de fleste betlere var soldaterkoner og -børn fra Århus eller Horsens, og at de øvrige så godt som alle kom fra grevskabet Frijsenborg. På det tidspunkt bestyrede godset endnu selv sit fattigvæsen, og det lod øjensynligt en del tilbage at ønske.

Når man spørger dem, om de ikke får almisse der, hvor de har hjemme, svarer de gerne, at gårdmændene selv er tiggefærdige¹⁴.

Frijsenborg, der lige som købstæderne på mange måder udmærkede sig ved en koncentreret kraft, lignede dem også i sin eksport af fattige til sagesløse nabosogne.

Både Frijsenborgs fattige, soldaterkonerne og byernes forsultne børn havde trods alt et sted, de hørte til, hvortil de kunne søge tilbage, når poser og kander var nogenlunde fyldt, og hvor de var forsørgelsesberettigede. Foruden dem var der de helt professionelle, hjemløse betlere. Det var dem, der gav de fleste problemer for myn-

dighederne, fordi de blev betragtet og behandlet som kriminelle, og fordi de var næsten umulige at finde et hjemsted til.

Familien Quist

I 1777 noterede præsten i Tved på Mols, at han havde døbt et drengebarn kaldet Knud, »tilhørende et par bekendte omløbere«. Mange år senere blev moderen afhørt om sønnens forhold, og om hvordan hans opvækst havde formet sig. Knud Quist var i mellemtiden vokset op og var blevet en endnu mere bekendt omløber, end forældrene havde kunnet drive det til. Moderen vidste ikke meget om ham. Han var otte år, da han forlod forældrene og gik sine egne veje. Han »gik omkring i landet og betlede med hvem, han kunne komme i selskab«. Fra tid til anden havde hun spurgt nyt om ham hos andre betlere og vidste, at Knud på et tidspunkt var blevet indfanget og forgæves søgt tilpasset samfundets krav. Den skarpe, militære lud var blevet udset som mest passende til Knud Quists skurvede hoved. Regimentet i Århus havde sørget for, at han blev konfirmeret, og han nåede så langt som til at blive tambur. Derefter deserterede han, meldte sig selv, blev dømt til slaveriet og genoptog efter udstået straf sin gamle omflakkende tilværelse. Han lagde sig et par børn til med lige så mange piger, blev på et tidspunkt gift og fik i hvert fald to døtre, som flere år senere skulle sætte sognekommisioner grå hår i hovedet, idet ingen ville anerkende dem som forsørgelsesberettigede. Knud Quist opretholdt livet med betleri og med »at flikke på kedler og fuske med noget bliktoj«, fra tid til anden afbrudt af adskillige fængselsophold¹⁵.

I 1779 blev Hanne Maria døbt i Grædstrup kirke. Hun var datter af et omvandrende betlerpar, »som ej havde nogen fast bopæl, men rejste omkring fra et sted til et andet«. Det var Hanne Marias – eller Johanne Marie, som hun selv kaldte sig – eneste tilknytning til Grædstrup sogn; men mange år senere skulle dette helt tilfældige pastorat, Klovborg-Tyrsting-Grædstrup, blive udpeget som forsørgelsessted ikke blot for Hanne Maria, men også for de to børn, hun og Knud Quist på det tidspunkt havde i deres ægteskab.

Hanne Marias liv havde formet sig som så mange andre betler-

børns. Hun havde gået på vejene hele sit liv, kun afbrudt af ni måneder i Viborg tugthus, var blevet gift med Knud Quist, havde født et barn i Ribe amt og otte år senere fået sit andet barn i Ødsted sogn ved Egtved.

Loven sagde klart og tydeligt, at børn født i ægteskab fik faderens forsørgelsessted, og at børn født uden for ægteskab fulgte moderen. Den bestemmelse gjaldt åbenbart ikke for børn af omvandrende betlere. Da Ribe amt i 1814 havde måttet tage sig af Hanne Marias og Knud Quists ægtefødte barn, mens moderen afsonede en tugthusstraf, videresendte det regningen til fattigvæsenet i Grædstrup, fordi barnets mor i sin tid var døbt der. Præsten rasede; men der var intet at stille op.

... har aldrig opholdt sig her, hverken her født eller opdraget, hverken oplært eller konfirmeret eller viet her. Hun har ikke tjent her, ikke drevet handel, ja, ikke engang betlet eller stjålet her¹⁶.

Der var ikke noget at sige til, at pastor Vogelius var opbragt. Distriktet blev tvunget til at refundere Ribe amt 70 rigsdalere for et fuldstændig uvedkommende barn. Få år senere kom en regning på knap 11 rigsdalere for Hanne Marias barselseng i Ødsted, denne gang fra præsten i Egtved.

»Hun er gift,« klagede pastor Vogelius, »og bør forsørges der, hvor hendes mand har hjemme«. Måske var problemet for myndighederne, at ingen kunne finde ud af, hvor Knud Quist havde hjemme eller i det hele taget kunne findes. Det var almindeligt i betlerkredse, at manden gik en vej og kone og børn en anden, og ingen af parterne havde ret meget overblik over ægtefællens forhistorie.

Stiftamtmand Guldencrone gav pastor Vogelius medhold; men selv amtmænd kom fra tid til anden op mod stærkere magter, end de kunne tumle. Det var oftest Danske Kancelli, og der var intet at stille op¹⁷.

Stakkelrejser

Amtmændene var centraladministrationens yderste forposter, og deres vigtigste funktion var at sørge for, at de kongelige anordninger blev overholdt til punkt og prikke; men inden for rammerne af gældende lovgivning havde de mulighed for at sætte deres personlige præg på amtsadministrationen. Det benyttede amtmand Morgenstjerne sig især af i årene før 1803, da den offentlige forsorg trængte til en fast hånd og til klare retningslinier. Han forsøgte at rydde op i megen arvet slendrian og århundredgammel bondepraksis.

En ting, der gjorde amtmanden meget ophidset, var bøndernes måde at slippe af med uønskede betlere. De besværlige og derfor ikke velsete var de affældige og syge, alle dem, der efter bedste skøn ikke havde langt igen. De blev fragtet fra landsby til landsby på de såkaldte sogne- eller stakkelrejser, hvis udførelse var pålagt bønderne efter en bestemt turnus.

Havde formålet med stakkelrejserne været det prisværdige at bringe syge betlere nærmere og nærmere til deres faste opholdssted, som amtmand Morgenstjerne forestillede sig, at alle måtte have, og som han, hvis det befandt sig i Århus amt, nok skulle sørge for blev deres forsørgelsessted, havde alt været godt. Efter 1803 blev det formålet med betlertransporterne; men der var endnu længe til.

Det faldt ikke bønderne ind, at de kunne spørge staklen, hvor han eller hun hørte til for derefter at køre betleren et stykke ad den rigtige vej. Det eneste, de havde i tankerne, var, at sognet hurtigst muligt skulle af med en syg betler for ikke at komme til at stå med en død, der både krævede at komme i kiste og i indviet jord.

At det hang således sammen, vidste amtmand Morgenstjerne alt om. Han vidste også, at hvis ikke betlerne døde af deres sygdom, så tog køreturen i stive arbejdsvogne og i al slags vejr helt sikkert livet af dem. For ham var disse stakkelrejser en vederstyggelighed, og i 1800 nedlagde han totalforbud mod dem. Amtmand Morgenstjerne anså på det tidspunkt den offentlige forsorg for at være indført så godt som overalt i Århus amt, takket være hans egen store indsats.

Derfor behøvede betlerne ikke længere at blive kørt omkring, indtil de lå døde i bunden af bondens vogn. De skulle hjem, hvor de hørte til, og hvor almisserne forhåbentlig ventede dem. Vovede nogen at foretage en stakkelrejse, havde sognefogeden, der hvor betlerne blev læsset af, pligt til at lade dem bringe tilbage til det sted, de var blevet kørt fra. Der skulle de forsørges, indtil et hjemsted var blevet opsporet, og de kunne sendes dertil.

Den 19. september 1800 udstedte amtmand Morgenstjerne en bekendtgørelse, som var det nærmeste, han nogensinde kom en handbulle. Koldt og bydende erklærede han,

... at det skadelige omkøren med betlere skal aldeles være afskaffet og tåles for fremtiden ikke¹⁸.

Derefter opregnede han alle de mulkter, der var tiltænkt dem, der overtrådte hans bud eller lukkede øjnene, når de så det ske. Der vankede bøder til de sognefogeder, som ikke forhindrede af- og pålæsning af betlere, til den bonde, som foretog stakkelrejsen, og hvis der lå landsbyvedtægter eller en anden fælles beslutning bag, så kunne alle gårdmændene i et ejerlav regne med at blive mulkteret.

Forbudet i Århus amt var ikke en af de bløde bestemmelser, som kunne vendes og drejes og tolkes efter behag. Gud nåde den formastelige, der ikke rettede sig efter det.

Else Rasmusdatter

Få måneder efter den krasse amtmandsresolution fik præsten i Hvirring-Hornborg og sognefogeden i Hornborg brug for al den nåde, Gud måtte forunde dem.

Else Rasmusdatter var årsag til al balladen. Hun var en sølle, forhutlet betlerpige, som siden sin konfirmation – og sikkert også før – havde gået for lud og koldt vand uden at have et fast opholdssted. Hendes mor og stedfar boede i Bjerager sogn. De havde forlængst overladt hende til hendes egen ulykkelige skæbne. I en halv snes år havde hun betlet, sommetider i Århus, men oftere i Vejle amt sam-

men med tre, senere kun to børn, hun havde sammen med tilfældige landstrygere, hvis vej hun havde krydset.

Juleaftensdag 1800 var Else kommet til Bottrup i Vejle amt. Her fandtes ikke noget forbud mod stakkelrejser, så gårdmændene havde ladet hende og børnene køre til Eriknaur. Derfra var de skyndsomst blevet fragtet over sognegrænsen til Korning. Heller ikke her var der nogen, der ønskede juleappetitten spoleret af en forkrøblet, syg betlerske og hendes to skrigeunger. En karl fik besked om at køre dem til Hornborg sogn i Århus amt. Her gjaldt den morgentierske lov, så da sognefoged Jens Knudsen fandt en grædende kvinde og to endnu højere hylende børn liggende ved sit havedige, blev han bragt i det frygteligste dilemma. Hvad skulle han gøre? Følge amtmandens ordre og sørge for at de tre hjemløse hurtigst muligt blev kørt tilbage til Korning, hvor alting tydede på, at de ville blive nægtet modtagelse, eller skulle han lytte til sin samvittighed, sin tro og tradition og tage dem i hus? Bonden i sognefogeden sejrede over øvrighedspersonen.

Disse betlerfolk sad og skreg ved min gård og bad om husly natten over. Jeg tillod det af frygt for, at de ellers ville omkomme på marken.

Juleaften var, som sognefogeden senere forsøgte at forklare en opbragt amtmand, en højtidsfest for bonden, hvor alle finurligheder og slyngelstreger var lagt på hylden. Disse skulle være overstået, inden julemaden blev serveret, og den gode stemning sænkede sig. Derfor havde beboerne i Bottrup, i Eriknaur og i Korning haft så travlt med at skaffe sig af med Else Rasmusdatter og hendes børn. Det skulle ske, inden bonden, hans kone og børn og tjenestefolk satte sig til bords i Jesu navn.

I Hornborg ville bønderne sikkert have gjort det samme; men solen var gået ned, og tidspunktet forpasset. Derfor valgte sognefoged og præst næstekærligheden fremfor amtmandsordrer. Juledag blev Else Rasmusdatter installeret hos en kone i landsbyen. Pastor Bechmann betalte for hendes og børnenes ophold, først af sin egen lom-

me, og da det ikke slog til, af herredskassepengene. Præsten mente ikke, han kunne forsvare andet; men han var hele tiden utryg ved situationen. Han mere end anede, at både han og sognefogeden styrede direkte mod konfrontation med en meget vred amtmand.

Den lod ikke vente længe på sig. 2. januar 1801 var amtmand Morgenstjerne til fattigsession i Horsens. Det var pastor Bechmann også. Han tog tyren ved hornene og forklarede amtmanden, hvordan det var gået til, at Else Rasmusdatter havde fået ophold i Hornborg sogn. Inden præsten blev afbrudt, nåede han at foreslå, at hun blev indlagt på Horsens sygehus. Det kunne måske være godt for hendes helbredelse, og sygehuset var et mere neutralt sted end Hornborg by, og myndighederne kunne i fred og ro finde frem til hendes forsørgelsessted og forberede hendes afrejse dertil.

Amtmand Morgenstjernes reaktion viste, at nok opfattede han sig som de fattiges ven og beskytter; men han var også en noget despotisk embedsmand, der ikke tålte uorden i geledderne eller personlige initiativer, der mest af alt lignede lydighedsnægtelse. Pastor Bechmanns forslag om sygehusophold til betlersken var han tvunget til at bifalde. Det lignede på en prik hans egen måde at tage sig af hjemløse på. Det skete, og der blev fundet en midlertidig plejefamilie til børnene; men da de ting var beordret udført, skrev amtmanden et meget misfornøjet brev til herredsfoged i Voer og Nim herreder og borgmester i Horsens Nicolai Carøe, hvori han på det nærmeste krævede pastor Bechmanns og sognefogedens hoveder på et fad.

Så galt gik det ikke. Det var typisk for amtmand Morgenstjerne, at han kunne blive frygtelig vred og fare voldsomt op; men han faldt hurtigt til ro igen. Til gengæld udviklede der sig et verbalt slagsmål mellem to, som i forvejen ikke var de bedste venner, borgmester Carøe og pastor Bechmann.

Carøe havde besluttet, at nu skulle Hvirringpræsten ned med nakken, og han udtrykte ønsket om »at skaffe præsten en sansekaage, at han dog engang kan blive ved sin læst«.

Sognefogeden gjorde han derimod alt, hvad der stod i hans magt, for at redde. Carøe kendte Jens Knudsen som »en god, men

enfoldig mand«, og han forklarede ham, at han blot skulle vælte så meget som muligt over på præsten.

Pastor Bechmann havde nok respekt for amtmandens vrede; men borgmester og herredsfoged Carøe fik svar på tiltale:

Hvad hjælp og tjeneste jeg for resten i min embedskreds udfører, kommer aldeles ikke borgmesteren ved.

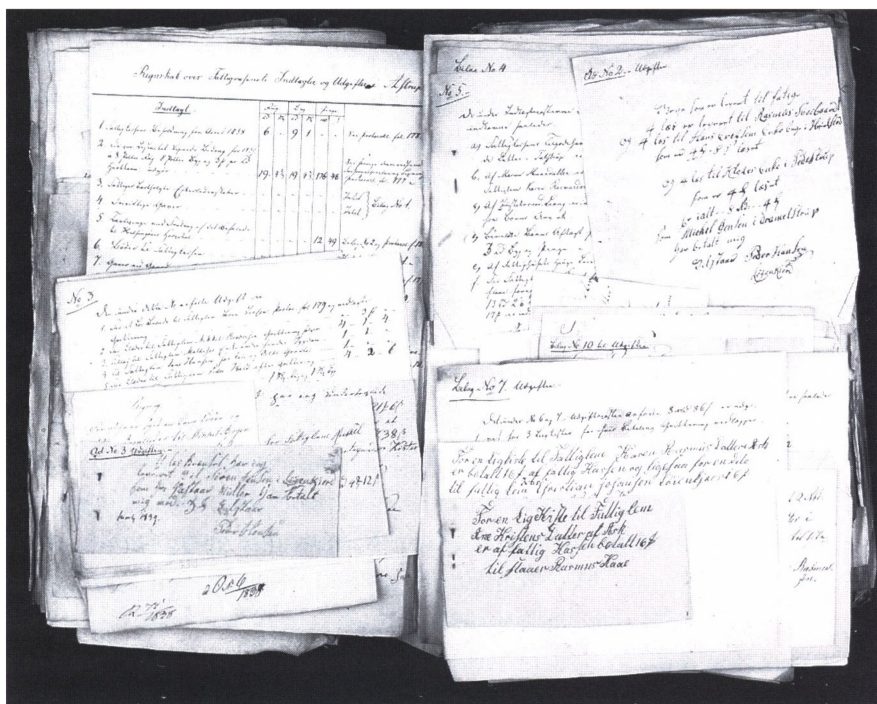
Slaget bølgede frem og tilbage en tid, og sagen endte med en mulkt til sognefogeden for ikke øjeblikkeligt at have returneret betlerfamilien til Korning. Den betalte Jens Knudsen uden at kny. Det, der pinte ham, var, at han havde stærkt på fornemmelsen, at rundt i Hornborg sogn sad folk og kluklo over, at deres lokale øvrighed havde fået en over næsen.

Imens alt dette foregik, lå Else Rasmusdatter på Horsens sygehus. Hun blev så rask, som hun kunne blive, og amtmanden sørgede for, at hun fik midlertidig hjælp fra Horsens hospital. Efter knap et års forløb kunne hun og børnene afsendes til forsørgelse i hendes fødesogn, Bjerager, og dermed havde amtmand Morgenstjerne omsider fået det, som han ville¹⁹.

Reglementet 1803 tog ikke så håndfast på stakkelrejser, som amtmand Morgenstjerne havde gjort i Århus amt. Det bestemte, at betlere, der var for syge til selv at gå, skulle køres fra landsby til landsby, men ikke for blot at blive væltet af vognen, så snart kusen var nået ind i nabodistriktet. Betleren skulle befordres, »indtil han når sit eget hjem«, og var han så svag, at turen sandsynligvis ville koste ham livet, var det opholdsstedets pligt at pleje og passe ham. Slog det ikke til, måtte fattigvæsenet tage sig af hans begravelse²⁰.

Efter 1810 havde sognekommissionerne ret til refusion af dokumenterede udgifter hos forsørgelseskommunen, og denne kunne igen med lidt held forskyde regningerne over på amtet²¹.

Bønderne havde svært ved at aflægge både deres gode og deres dårlige vaner. De brød sig kun om betlere, der ikke var så svage, at de lignede snarlige fattigbegravelser. Gjorde de det, fortsatte bønderne med den ulovlige omkøren fra det ene sted til det andet, rundt og

Amtsfattiggasseregnskaberne indeholder et righoldigt kildemateriale, der giver indblik i de fattiges levestandard. Blandt udgiftsbilagene findes kvitteringer på mange af dagligdagens fornødenheder som brændsel, husleje, sygehusophold og medicin. Og ofte, som her fra Astrup-Tulstrup-Hvilsted sogne 1839, en ligkiste. (Foto: Ejvind Rasmussen og Anders Riis).

rundt og sommetider i ring, således at betlerne dukkede op indtil flere gange i samme landsby, indtil døden omsider udfriede dem.

De fleste stakkelrejser foregik øjensynligt i grænseegne, hvor to amter stødte op til hinanden. Det var tilfældet i Korning og Hornborg, og det var det i Haldum sogn 1807 og i Todbjerg.

Christoffer Sadelmager

Anders Pedersen, gårdmand i Hår i Haldum sogn, boede tæt ved grænsen til Randers amt. I 1807 havde en fattig sadelmager fra Århus, Christoffer Hansen, opholdt sig i gården den tid, det tog at reparere alt seletøj. Han var »ej frisk, da han kom til Anders Pedersen, ringere da han kom derfra«. Det var ingen overdrivelse. Christoffer var ikke i stand til at gå og klagede over stærk hovedpine. An-

ders Pedersen frygtede det værste, nemlig at sadelmageren lagde sig til at dø i hans gård. Derfor gav han karlene besked om at lægge den syge mand i en vogn og køre ham over sogne- og amtsgrænsen til Tåstrup i Ødum sogn. På det tidspunkt var Christoffer døende. Da karlene nærmede sig Tåstrup by, fik de en fornemmelse af, at folk var på gaden og holdt øje med dem og deres ulovlige last. For ikke at blive tvunget til at tage Christoffer med hjem igen, lagde de ham ved et dige uden for byen og skyndte sig tilbage, hvor de kom fra.

Da de Tåstrupfolk fandt ud af, at der lå en død mand uden for byen, anmeldte de sagen til Dronningborg birk. Den endte med at blive en endog meget dyr historie for Anders Pedersen.

De første forhør og tingsvidner tog Dronningborg birk sig af. Da sagen kom for retten, skete det ved Frijsenborg-Faurskov birk, hvor Anders Pedersen hørte til. Forvalter Tommesen optrådte som anklager, og han lagde ikke fingrene imellem, selv om den anklagede var en af grevskabets fæstebønder.

Christoffer Sadelmager havde ikke været betler. Han havde ernæret sig ved lovligt arbejde, men var meget fattig og måtte anses som »persona miserabilis«. Anders Pedersen havde bragt ham af dage ved »skødesløshed og ligegyldighed«. Det var dog den læge, der havde obduceret sadelmageren, der brugte det stærkeste udtryk, idet han som dødsårsag anførte, at Christoffer Hansen var »indirekte myrdet«.

Dommen kom til at lyde på en mulkt på 10 rigsdalere, som af Anders Pedersen skulle indbetales til Århus amts fattigkasse. Den var til at komme over; men Anders Pedersen skulle desuden udrede sagens omkostninger, både til Dronningborg og Frijsenborg-Faurskov birker, alt i alt knap 85 rigsdalere.

Den arme gårdmand må have været skræmt fra vid og sans af det retsapparat, han næsten uforvarende havde sat i gang; for han nøjedes med at erklære, at han var fornøjet med dommen²².

Slante-Laurs

De få domme, der blev afsagt i forbindelse med ulovlige stakkelrejser, kan kun have været toppen af isbjerget. Så længe sognefogeder

og andre bønder var i stand til at holde præster og højere myndigheder uvidende om, hvad de gik og foretog sig, og hvilke køreture, de sendte hinanden ud på, så længe fungerede stakkelrejserne sikkert stort set, som de altid havde gjort.

Problemerne for især de implicerede sognefogeder opstod først i det øjeblik, staklen ikke kunne udholde mere omkøren og opgav ånden. På grund af den begravelse, der var den uundgåelige følge heraf, blev sognefogeden nødt til at indvi præsten i en del af det, der havde fundet sted, og denne kunne finde på at delagtiggøre amtmanden i, hvad der var foregået.

Det gjorde pastor Hansen i Todbjerg i Randers amt i 1823. Han henvendte sig ikke til sin egen amtmand, men til stiftamtmand Rosenørn i Århus. Den betler, han kort tid før havde begravet i Todbjerg, hørte efter alt at dømmes mere hjemme i Århus end i Randers amt.

I hvert fald var det sognefogederne i Vester Lisbjerg herred i Århus amt, der havde sørget for, at Slante-Laurs blev kørt rundt fra landsby til landsby i deres eget amt og med enkelte afstikkere ind i naboamtet. Det foreløbige held var så meget med dem, at det blev i Randers amt, betleren døde.

Stiftamtmanden bad straks herredsfoged Seidelin om at indkalde sine sognefogeder og tildele dem en »fortjent, alvorlig irettesættelse«. Den sidste rejse, den dødssyge Slante-Laurs var blevet sendt ud på, var »aldeles stødende såvel imod almindelig menneskelig følelse som imod anordningerne«. Stiftamtmanden gik ikke så vidt som til at kræve sognefogederne straffet eller afskediget. Hvor gik man hen og fandt fire velegnede sognefogedemner til at erstatte dem fra den ene dag til den anden? De skulle blot have en forskrækkelse i livet, fordi de »ved den syges fortsatte omflytning havde nægtet ham ro til at dø, ja, vel endog havde fremskyndet døden«.

Det tog sin tid for herredsfogeden at presse oplysninger ud af sine fire slukørede sognefogeder; men sognefogeden fra Elev var lidt mere meddelsom end sine kolleger. Han forklarede om Slante-Laurs og hans sidste dage, at han var blevet kørt fra Todbjerg til

Elev, til Trige, til Elev, til Elsted, til Hjortshøj, til Elsted, til Elev, til Lisbjerg, til Elev, til Todbjerg, hvor han døde.

I Elev, hvortil Slante-Laurs ankom ikke færre end fire gange, havde sognefogeden forsøgt at fritte ham ud om et eventuelt forsørgelsessted, hvorhen han kunne transporteres, og hvor han forhåbentlig ville blive til sine dages ende. Den ende, der skulle vise sig at være nærmere, end sognefogeden havde forestillet sig.

Med sin måske allersidste sammenhængende udtalelse nåede Slante-Laurs at gøre opmærksom på, at til et godt betlerliv hørte andet og mere end fattigkorn og omgangsforsørgelse,

... at han nok havde et opholdssted; men han ville ikke sige, hvor det var, ikke heller ville han dertil; for der var ingen kro i byen²³.

Den halvhjertede krig

Fordi der var så stor uoverensstemmelse mellem myndigheder og landboer om holdningen til de omvandrende betlere, og fordi anholdte betlere var en bekostelig sag for distrikterne, blev jagten på dem aldrig andet end en halvhjertet krig eller et »gøglespil«, som en skuffet amtmand udtrykte det.

Amtmand Morgenstjerne kunne være en vrissen herre og vanskelig at gøre tilpas, og han kunne komme til i sin iver efter at indføre offentlig forsorg at gøre mere skade end gavn; men han havde nogle prisværdige grundprincipper. Han holdt meget bestemt på, at betlere og alt andet fattigfolk skulle have lov at være i fred, indtil forsorgen var så udbygget og det sociale sikkerhedsnet så finmasket, at kun de, der selv ønskede det, faldt igennem. Først når det var sket, kunne jagten på landløbere og hårde tryglere gå ind.

Klapjagter

Sommeren 1800 anså amtmanden det rigtige tidspunkt for at være inde med hensyn til at gå på betlerjagt. Han havde loven på sin side.

Allerede i 1708 var der lovgivet om, at bønderne på bestemte dage skulle møde og være klappere for at jage fremmede betlere ud fra deres skjulesteder og indfange dem. Den bestemmelse var vist ikke på noget tidspunkt blevet strengt håndhævet; men amtmand Morgenstjerne tog den frem og sendte besked ud til rettens betjente, også dem i de friherrelige amter, at mandag den 10. september skulle der i Århus amt afholdes klapjagt på betlere. At bønderne sikkert hellere ville have kørt deres korn ind den dag, tog han intet hensyn til. Amtmanden foretrak en dag i høstens tid, fordi alle betlere da ville være af hus. De vidste, at kun de meget gamle og de meget små var hjemme på gårdene. Alle andre ville have travlt i marken.

Jagten blev gennemført, men med et ynkeligt resultat. Byttet bestod af affældige stakler, som ikke havde evnet at tage benene hurtigt nok på nakken. De blev enten hjemsendt eller indlagt på sygehuset i Århus, så klapjagten blev en bekostelig affære for amtet. Det afskrækkede dog ikke amtmand Morgenstjerne fra at gentage den betingede succes de følgende to år.

I 1801 havde sognefogederne haft et helt år til at finde ud af, hvordan de nemmest slap om ved de højest upopulære klapjagter. Fra da af begyndte amtmandens plan at smuldre og gøglespillet at udfolde sig.

Hans Philip Plesner, provst i Hjelmslev herred og sognepræst i Fruering-Vitved, gav amtmand Morgenstjerne en malende beskrivelse af den betlerjagt, han havde været vidne til fra præstegårdens vinduer. I stedet for at samle sognets voksne mænd og gå i spidsen for dem ud at opspore og indfange betlere, havde sognefogeden lånt nogle skolebørn. Sammen var de vandret ud til byleddet, havde kigget sig omkring og var gået hjem igen. Det var den klapjagt.

Byfoged Bagger i Skanderborg, under hvem Hjelmslev herred hørte, fik besked om at give samtlige sognefogeder en alvorlig irettesættelse for pligtforsømmelse og for at have behandlet den befalede klapjagt som et gøglespil. Åbenbart var det i hele herredet og ikke blot i Fruering, sognefogeden havde gået tur med børnene.

Måske mente byfogeden i sit stille sind, at hans sognefogeder re-

præsenterede mere sund fornuft end den kongelige amtmand. I hvert fald tog det sin tid, inden irettesættelserne blev afleveret. Da det omsider skete, blev sognefogederne så fornærmede og for-tørnede, at de gik sammen og krævede den person, som havde kaldt deres indsats for gøglespil, anholdt. Om det var deres amtmand eller provst, de havde i tankerne, får stå hen. I hvert fald følte de sig krænkede, og de truede med at nedlægge deres sognefogedhverv.

Sognefogedernes vrede var for intet at regne mod amtmandens reaktion på det ulmende oprør i den bedre del af almuen.

De skal betydes alvorligt, at den fremgangsmåde at samle sig og samlet at tilskrive øvrigheden er ulovlig og strafværdig handling.

Der blev ikke foretaget mere i den sag. Som så ofte før dampede vreden af amtmand Morgenstjerne, inden brevet var afsluttet. Det kom blot til at munde ud i en formaning til Hjelmslev herreds sognefogeder, at »når man har forsømt sin pligt, gør man bedst i at tie«¹.

Om amtmanden så i øjnene, at et en gang latterliggjort initiativ er håbløst at blæse nyt liv i, eller om han satte sin lid til det reglement om fattigvæsen, der var lige på trapperne, er ikke til at sige; men den store stilhed sænkede sig over klapjagterne.

Provst Ramsing i Framlev forsøgte så sent som i 1816 at få klapjagterne genindført; men amtsfattigdirektionen afslog. Den forhåndenværende lovgivning måtte være tilstrækkelig, og for øvrigt, hvad skulle der stilles op med en flok arresterede betlere? Tiden var ikke til opførelse og indretning af tvangsarbejdsanstalter. De havde ofte været på tale, men kunne umuligt realiseres, før det blev bedre tider².

Fattigfogeder

Fattigfogeden burde have været et kært barn. Han havde i hvert fald mange navne. Fuldstændig i flæng, ofte i samme brev, kunne

han omtales som tiggerfoged, bettelfoged, stodderfoged eller stoderkonge og enkelte gange som vægter eller fattigbevogter.

Der var lovgivet om fattigfogeder siden 1730'erne og århundre-
det ud, uden at det havde haft den store effekt. De omtales ikke i
reglementet 1803, så dette hverken styrkede eller afskaffede institu-
tionen. Reglementet omtalte dog en eller to betjente, som fattig-
kommissionerne midlertidigt kunne ansætte, »hvor betlernes mæng-
de gør det nødvendigt«; men om faste stillinger var der ikke tale³.

Både før og efter 1803 fandtes fattigfogederne nogle steder, an-
dre steder ikke. De fortsatte med at dukke op og forsvinde i første
halvdel af 1800-tallet lige så planløst og tilfældigt som i 1700-årene.

Fattigfogedens opgave var at holde sognene fri for fremmede bet-
lere, at jage dem, der havde haft held til at komme ind i distriktet,
tilbage over sognegrænsen, hvor en anden fattigfoged forhåbentlig
stod parat til at jage dem endnu længere væk. Det var vel ikke men-
ingen at betlerne til sidst skulle ende i Kattegat eller Vesterhavet;
men de skulle tvinges tilbage til deres hjemsgn, hvis de havde et
sådant. Der skulle de nyde understøttelse, og der skulle de blive.
Var det gået efter den plan, ville en stor del af problemerne med de
omløbende betlere være løst.

De betlere, som kom igen den ene gang efter den anden, havde
fattigfogederne pligt til at pågribe og aflevere til sognefoged eller
oldermand, hvis opgave det derefter var at sørge for videre trans-
port til herredsfoged og dom og straf.

På papiret lignede det en enkel og probat løsning på et meget
stort problem; men et er teori, noget ganske andet er praksis og
sund fornuft. Fattigfogedinstitutionen blev aldrig nogen succes.
Hvor den blev indført, holdt den i reglen kun et år eller to. Så var
alt igen ved det gamle, og ingen myndighed løftede så meget som
et øjenbryn, når fattigfogeden blev afskaffet.

Han var en mærkelig skifting, som ingen holdt af. Provst Jens
Schmidt, sognepræst i Vær og Nebel, brød sig meget lidt om fattig-
fogeder, og da han formulerede sin kritik klart og overskueligt og
fik så at sige alle væsentlige punkter med, skal han have lov at kom-
me til orde.

Provst Schmidt kom frem med alle sine betænkeligheder i 1788, da han som andre præster videregav sine tanker om, hvordan betleriet kunne formindskes. Da både betler- og fattigfogedproblemerne var de samme før og efter 1803, bevarede hans kritiske bemærkninger deres aktualitet, så længe der fandtes både betlere og fattigfogeder.

Først påpegede provsten, at fattigfogedtjenesten af alle ansås for skammelig, en så foragtelig og ringe forretning, »at ingen kunne fås dertil uden de allersletteste og udueligste personer«. Et reskript fra 1739 sagde ganske vist, at den stærkeste af de fattige skulle antages som fattigfoged; »men de stærke fattige får ingen almisse eller såre lidet«. De ville ikke blot kunne aflønnes med det fattigkorn, de i forvejen modtog. Der måtte blive tale om en ekstraudgift for bønderne, og det brød de sig ikke meget om. At finde en stor stærk kleppert i sin bedste alder inden for forsørgelsesplanen, hvor en sådan overhovedet fandtes, var plat umuligt. I den befandt sig kun de allerringeste, de meget gamle, de syge og de forladte eller forældreløse børn⁴.

Efter 1803, da intet blev ladet uforsøgt ude i distrikterne, når det gjaldt om at afskrække fattigfolk fra at søge understøttelse, kunne det forekomme, at præsterne greb til forsørgelsesplanen for at finde et fattigfogedemne. Da Hans Laursen i True i 1804 henvendte sig til præsten i Brabrand om fattighjælp og begrundede anmodningen med, at han var over 90 år gammel, fik han afslag. Præsten var overbevist om, at han løj om sin alder og i virkeligheden ikke var meget over 70 år. Derfor fik Hans Laursen valget mellem ingenting at få eller at blive fattigfoged med en løn, der svarede til understøttelsen i laveste klasse. Den gamle mand betakkede sig. »Det kunne han ikke have med at bestille«, og de to herrer skiltes uden at have noget at sige hinanden tak for⁵.

Hans Laursen havde dog så mange kræfter i sine 90- eller 70-årige ben, at han kunne trave til Århus til det allerførste møde i amtsfattigdirektionen for at klage sin nød. Der var mødt seks utilfredse fattige op den dag, og da det viste sig, at alle var fra Brabrand eller anekssognet Kasted, blev amtmand Morgenstjerne opmærksom

på, at her vist var en kommission og måske mest en præst, som trængte til at blive belært om fattigfolks rettigheder, og den belæring fik de så⁶.

I 1828 vovede sognekommisionen i Gangsted-Søvind ikke at nægte en ældre og efter eget udsagn nedslidt husmand den understøttelse, der var hans ret; men der var flere måder at genere fattigfolk på. Rasmus Pedersen fik tilbudet om at blive fattigfoged, og hvis han afslog, ville kommissionen inddrage hans årlige læs tørv.

Det blev et valg mellem at fryse og leve af kold mad eller at jagte betlere. Rasmus Pedersen foretrak betlerjagten. Det kom der kun vild forvirring ud af. »Han udrettede lidet til gavn i den stilling«, skrev præsten flere år senere til herredsfogeden. Han forklarede det med, at Rasmus Pedersen hele sit voksenliv havde haft tilnavnet »den gale«, og i sin forfølgelse af betlere havde han kun alt for godt levet op til det navn⁷.

Efter provst Schmidts opfattelse var det fuldstændig urealistisk at forestille sig blot nogenlunde velegnede fattigfogedemner blandt almisselemmerne, og dermed forsvandt det næsten omkostningsfri aspekt, lovgiverne havde stillet i udsigt. For at aflønne en fattigfoged måtte et helt pastorat være fælles om ham; »men hvordan skal denne vandrende stodder holde 2-3 sogne ryddelige for betlere«, spurgte provsten. Selv om man forestillede sig noget så utopisk som en retskaffen og pligtopfyldende fattigfoged, kunne han ikke være i mere end en landsby ad gangen, og i den, han lige havde forladt, kunne bønder og betlere hygge sig sammen i hvert fald de næste par dage.

Her satte provsten fingeren på et par ømme steder, bøndernes uvilje mod at komme af med flere penge end højest nødvendigt og mod at skulle betale for noget, de enten ingen nytte havde af, ikke havde bedt om eller overhovedet brød sig om.

I 1805 ansatte sognekommisionen i Hundslund en fattigfoged og aflønnede ham med en tønne rug og lige så meget byg; men allerede efter et års forløb afskaffedes han igen med den begrundelse, at »man ikke så den tilsigtede nytte af hans tjeneste«, og at bønderne var uvillige til at lønne ham. Sådan gik det sikkert mange andre steder end i Hundslund⁸.

Da provst Schmidt i 1788 så skarpt kritiserede fattigfogedordningen, kunne han ikke vide, at tiden og udviklingen på landet ville forstærke de indvendinger, han var fremkommet med. I 1788 lå de fleste gårde i landsbyerne, hvor de altid havde ligget, og provsten forestillede sig blot, at fattigfogeden med tungen ud af halsen skulle fare fra landsby til landsby for at bortjage eller anholde fremmede betlere. Han havde ikke mulighed for at se, hvor endnu mere umulig opgaven blev 10-15 år senere, da udflytning af gårde på åben mark og parcellistejendomme på de gamle overdrev, gjorde fattigfogedhvervet håbløst at overkomme. Udflytterne havde overhovedet ingen gavn af fattigfogeden; men derfor skulle de alligevel være med til at betale hans løn.

I 1819 ansatte Trige sogn en fattigfoged. Her var ofte problemer med omvandrende betlere, fordi landevejen Århus-Randers gik midt gennem sognet. Kommissionen fandt frem til et ikke helt uegnet fattiglem og forfremmede ham til fattigfoged. Da det ikke stod godt til med hans »huslige forfatning«, ønskede kommissionen ikke, at hans kone skulle nyde godt af hans løn. Derfor blev han aflønnet på den måde, at gårdmændene på skift skulle give ham kosten. Det viste sig at være en dårlig ide. Det område, fattigfogeden kunne afpatruljere, når han også skulle opfatte, hver gang der blev kaldt til bords, var ikke ret stort. Det kunne til nød gå, når han fik kosten i Trige by; men udflytterne brokkede sig. De så ham meget sjældent.

Da udflyttergårdmand Jens Sørensen på Trige mark ikke havde set noget til fattigfogeden i næsten et år, nåede han at oparbejde en sådan irritation, at han nægtede at give ham noget at spise, da han omsider dukkede op. Jens Sørensen blev pantet for det, der svarede til nægtet omgangsforløb og beklagede sig til amtet. Der var intet at stille op. Fattigfogeden havde krav på sine måltider, hvad enten han gjorde nytte for dem eller ikke⁹.

Der var vel ingen, der tillagde fattigfolk et særlig nuanceret følelsesliv med plads og råd til holdninger, klassebevidsthed og solidaritet med andre fattige; men de var såmænd hverken mere eller mindre afstumpede end så mange andre. Ved at udnævne et almissemlem

til fattigfoged rev man ham ud af et fællesskab uden at optage ham i et andet. For bønderne vedblev han at være den fattige stodder, han altid havde været, og hans gamle venner vendte ham ryggen. Han var blevet en af sine egne mange fjender og forfølgere og befandt sig således i et tomrum, der næsten ikke var til at leve i.

Provst Schmidt var inde på problemet. Fattigfogederne kunne vælge en af to ting. De kunne undgå rædslen for det tomme rum ved at være solidariske med de omvandrende betlere ved at fortælle dem, hvor de den følgende dag trygt kunne begive sig hen og hvilke steder, de skulle holde sig fra. De kunne tage imod penge fra omløberne eller dele tiggerposens indhold med dem imod at lade dem gå uantastet rundt. Det var sikkert på den måde, det var gået for sig de mange steder, hvor fattigfogeden blev ansat og afsat inden for samme år.

Valgte fattigfogederne derimod at optræde som fattigkommissioners og sognefogeders forlængede arm, risikerede de at få den brækket i det øjeblik, de stødte sammen med en flok betlere, som i reglen ville være både yngre og stærkere end fattigfogeden. Provst Schmidt kunne godt få øje på det dilemma.

De vil gerne have hele ben, siden de behøver dem. De vil også helst tage hel løn med hele arme, og hvem kan fortænke dem deri?

Det eneste, provsten havde at foreslå, var at lade bønderne selv være fattigfogeder en dag ad gangen efter tur. De skulle helst være ridende, da blot det at være til hest var en gunstig position over for gående betlere. Om den idé faldt i særlig god jord ret mange steder, er umuligt at sige; men forsøget med gårdmændene som en slags fattigfogeder blev gjort hist og her.

I Hads herred, i Astrup-Tulstrup-Hvilstedes ulovlige vedtægter blev det i 1820 slået fast, at »ingen betlere eller omløbere tåles i sognene«. Derfor blev det bestemt, at bønderne dagligt skulle patruljere til hest og til fods. Var det ikke tilstrækkeligt til at holde betlerne borte, truede vedtægterne endvidere med strenge straffe til de

gårdmænd, som tog sig opgaven for let og lod betlerne gå i fred. De vennesæle og godmodige bønder blev idømt tredobbelt fattigbidrag, og oven i det skulle erlægges en mulkt på en rigsdaler sølv. Fremturede de, blev mulkten hver gang fordoblet¹⁰.

Hads herred var koldt for de klippede får, og allerkoldest var der i Astrup-Tulstrup-Hvilsted i pastor Müllers embedstid, og den var lang. Den varede fra 1809 til 1845.

Da den største svaghed ved fattigfogedordningen var, at den fandtes nogle steder, andre steder ikke, og derfor aldrig kom til at virke efter sin hensigt, forsøgte birkedommeren i Frijsenborg-Faur-skov birk i 1827 at indføre fattigfogeder i samtlige grevskabets sogne. Han udarbejdede en instruks for fattigfogeder og sendte den til sognefogederne. Jagten på betlere var mere en politiopgave end et anliggende for sognekommisioner. Fire år senere, i 1831, forsøgte han at skaffe sig et overblik over, om hans instrukser blev efterlevet, og om de havde haft en gunstig effekt.

Af ni bevarede sognefogedindberetninger fremgik, at den lokale begejstring for fattigfogeder ikke var større på grevskabet end alle andre steder. Kun i Lading sogn havde bønderne ansat en fattigfoged, som endnu ikke havde fået løbepas. For at birkedommeren ikke skulle lægge alt for megen mærke til de manglende fattigfogeder, forklarede sognefogederne omhyggeligt, hvordan de på alle andre måder forsøgte at komme betleriet til livs.

Ved at have lagt ansvaret for betleriets afskaffelse ud til sognefogederne som en politiopgave i stedet for at have ladet sin instruks gå over amtet til distrikternes fattigvæsen, skabte eller forstærkede birkedommeren helt utilsigtet en mærkbar uensartethed i fattigforsorgen.

Da et fattigdistrikt i reglen bestod af to, ofte tre sogne, og hvert sogn havde sin sognefoged med hver sit syn på betlere, kunne disse i det ene sogn risikere retsforfølgelse og i nabosognet forvente at blive modtaget som venner af huset.

Fra Vitten-Haldum-Hadsten, der udgjorde et fattigdistrikt, indløb vidtforskellige meldinger fra de tre sognefogeder. I Vitten var indensogns betleri tilladt; men gik sognets egne fattige længere væk,

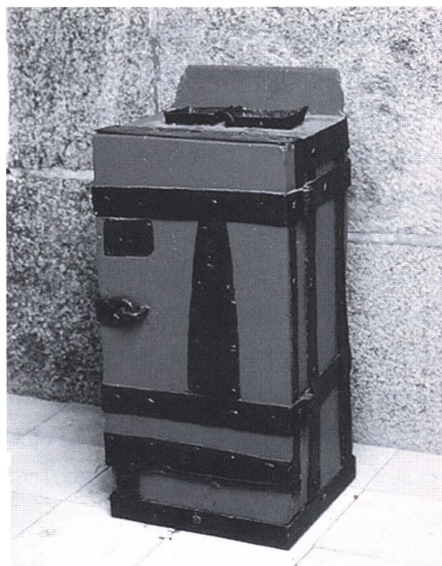
blev de idømt nogle dages hårdt arbejde på sparsom kost, og gav nogen til omvandrende betlere, kostede det en halv skæppe rug til fattiggassen.

I Haldum gjaldt også, at hjemligt betleri var fuldt accepteret; men her fandtes ikke de samme straffebestemmelser som i Vitten.

Hadsten var åbenbart et helt smørhul for omvandrende betlere. De skulle blot, så snart de ankom til sognet, henvende sig til sognefogeden. Derefter fik de udleveret lige så mange spisebilletter, som der var gårde i sognet, og først når de havde fået kosten en dag hvert sted, blev de lempet ud af sognet igen¹¹.

Grebet strammes

Hverken før eller efter 1803 var det omkostningsfrit for fattigfolk at lade sig forsørge af det offentlige. 1708-forordningen truede med midlertidig inddragelse af fattighjælp, hvis almissememberne hengav sig alt for uuhæmmet til drik og fylderi, slagsmål og klammeri og andre huslige udyder. I 1735 blev der lovgivet om afdøde fattiglemmers ejendele, »at hvad de fattige efterlader sig skal til de fattiges kasse hjemfalde«¹.

Før 1803 var tavlepengene og kirkeblokkens indhold stort set det eneste, præsterne havde at give de fattige. Senere tjente bidragene som et nødvendigt supplement. Pengeblok lavet af en udhulet, egetræsstamme med jernbindinger fra Hundslund Kirke i Hads herred med indprækningen AD 1805. (Foto: Anders Riis).

Der var således tale om indskrænkning af både personlig udførelse og af ejendoms- og arveretten; men begge sanktionsformer krævede, at der i pastoratet fandtes et offentligt fattigvæsen. Inddragelse af understøttelse forudsatte, at der var noget at inddrage, og de fattiges kasse eksisterede kun de steder, hvor 1708-forordningen var indført. Registrering af almisselemmers bo og afholdelse af auktioner over deres ejendele lå fjernt for de præster, som aldrig havde optrådt som fattiginspektører, og dem var der en del af.

1708-lovens ringe effekt forplantede sig til al anden fattiglovgivning i 1700-årene, og først i slutningen af århundredet begyndte fattigfolk så småt at beklage sig over, at præster og medhjælpere gik dem for nær i deres iver efter at revse og registrere.

Kravet om god opførsel fik ingen fremtrædende plads i reglementet 1803. Det skete først i 1810, da der blev givet tilladelse til, at sognekommisionerne måtte

... bestemme og iværksætte straffe for sådanne forseelser, der strider mod den orden og sædelighed, som bør iagttages af de fattige, der nyder offentlig understøttelse².

Der var tale om en betydelig udvidelse af kommissionernes beføjelser. Efter 1810 havde de i samråd med politimesteren myndighed til at straffe de forsørgede døgenigte, de så længe havde skældt ud over. Til alt held for disse, havde kommissionerne for lidt at have deres nye kompetence i, så den blev meget sjældent benyttet.

At pålægge mennesker, der intet ejede, bødestraf, var et slag i luften. Den eneste form for afstraffelse, der kunne være tale om, var husarrest eller regulær indespærring. Begge former for frihedsberøvelse krævede, at der i distriktet fandtes en arbejdsanstalt eller en arrest, og det gjorde der ingen steder på landet. Der skulle også være mandskab til bevogtning, og selv den værste dovenkrop eller drikkehelt skulle have mad hver dag.

Den paragraf satte sig ikke mange spor. Stiftamtmand Guldencrone forklarede i 1817 Danske Kancelli, hvorfor loven aldrig blev udnyttet.

Det er dyrt og besværligt at erhverve politimesterens stemme dertil, og man mangler de fornødne lokaler³.

Registrering

Fattigvæsenets ret til at overtage, hvad en forsørget måtte efterlade sig, havde i 1700-årene ikke givet anledning til jamrende protester. Mange steder var der intet fattigvæsen og derfor ingen understøttelse at refundere. De afdøde brokkede sig af gode grunde ikke, og arvingerne så måske blot afslappet til i de tilfælde, hvor præsten og hans medhjælper mødte op og samlede tingene sammen til auktion. De efterladte havde meget betænksomt sikret sig det, der måtte have værdi, så snart den syges fødder begyndte at blive kolde. Hvad der blev tilbage til fattigvæsenet, var kun pjalterne og skramlet. Var der en efterladt ægtefælle, blev der næsten kun afdødes tøj til fattigkassen, og det løb eventuelle fader- eller moderløse børn måske allerede rundt i.

På et ikke nærmere angivet tidspunkt i 1700-tallet gav nogle præster sig til at registrere kommende fattiglemmers bo som betingelse for at yde understøttelse. Der var ikke nogen egentlig lov hjemmel for det, og det er ikke muligt at sige, hvor ofte det forekom; men der blev registreret både før og efter 1803.

Set med fattigvæsenets øjne var der indlysende fordele ved at føre regnskab med de forsørgedes ejendele, mens disse endnu levede. For de forknytte fattige følte denne indblanding formodentlig som så skræmmende, at de ikke vovede at forære noget bort til børn og børnebørn. Af måske endnu flere opfattedes disse registreringer som så ydmygende, at de længst muligt eller måske helt undlod at ansøge om understøttelse.

Mads Thistrup, sogneprest i Storrिंग, Stjær og Galten, var samtidig provst i Framlev herred. I sommeren 1803 kom det amtmand Morgenstjerne for øre, at en familie i Stjær var godt på vej til at dø af sult. Den bestod af en 91-årig bedstemor, hendes datter, som var enke, og af dennes børn. Datteren havde bedt præsten om fattigkorn til sin gamle mor, men intet fået, fordi hun havde vægret sig ved at lade moderens meget få ejendele registrere. Præsten var

ubøjjelig. Registrering var »det vilkår under hvilket medhjælperne og jeg kunne tilstå hende hjælp«.

Det eneste, den gamle kone kunne kalde sit, var en pjaltet dyne og en seng; men da sengen var husets eneste, rummede den om natten også datteren og hendes børn. Den dag, moderen døde, ville den være fattigvæsenets ejendom, og derfor havde datteren af to onder foretrukket at hulle sig igennem uden fattighjælp til moderen.

Mads Thistrups registreringspraksis var øjensynligt så grundfæstet, at ikke engang en amtmand vovede at anfægte den. Til gengæld fik amtmand Morgenstjerne præsten overtalt til i sin egen skab af provst at lade den gamle få lidt af herredskassen. Denne var ganske vist ikke en egentlig understøttelseskasse, men kunne i påkommende tilfælde træde til med ekstraordinær hjælp, og når modtageren var over 90 år, var der begrundet håb om, at bidraget kun blev en engangsydelse¹.

Af Dover og Venges fattigregnskaber 1804 fremgik, at der her var tradition for registreringer. Der var tre forsørgede i første klasse, og for dem alle gjaldt, at deres bo var registreret, uhæftet og ikke pantsat. I laveste klasse befandt sig 58 personer. Af dem var 17 registrerede. Om de øvrige var intet bemærket, bortset fra to, der havde nægtet sognekommisionen adgang til deres ting og sager.

Den ene var Mikkel Nielsen. Han var snedker, 78 år gammel og ejer af et hus i Hårby. Han havde opgivet alder og dyre tider som årsag til trang; men præsten havde lagt al skylden for familiens fattigdom på hans mere end almindelig fordrukne kone. Derfor fik den kun laveste understøttelse. Den gamle mand »havde givet grove ord« og »ville ikke lade det registrere, når han ikke kunne få det, han kunne leve af«⁵.

Om amtmanden studsede over de mange registrerede i laveste klasse i Dover og Venge, melder historien intet om; men det blev ikke længe efter et knæsat princip, at det kun var til »virkelige fattige«, de forsørgede i første klasse, der kunne stilles krav om registrering.

Pastor Secher i Søften spurgte i 1807 amtsfattigdirektionen, om det ret beset var lovligt at lade de fattiges bo registrere. Svaret af-

spejlede næsten lige så stor usikkerhed hos direktionen som hos præsten.

... at der vel ikke kunne være noget imod, at sognekommis-sionerne foranstalter den fattige, som nyder understøttelse, hans bo registreret; men den fattige kan dog derved i levende live ikke betages den ham tilkommende rådighed over sit bo⁶.

Til slut fastslog direktionen, nu uden tvivl og tøven, at eventuel registrering kun måtte finde sted hos dem, »der kvalificerer sig til bestandig hjælp af fattigkassen«.

Det blev hermed slået fast, at sognekommis-sionerne kun havde ret til at registrere ejendele hos de forholdsvis få livsvarigt forsørge-de i første klasse. Denne administrationspraksis blev overtaget og vi-dereført af kommende amtmænd, men blev ustandselig overtrådt af begærlige kommissioner i deres iver efter at få fingre i fattigfolks skrammeldynger og allerhelst i deres faldefærdige huse.

Der fandt i årenes løb mangfoldige ulovlige registreringer sted. Amtmændene forpurrede de få, de blev gjort opmærksom på. Ad-skillige småkårsfolk vidste så god besked med deres rettigheder, at de selv kunne forhindre registrering i forbindelse med midlertidig understøttelse.

Selv om fattiglovgivningen var den samme for hele bondelandet, og administrationspraksis måtte formodes at være nogenlunde ens inden for et amt, så var der lokale forskelle, især når de retnings-linier, der blev markeret af Danske Kancelli, ikke var indiskutable, men kunne fortolkes efter lyst og behov.

Det gjaldt registreringerne, der aldrig blev noget krav. Derfor var der steder, hvor denne delvise umyndiggørelse af fattige aldrig fandt sted. Det var blandt andet tilfældet i det sydvestlige hjørne af amtet, i Tyrsting og Vrads herreder.

I 1831 toppede irritationen hos bønderne i Åle og Tørring. De havde da »i flere år været meget misfornøjede med sognekommis-sionens planer«. Alle klagepunkter blev skrevet sammen og sendt til amtmanden i Skanderborg. Gårdmændene krævede først og frem-

mest en lempeligere ligning på de velhavende bønders gældfrihed og formuer, men også indgreb over for de forsørgede. Blandt andet var det faldet bønderne meget for brystet, at almisselemmerne havde uhindret adgang til at »skalte og valte med deres effekter«.

Flere af disse har effekter af senge, kister og kedler m.m. uden at disse boskaber bliver optegnede og beregnet kassen til indtægt ved deres afgang⁷.

I sin erklæring gik pastor Riber let hen over netop det klagepunkt. Hvis han havde fundet det umagen værd, kunne han have påberåbt sig, at på den måde forholdt det sig også i nabosognene. Herredsfogeden i Tyrsting og Vrads herreder havde aldrig hørt om registreringer, da han blev spurgt, og ingen havde bedre overblik over den ting end en herredsfoged, da registreringer siden 1808 havde krævet tinglysning for at være retsgyldige⁸.

De fattiges huse

Selv om tinglysning af fattiglemmers bo i 1821 blev gratis, gjorde kommissionerne sig i reglen kun den ulejlighed, når der var noget, der var værd at overtage. Det ville oftest sige fast ejendom, hus eller jord. Hvor ringe end begge dele kunne være, fremstod de så tillokke for en fattigkommission, domineret af bønder, at både almindelig anstændighed og ejendomsret blev tilsidesat for hurtigst mulig at komme i besiddelse af dem.

I 1813 forsøgte kommissionen i Ousted-Tåning forgæves at vriste skødet på en byggegrund fra en gammel kone, der modtog fattighjælp. Huspladsen var allerede videresolgt; men handlen kunne ikke tinglyses uden skøde, og det ville morlillen under ingen omstændigheder give slip på. Præsten var så sikker på fattigvæsenets ret, at han bad amtet om assistance for at få fat på det eftertragtede stykke papir. Han fik det nedslående svar, at kommissionen overhovedet ikke var berettiget til at sælge Maren Poulsdatters ejendom. Så længe hun levede, havde hun fuld rådighed over sit bo, om end hun var nok så meget fattiglem⁹.

De tinglyste registreringer skulle være garanti for, at i hvert fald den faste ejendom var i behold og ikke solgt eller pantsat den dag, fattigvæsenet stillede med sine krav; men da man nødvendigvis ikke behøvede at være dum, fordi man var fattig, så overtog småkårsfolks børn langt flere huse, end fattigvæsenet gjorde. Der var ikke et smuthul i loven, men en ladeport, som i mange år stod på vid gab.

Ikke dum, fordi man er fattig

Ældre, ubemidlede husejere, der havde set i øjnene, at de ikke ret meget længere kunne holde sig fri af fattigvæsenet, solgte, inden det kom så vidt, deres hus til en søn eller svigersøn for et ganske lille, symbolsk beløb. Det eneste, de betingede sig, var husly, så længe de levede. Når det symbolske beløb var spist op, gik de til præsten og begærede understøttelse, påberåbende sig, at de intet ejede.

Sognekommisionerne rasede, men kunne intet stille op. Ingen kunne forhindre eller forbyde nogen at købe og sælge og selv sætte prisen, hvis ikke vedkommende allerede hørte under fattigvæsenet. Det ville være et indgreb både i den personlige frihed og i ejendomsretten, og selv de allerfattigste havde begge dele i behold, indtil den dag han eller hun måtte lade sig delvist umyndiggøre som almisselem.

I 1816 klagede præsten i Hasle sin nød til amtet. En tidligere husmand i distriktet havde henvendt sig om understøttelse og fået den besked, at først skulle hans hus og indbo registreres. Den gamle mand havde indvendt, at ingen af delene tilhørte ham. Huset havde han overladt til en søn, og datteren havde fået det, der var i det.

Der var ikke noget at stille op. Kommissionen måtte se et hus med kålhav og indbo gå sin næse forbi, oven i købet til voksne børn i nogenlunde gode kår. Begge kunne glæde sig over deres forskudsarv uden at behøve at bekymre sig om faderens forsørgelse. Den måtte fattigvæsenet tage sig af¹⁰.

Da husmand Søren Sørensen i Hylke i 1819 var utilfreds med sin sognepræst, beklagede han sig over ham til amtsprovst Schmidt. Han beskrev, som skik var, sin skæbne som »uheldig og kummer-

fuld«, sin trang som stor og sin alder som høj. To gange havde han ansøgt om understøttelse, men havde fået afslag begge gange.

Hvad jeg havde, skulle jeg opgive og lade indskrive til fattigkassen, før jeg kunne få noget.

Søren Sørensen indrømmede, at han havde ejet et hus; men det var solgt til en svigersøn, som blot skulle give den gamle mand husly. Præsten havde helt korrekt bedømt hushandlen til at være et proformasalg og var meget fortørnet på Søren Sørensen.

Ville kommissionen tilstå ham almisse efter således at ville have ført den bag lyset, så ville følgen blive, at enhver, endog gårdmænd, kunne uden ophold overlade gård og alt og da gøre fordring på sognehjælp¹¹.

Hverken provst eller amtmand eller Danske Kancelli kunne forhindre, at småkårsfolk lige som alle andre udnyttede det spillerum, der var overladt dem. I 1817 omtalte stiftamtmand Güldenchrone problemet over for Kancelliet.

Arbejdsføre husejere, så snart de har et giftefærdigt barn, overlader samme sit hus, betinger sig lidet eller intet i aftægt ... at se et sådant misbrug uden at kunne hæmme det, er unægtelig hårdt for den duelige og stræbsomme¹².

Det eneste, der kunne have lukket det store hul i lovgivningen, var at have overladt ældre fattiges forsørgelse til deres voksne børn; men det skete aldrig i Danmark, selv om djærve, jyske bønder foreslog det indtil flere gange i stænderforsamlingerne i Viborg¹³.

Ubesindige ægteskaber

På et eneste område havde de besiddelsesløse større frihed end alle andre grupper i samfundet. De kunne uden videre overvejelser og

betæneligheder følge naturens og deres hjerters kalden og indlade sig i ægteskab med hinanden.

Fattigfolk behøvede ikke som bondens børn at vente på, at faderen gik på aftægt, at en eftertragtet gård eller enke bød sig til, eller at den rigtige frier meldte sig.

I middelklassen og de højere stænder var der mange ting at tage hensyn til, inden en forlovelse kunne deklareres. For den fattige tjenstekarl eller -pige gjaldt andre, langt mindre restriktive regler.

Så snart de har tjent så meget, at de kan anskaffe en stol og en potte, så inlader de sig i ægteskab¹¹.

»Letsindige mennesker løber sammen udi ægteskab uden fornuftig hensigt«, klagede provst Brøndsted i 1805. De fattiges »ubesindige ægteskaber« havde da længe været en torn i øjet på dem, der selv havde lidt under lange forlovelser. Det var præster, herredsfogeder og amtmænd, og hvem der ellers havde en mening at lufte. Den tøjløse løsgættighed og tankeløse giftesyge var den sande ruin for staten, mente provst Brøndsted i Horsens. »I rusen af hine sanseligheder kaster den tanketomme sig i armodsvælg«¹⁵.

For tjenstekarlene og -pigerne lå tilskyndelsen til ægteskab måske nok i sanserus og tanketomhed; men der var også en meget fornuftig hensigt med at gifte sig.

Var karlen og pigen godt trætte af at spise ved bondens bord og arbejde for en lille løn, så var ægteskab stort set den eneste flugtvej for at få egen husholdning og for i nogen grad at føle sig som sin egen herre.

Danske Lov og senere tyendelovgivnings krav til landboudommen om altid at have fast tjeneste omfattede kun de ugifte. Alene heri lå en tillokkelse til ægteskab. Var karlen en dygtig grøftegraver og digesætter, kunne han på egen hånd tjene mere end som tjenstekarl; men for ikke at udsætte sig for at blive anset som løsgænger måtte han finde en kone først.

Forkomne tjenstepiger var der nok af, og var en tilværelse som landarbejderkone træls og fuld af bekymringer, og befandt familien

sig i vintermånederne under sultegrænsen, så gav ægteskabet dog en vis form for beskyttelse og en lidt højere social status. De børn, det var bestemt, man skulle have, ville blive født i ægteskab. Der ville blive peget fingre af dem som fattigfolks børn; men der ville ikke være nogen, der råbte horeunge efter dem, og deres mødre slap for at blive stemplet som tøjter og utysker.

Om ikke ægteskabet var en særlig sikker havn for fattigfolk, så rummede det den første betingelse og næsten eneste mulighed for ved egne kræfter at forsøge at forbedre sine kår.

Beklagelserne over de unges »utidige sammenløb i ægteskab« lød allerede i 1700-årene, men tog til i styrke, da ophævet stavnsbånd og landboreformer ændrede forholdene og levestandarden på landet. Udskiftning og overgang til selveje muliggjorde udparcellering og salg af stenede lodder til småkårsfolk. Omkring 1800 var gårdmændene angrebet af »parcelleringssyge«, og fattigfolk var lette at lokke til at overtage den jord, bønderne ikke selv mente at kunne få noget ud af. For den ugifte tjenestekarl havde en drøm nu mulighed for at gå i opfyldelse.

Han køber sig en ussel parcel eller et jordløst hus, lægger sig kone og børn til, som han ej kan føde¹⁶.

Den »tåbelige parcellistejendomslyst« hærgede selvejeregnene, indtil lovgivningen i 1819 for alvor vanskeliggjorde både fattigfolks mulighed for at erhverve jord og gårdmændenes kortvarige varmen sig ved lettjente penge¹⁷.

Udparcelleringer og ubesindige ægteskaber skulle i mange år få skylden for næsten al fattigdom på landet; men i reglementet 1803 var der ikke megen hjælp at hente for dem, der helst så begge dele afskaffet. Præsterne fandt intet medhold for det cølibat og den ugifte stand, de fandt passende for folk i trange kår.

I 1805 ønskede Peder Sindberg, almisselem i Underup, at gifte sig med et andet almisselem, Karen Sørensdatter, bosat i nabosognet Østbirk. Begge havde mistet ægtefællen, og de havde tilsammen 13 børn, som de mente at kunne tage sig bedre af, hvis de slog de-

res pjalter og fattigdom sammen. De to sognekommissioner havde sådan set ingen indvendinger, når blot ikke det blev deres distrikt, der skulle yde understøttelse og husly. Indtil videre nægtede begge præster for en sikkerheds skyld at vie dem, og selv stiftamtmand Guldencrone var betænkelig ved så megen fattigdom og så mange børn. Han overlod afgørelsen til Danske Kancelli, og resolutionen herfra satte både amtmand og præster grundigt på plads. Der var overhovedet ingen hindring for det påtænkte ægteskab.

Da ægteskab imellem deslige personer hverken ved lov eller nogen anordning er forbudt, indser Kancelliet ikke, at man på grund af, at de er fattiglemmer, kan nægte dem sådant. De to kommissioner sørger hver for sig for deres egne fattige¹⁸.

Ikke længe efter blev Peder Sindberg og Karen Sørensdatter viet i Østbirk, og da Danske Kancelli havde sørget for en ligelig fordeling af de økonomiske byrder, havde kommissionen i Østbirk-Yding intet at indvende imod, at det blev her, de kom til at bo.

Præsternes lokale position var indtil midt i 1800-tallet så stærk, at den kunne gå dem til hovedet, således at de havde vanskeligt ved at skelne mellem kirketugt, kærlig vejledning af menighedens forvildede får og utidig indblanding i beboernes privatliv. Det sidste var i høj grad tilfældet, når småkårsfolk ønskede at gifte sig.

Danske Kancelli var altid konsekvent afvisende over for forsøg på at hindre ægteskab mellem ubemidlede; men der foregik mange ting rundt i sognene, som ingen udenfor nogensinde blev opmærksom på. Præsternes ulovlige, men ofte vellykkede, forsøg på at forpurre fattigfolks ægteskabsplaner kom kun frem i lyset, hvis præsten kom til at fortale sig eller rose sig af det, eller der var en, der beklagede sig.

I 1802 klagede en ældre mand til amtet over, at præsten i Skanderborg havde nægtet ham understøttelse. Det eneste, han havde fået at vide, var, at han kunne finde noget arbejde og holde op med sit klynkeri. For øvrigt skulle han blot have lyttet til præstens råd i sin tid og have ladet være med at gifte sig. Ægteskab var »upassende

for ham i hans trange kår; men han ville ikke høre«, forklarede præsten. Derfor havde Jens Smed selv været ude om, at han nu stod med en doven kone og tre børn, som »mumler man sært om«, han ikke engang var far til¹⁹.

I 1815 var den 70-årige Knud Jensen i Tulstrup blevet enkemand. Det varede ikke længe, før han begyndte at foretage strejfture ind i nabopastoratet, hvor han i Låsby gjorde et letlevende fruentimmer sin opvartning. Præsten i Tulstrup blev nervøs. Han vidste, at hvis det endte med bryllup, så fulgte den gifte kvinde manden med hensyn til forsørgelsessted, og da der var tale om en pige med indtil flere uægteskabelige børn, kunne det blive en bekostelig affære for hans fattigvæsen. Ganske vist var ingen af de to fattiglemmer; men risikoen for, at de ville blive det, var stor. Han skrev derfor til sin kollega i Sjelle og bad ham indtrængende om ikke at vie parret.

Sjellepræsten var lige så røget, som Tulstruppræsten var speget. Han kendte ingen lov, der forbød ægteskab mellem ubemidlede og skyndte sig tværtimod at foretage vielsen. Derved kom han til at fremstå mere lovlydig end nabopræsten; men de to havde intet at lade hinanden høre. Præsten i Sjelle øjnede en chance for at slippe af med et belastet kvindemenneske, som »havde lagt sig efter skøgehåndværket« i så høj grad, at hun sikkert ikke havde fået sit sidste barn. Derfor kunne hun ikke hurtigt nok blive gift med Knud Jensen, som forhåbentlig efter brylluppet ville bortføre sin brud og hendes afkom til Tulstrup og til eventuel fremtidig forsørgelse der.

Det havde Knud Jensen sikkert også gjort, hvis han havde fået lov til det; men beboerne i Tulstrup ville ikke vide af Kirsten Jensdatter, og i Låsby så alle skævt til Knud Jensen, når han var på besøg hos sin ny familie. I 1820 forklarede Kirsten Jensdatter amtmanden, hvordan det forholdt sig med det ægteskab.

Efter at vi havde holdt bryllup, blev han forbuden at tage mig til sig og ligeledes at tage hen til mig, fordi begge sogne frygtede, at vi i tiden skulle trænge til understøttelse²⁰.

Ti år og et par præster senere var de to endnu ikke blevet forenet,

og problemerne havde bredt sig til endnu flere sogne. Knud Jensen havde, træt af verdens tummel, søgt tilflugt hos en bror i Venge, til stor fortrydelse for præsten der. Kirsten Jensdatter havde været en tur i Linå og fået barn med en mand derfra og opholdt sig der så længe, at Sjellevpræsten mente, at Linå sogn var ved at ligne et forsørgelsesdistrikt for hende, hvis ikke det havde været for det famøse ægteskab med Knud Jensen.

Vidste småkårsfolk ikke bedre, men troede fuldt og fast på, at Gud gav forstand til dem, han gav embede, så kunne hjemmelavede præsterestriktioner og uopfyldelige krav til giftelystne i de lavere klasser gå godt i mange år.

I 1821 gik en ung mand i Hundslund til provsten med en klage over sin sognepræst, fordi denne havde nægtet at vie ham og kæresten. Før præsten ville foretage lysning, krævede han kaution for, at »hverken de eller familie skulle falde sognet til byrde«. I de unge menneskers omgangskreds var der ingen, hvis garanti var noget værd, og hvem ville også vove at kautionere for en fremtid, som ikke kunne ligge hen i andet end uvished.

Sagen endte i Danske Kancelli, der som altid gav de giftelystne fattigfolk medhold. Svaret herfra lød, at »ægteskab mellem de omhandlede personer kan ikke nægtes fuldbyrdet«. Det var også alt. Der var ingen irettesættelse af præsten for at opstille ulovlige krav²¹.

Fattigfolk gav langt fra lyd fra sig hver gang, der blev trådt på dem. I 1837 roste pastor Brøchner i Gangsted-Søvind sig af, at han i årenes løb havde »forebygget mangt et utidigt ægteskab«.

Skønt det ej er krævet i anordningerne, kræver jeg af forloverne, at de i det mindste skulle indestå for, at brudeparret har hus og hjem. Kunne eller ville de ikke dette, da nægter jeg tillysning²².

Hvis ikke de unge mennesker i Gangsted og Søvind var i stand til at fremvise et »nogenlunde antageligt etablissement«, kunne de i pastor Brøchners embedstid godt opgive at få kirkens velsignelse af deres forhold.

Reglementet 1803 kom til verden under en højkonjunktur, hvor »tiden holdt med, at alle vandt, og ingen tabte«. Sådan tog det sig måske ud for de besiddende; men for småkårsfolk var det strenge år. Kornpriserne var høje, og daglønnen til arbejdsfolk fulgte ikke med, så nøden var ofte stor i de små hjem. Et udbygget offentligt fattigvæsen afskaffede ikke nøden; men det kunne skære toppen af den daglige sult, hvis alle, der trængte, fik det allernødvendigste til livets ophold. Det burde der være råd til i et samfund, hvor i hvert fald nogle mente, det gik ufattelig godt.

For andre blev problemerne større og større. Mange unge husmands- og landarbejderfamilier, som under normale forhold ville have været selvhjulpne, blev efter 1807 trængende til understøttelse, fordi forsørgeren og familiefaderen var udkommanderet til en fjern krig, oven i købet på det, der skulle vise sig at være tabers side.

En efterhånden tårnhøj inflation endte 1813 i statsbankerot og pengeombytning, og inden nogen var kommet ordentligt over de ting, satte en langvarig økonomisk landbrugskrise ind. At det ville gå sådan, havde fattigreglementets fædre ikke haft mulighed for at forudse. Derfor var Danske Kancelli også meget længe totalt døv over for bøndernes beklagelser over, at de ikke magtede bidragene til de flere og flere forsørgede.

Præster og bønder vendte den virkningsfulde del af deres vrede mod de fattige og den afmægtige del mod det alt for menneskekærlige reglement, der så godt som altid gav fattigfolk medhold, når de kom med blot det mindste klynk. Provst Brøndsted kaldte reglementet »medlidenhed hævdet ved lov«, og mange ville med ham have foretrukket en straffelov for det at være fattig i stedet for en sociallov²³.

Andenrangsborgere

I 1817 reagerede Danske Kancelli omsider. Der var langt om længe blevet lyttet til klagerne over, at alt for mange, som ikke var virkeligt trængende, fik understøttelse, og at antallet af fattiglemmer snart ville overstige antallet af ydere. Det var efterhånden kommet dertil, at hjælp blev ydet

... i et så betænkeligt forhold, at vedkommende sognedistrikter muligens i tiden ej vil være i stand til at yde det udfordrede bidrag til disses underholdning²⁴.

Amtmændene blev bedt om at fremkomme med deres vurdering af forholdene. De skulle blandt andet svare på, om de ubesindige ægteskaber kunne have deres del af skylden for forsørgens store problemer.

Stiftamtmand Guldencrone gjorde, hvad han kunne for at slå koldt vand i blodet på Kancelliets bekymrede embedsmænd. I Århus amt var der ikke blevet flere forsørgede, tværtimod. Der var færre i 1817, end der nogensinde havde været. Naturligvis kunne det ikke udelukkes, at sognekommisionerne havde afvist flere end tidligere, og at disse ulykkelige drev rundt og betlede i stedet for at figurere i fattigregnskaberne; men at det skulle stå så dårligt til, ville han nødig tro.

Baron Guldencrone havde stadig det gode gamle, hvasse amtmandsøje til bønderne i behold. »Klagen er mere almindelig end grunden«, mente han. Lige så afslappet tog stiftamtmanden på det »påankede misbrug«, at fattigfolk giftede sig uden udsigt til at kunne ernære en familie. Den eneste restriktion, han ville høre tale om at lægge på de giftelystne, var at sætte en nedre aldersgrænse for manden, således at han i det mindste havde overstået sine to års rekruittid, hvor han lå ved regimentet hele tiden, inden han påtog sig en forsørgerbyrde.

I sin erklæring gav stiftamtmand Guldencrone udtryk for det humane menneskesyn, der indtil nu havde rådet på bjerget; men selv han havde fået en splint af troldspejlet i øjet og foreslog til sidst, at det måske ville være gavnligt at forbyde ægteskab for almisselemmer og kriminelle, dog med mulighed for dispensation²⁵.

Når en stiftamtmand, der var præget af sin høje placering i samfundet og af den medmenneskelige tankegang, der var centraladministrationens, uden at ryste på hånden kunne sammenstille offentligt forsørgede og forbrydere, så var tiden ved at være inde til at sige højt og tydeligt, hvad alle længe havde vidst, at fattigfolk var

ringere end andre og ikke havde krav på de rettigheder og den personlige frihed, der var tilstået landets borgere.

I en ellers fredsommeligt udseende forordning i 1824 om præsternes embede kom med hensyn til ægteskab til at stå, at

... ingen af dem, som agter at indgå ægteskab, nyder eller fra den tid, deres forsørgelse som børn ophørte, har nydt nogen som helst urefunderet understøttelse af fattigvæsenet²⁶.

Takket være den lovparagraf er 1824 for en senere tid kommet til at fremstå som tidspunktet, da de offentligt forsørgede officielt blev stemplet som andenrangsborgere.

På grund af mangeårig præstepødsel med at forhindre fattigfolk i at gifte sig med andre fattigfolk, følte forbudet mod deres påtænkte ægteskaber måske ikke så ydmygende og deklasserende, som det skulle vise sig at være. Det hed i forordningen, at tilladelse til ægteskab kunne gives, hvis sognekommisionen i mandens forsørgelseskommune tillod det. Det gav præster og fattigforstandere en hidtil ukendt magt til at skalte og valte med fattigfolks liv og eventuelle lykke ud fra private sym- og antipatier, og de skulle komme til at nyde at bruge denne magt.

Kommandovejen i fattigsager var direkte fra klager til amt; men når det drejede sig om nægtet vielse, adresseredes de fleste besvælinger i første omgang til provsten, der var præstens nærmeste foresatte. Det var præsten som kirkelig embedsmand, der blev klaget over, ikke som formand for fattigkommissionen. De fattiges penneførere havde åbenbart lettere ved at holde de gejstlige embedsfunktioner adskilt, end præsterne selv havde.

Blev en mand, der havde modtaget offentlig, urefunderet fattighjælp, afvist, når han ville bestille lysning, nyttede det ikke at gå til kommissionen. Her sad præsten for bordenden, og hans forhold til de øvrige medlemmer skulle være mere end almindelig dårligt, for at tingene ikke blev, som formanden havde bestemt.

Da Anders Pedersen i Underup i 1827 ønskede at gifte sig anden gang, efter at hans kone var død i barselseng, og han stod tilbage

med en flok småbørn og iøvrigt aldrig havde fået andet end begravelseshjælp af det offentlige, fik han afslag. Præsten anså ham for at være både tosset og doven. Anders Pedersen kaldte sig daglejer, men havde aldrig bestilt andet end at gå rundt og sælge lynglimmer for desto bedre at kunne tigge. Hans udkårne var »et fruentimmer af meget slette sæder«, og ingen kunne forvente andet end et dårligt ægteskab. Afslaget lignede mest af alt en hævnaktion. To af kommissionens medlemmer havde været hos pastor Ohnesorg og spurgt, »om denne dovne krop skulle have ret til at gifte sig anden gang«. Det mente præsten ikke, han skulle; men måske gjorde de uforvarende Anders Pedersen en tjeneste ved at stille sig i vejen for hans ægteskabsplaner. På et tidspunkt bad han kommissionen glemme alt om den sag. Kæresten havde ikke levet op til hans forventninger, og han ville nu hverken eje eller have hende²⁷.

I 1841 bad Johanne Thomasdatter i Dover amtmænd om tilladelse til at lade sig vie af en anden end sin egen sognepræst, pastor Pingel. Hun anså hans person for den største hindring for hendes påtænkte ægteskab. Da der var flere klager over nægtet vielse fra Dover og Venge end fra noget andet pastorat i amtet, har hr. Pingel utvivlsomt været mere afvisende og fordømmende end de fleste præster. Han afskyede fattigfolk i almindelighed og af et godt hjerte, men mest dem, der levede et rodet og syndigt liv, og til dem hørte Johanne Thomasdatter.

Pastor Pingel var en af de præster, som allerede før 1824 havde indført ægteskabsrestriktioner for fattigfolk. I 1822 nægtede han at vie Mette Cathrine og Kæltring-Lars, fordi de begge var store syndere for Herren, og fordi ægteskab mellem de to ville være at »begunstige en fortærende yngel frembragt«²⁸.

Efter 1824 havde pastor Pingel medhold i loven, og den blev flittigt benyttet. Flest problemer og størst ulejlighed havde han med Johanne Thomasdatter. Over for hendes ønsker om ægteskab var han kold og nådesløs; men hun lagde nok selv op til det. Ingen gjorde sig fortjent til kanonisering, blot fordi de var fattige og ofre for magtmisbrug. Johanne var ingen helgeninde, og hun kunne med sin måde at føre sig frem på få det værste op i sine medmennesker.

I sin tid havde Johanne lagt sig ind hos sin gamle mor med et par uægteskabelige børn. Sognekommisionen havde søgt at forhindre hendes ankomst til distriktet; men Johanne havde bedyret, at hun blot kom for at pleje og passe den gamle kone. Den forklaring havde amtmanden troet på, og hun havde fået lov at blive. Kommissionen havde bedømt Johannes motiver mere realistisk end den følsomme amtmand, og den fik ret. Inden der var gået lang tid, måtte bedstemoderen op af sin seng og til at passe børn, mens Johanne drog land og rige rundt og betlede.

På et tidspunkt før 1824 lykkedes det hende to gange at blive gift. Første gang var det med en skikkelig og arbejdsom mand, som efter pastor Pingels mening havde fortjent en bedre skæbne end Johanne. Han døde, og hun fandt hurtigt en ny, der denne gang »ikke var bedre end hun selv«. Han døde også, og i forbindelse med de to dødsfald havde hun fået hjælp af sognet.

Mens alt dette foregik, udkom 1824-forordningen, så pastor Pingel havde noget at holde sig til, da Johanne i 1836 stillede hos ham for at blive gift for tredje gang. Den udvalgte var en gammel røgter under sinkegrænsen, og præsten forudså, at Johanne ville give ham løbepas, så snart hun havde tilsat, hvad han ejede. Det var en tobakspibe, et ur og ti rigsdalere. Præsten nægtede pure at vie dem.

Over for amtmanden fremstillede Johanne sig selv og sine forhold i et noget andet lys, end præsten havde gjort; men hendes troværdighed var efterhånden tyndslidt, så der var enighed om at forhindre det ægteskab. Enken var ellers ihærdig nok. Efter afslag fra både amtmand og præst stillede hun sig i sommeren 1836 op ved vejen til Ry, hvor gamle, trætte Frederik VI skulle komme kørende på vej til Silkeborg. Det lykkedes hende at få afleveret et bønsskrift til kongen om tilladelse til at ægte sin røgter; men det gik blot ad de sædvanlige kanaler og endte på Skanderborg-amtmandens bord og i et nyt afslag.

Inden det kom så vidt, havde Johanne nået at formøble røgterens få værdigenstande. Fattigere på gods, men rigere på erfaring takkede denne senere pastor Pingel og »sin Gud, at han nu er kommet fra hende«²⁹.

Johanne Thomasdatters giftesyge var uhelbredelig. I 1841 løb hun igen storm på pastor Pingel. Hun havde fået fat på »denne nye elsker, som er en gammel, fattig enkemand«, klagede præsten. Den gamle mand var ganske vist ikke almissem, men han havde ingen mulighed for at refundere, hvad Johanne i årenes løb havde modtaget af offentlig hjælp, så det blev et nyt afslag.

Pastor Pingel påberåbte sig 1824-forordningen; men Johanne var overbevist om, at det var præstens person mere end loven, der stod mellem hende og det attråede ægteskab. Derfor ansøgte hun amtet om at måtte lade sig vie af en anden præst. Pastor Pingel havde intet imod det; men ligemeget hvem der skaffede Johanne ind i nyt ægteskab, så tilkom bryllupsofferet hendes sognepræst, og Dover og Venges fattigkasse skulle have sine udlagte penge. På det sidste krav strandede Johannes sidste ægteskabsforsøg³⁰.

De mulige ægtemænd, Johanne fandt frem til, var alle hjemmehørende i pastoratet, og da det var mandens forsørgelseskommune, der alene kunne give dispensation, betød det, at pastor Pingel sad i en meget gunstig position. Det var ham alene, der kunne dispensere, og det drømte han ikke om at gøre.

Forordningen 1824 anviste to muligheder for ægteskab, når den ene eller begge havde modtaget offentlig hjælp. Enten skulle understøttelsen refunderes, eventuelt eftergives, eller også skulle mandens forsørgelseskommune give dispensation. Kvindens var i den forbindelse underordnet, fordi hun som gift fik sin mands forsørgelsessted.

Sognekommisionerne lavede som så ofte før deres egen fortolkning og gjorde ægteskab afhængigt af både refusion og dispensation fra både mandens og kvindens hjemkommune. Det hjalp ikke, at Danske Kancelli i 1841 udlagde teksten fra 1824 for de enten meget tungnemme eller meget fiffige kommissioner.

... kun er som betingelse for rettigheden til at indgå ægteskab, at det gør refusionen til en pligt, og dette dog ikke anderledes end at fattigvæsenet i det distrikt, hvor manden er forsørgelsesberettiget, kan meddele samtykke til ægteskabet, uanset at

hjælpen ikke er blevet den pågældende kommune refunderet³¹.

Hvis mandens forsørgelseskommune intet havde at indvende imod, at han giftede sig med en pige, der havde modtaget fattighjælp, var der ikke andre, der kunne blande sig i den sag. Ikke desto mindre skete det gang på gang, at den kommission, som skulle afgive bruden, og som burde være lettet over at slippe af med en forsørget, i stedet lagde alle mulige hindringer i vejen. Først når al modtaget understøttelse var refunderet, ville kommissionen tage spørgsmålet op om eventuel dispensation, selv om det overhovedet ikke tilkom den at give en sådan.

En pjaltekræmmer, som nok var fattig, men aldrig havde modtaget understøttelse i sin hjemkommune Lading-Fårup-Sabro, gik i 1843 til præsten i Skanderup-Stilling for at bestille lysning for sig og en pige fra Gram. Hans papirer var i skønneste orden; men kæresten havde modtaget nogle få rigsdalere som hjælp til to børn, hun havde uden for ægteskab. Præsten forelagde derfor sagen for forstanderskabet. Om det var kommunens bedste mænd, der sad der, får stå hen. Det var i hvert fald næppe de kløgtigste.

Pjaltekræmmeren tilbød at betale fem rigsdalere af de otte, pigen skyldte det offentlige, og var der blevet slået en streg over de sidste tre, havde hun været så god som nogen. Ingen ville have kunnet blande sig i den vielse. I stedet strøg forstanderskabet pjaltekræmmerens penge ned i skuffen, forbød ham at have noget med kæresten at bestille og underrettede mandens forsørgelseskommune om, at et af deres sognebørn pønsede på ægteskab med en pige, som havde fået fattighjælp. Herfra nægtede man at give dispensation, fordi de tre rigsdalere hverken var refunderet eller eftergivet.

Selv om præsterne sjældent gav udtryk for sart samvittighed, når det drejede sig om fattigfolk, følte Stillingpræsten sig pinlig berørt.

For moralens skyld kan det vist ikke bifaldes at forhindre folks ægteskab for egen interesses skyld³².

Sogneforstanderne i Skanderup-Stilling kunne blot have skelet til nabokommunen, Fruering-Vitved, hvis de havde følt sig usikre. Her havde man et halvt år tidligere båret sig ad på samme måde og var af Danske Kancelli blevet belært om, at det ikke var pigens hjemkommune, der skulle give tilladelse til ægteskab.

I Fruering sad en pige »på egen hånd« og ernærede sig kummerligt, men øjensynligt hæderligt, ved at strikke for folk. Fra tid til anden fik hun besøg af en ikke alt for opvakt karl fra Hylke. Da pigen ventede sit andet barn, overtalte hun karlen til ægteskab; men præsten nægtede vielse, fordi Karen Nielsdatter havde modtaget omkring 60 rigsdalere i understøttelse. Først når de var betalt tilbage, kunne der måske blive tale om bryllup. Hverken karlen eller pigen ejede noget, der lignede 60 rigsdalere, og det blev ikke bedre, selv om forstanderskabet strakte sig så vidt som til at lade halvdelen af beløbet stå som pant i Karens hus og eftergive en del af den resterende gæld. Man led i Fruering under samme vrangforestilling som andre steder, at pigens hjemkommune også skulle give dispensation. Karen Nielsdatter klagede over den dårlige behandling, og Danske Kancelli sendte forstanderskabet i Fruering-Vitved den besked, at

... ægteskab kan ikke nægtes Karen Nielsdatter, Fruering, selv om hun har fået understøttelse ... gælder kun manden³³.

Indtil nu havde sagen været mellem Karen og Fruerings folkevalgte mænd og Danske Kancelli; men nu blandede mandens forsørgelseskommune sig og afslog den dispensation, kun den kunne give.

De to blev aldrig gift med hinanden; men flere år senere lærte Karen en væver at kende fra en kommune, hvis sogneforstandere ikke gik i helt små sko, og som ikke havde noget at indvende mod ægteskab mellem de to. De blev gift og levede til deres dages ende i Karen Nielsdatters hus i Fruering. I mange år hvilede kommunens gamle fordring på refusion af ydet understøttelse på det som anden prioritet og mindede Karen om, at har man en gang været under fattigforsørgelse, blev intet nogensinde helt, som det havde været før den tid³⁴.

Fordærlige principper

Det var ikke usædvanligt, at selv garvede herredsfogeder kunne bringes i affekt, når de hørte om sognekommisioners magtmissbrug over for fattigfolk. I 1832 gav herredsfoged i Voer og Nim herreder, justitsråd L. A. Bernth, udtryk for, at et af de mest fordærlige principper, der havde vundet indpas i fattigvæsenet, efter hans mening var at pånøde eller narre småkårsfolk til at tage imod understøttelse i en øjeblikkelig trangssituation. For når det først var sket, klappede fælden. Efter kommissionernes fortolkning af reglementet 1803 havde disse mennesker mistet, hvad de havde af borgerlige rettigheder og var for fattiglemmer at regne.

Påtvungen understøttelse var et velegnet middel til at skaffe sig af med tilflyttere, der lignede kommende fattiglemmer. Efter herredsfogedens mening var det et forkasteligt middel.

Det var vanskeligt at komme til livs. Fattigforstandere og præster læste nemlig reglementet, som Fanden læste bibelen. Ofte var de i stand til at bøje lovgivningen til egen fordel. Når der i reglementet stod, at de fattige skulle have ernæret sig på lovlig måde for at have ret til understøttelse, tolkede kommissionerne det på den måde, at to skæpper rug i vinterhjælp til en midlertidig arbejdsløs familiefar var en ulovlig næringsvej, og havde familien endnu ikke opnået forsørgelsesret i distriktet, kunne den uden videre jages ud af pastoratet.

I plakaten 1810 stod, og det var ment som en beskyttelse af fattige tilflyttere:

Ingen, der ej endnu er trængende til understøttelse, må bortjages fra det fattigdistrikt, hvori han opholder sig¹.

Den paragraf blev lokalt fortolket lokalt på den måde, at i så fald måtte det modsatte også gælde, nemlig at alle endnu ikke hjemmehørende i distriktet frit kunne bortvises, så snart de havde taget imod den mindste offentlige hjælp i opholdskommunen.

Placat,

som indeholder

Tillæg til Reglementerne af 5te Julii 1803, for Fattigvæsenet i Danmark.

Kjøbenhavn 1810.

Trykt hos Directeur Johan Frederik Schultz,
Kongelig og Universitets-Bogtrykker

14. december 1810 udkom et tillæg til reglementet af 1803, hvis formål blandt andet var at sikre beskyttelsen af særligt værgeløse trængende ved sygdom og udpegning af forsørgelsessted. Samtidig sikrede det fattigkommissionen en vis straffemyndighed i forhold til genstridige fattige.

Rasmus Hjulmand

Det begyndte som en solstrålehistorie, men endte få år senere i blodig tragedie. En fattig og børnerig hjulmand i Katstrup arvede i 1830 300 rigsdalere sølv, og selv om en god del af pengene blev brugt til at betale gammel gæld med, blev der penge tilovers til at købe en ejendom i nabosognet, Hylke.

Foråret 1830 var nok den stolteste tid i Rasmus Pedersens liv. Han og hans kone stod som ejere af et hus og 6-7 tønder land, en ko, to får, en skikkelig seng, et 24-timers ur, en dragkiste og en jerngryde. Det lille landbrug og pasningen af fire børn tog konen sig af, mens Rasmus arbejdede som røgter på en af sognets store gårde.

Alt tegnede til en tålelig tilværelse; men den blev kortvarig. Efter knap to års forløb måtte Rasmus Pedersen give op, sælge ejendommen og se sig om efter et endnu ydmygere sted at indlogere sig og sin familie. Strengt taget kunne han ikke kaldes virkelig fattig på det tidspunkt. Han havde 100 rigsdalere stående i den solgte ejen-

dom. De skulle udbetales et halvt år senere; men i øjeblikket havde han dem ikke og ejede ikke salt til et æg. Præsten i Hylke vejrede nye fattiglemmer, og derfor gjaldt det for ham om at få Rasmus Pedersen ud af distriktet, inden han havde nået at bo der i de tre år, der betød forsørgelsesret i Hylke sogn.

Ved juletid 1831 henvendte pastor Stilling sig derfor til Rasmus Pedersen og spurgte medfølende, om familien nu også havde tilstrækkeligt at leve af. Rasmus indrømmede, at det kneb, men forsikrede, at nøden kun var midlertidig. Så snart han fik sine penge, ville alting blive nogenlunde godt igen. Præsten tilbød da, uden om sognekommisionen, at give ham nogle få skæpper korn og tre mark som vinterhjælp. Det blev ifølge Rasmus Pedersens senere forklaring pointeret, at der ikke var tale om fattighjælp, og han tog med taknemlighed mod det tilbudte, som han vidste, han med lethed kunne betale tilbage, når foråret kom.

Intet blev skrevet, og der var ingen vidner til samtalen, så påstand kom senere til at stå mod påstand. Indtil videre troede Rasmus Pedersen, at det var en juleengel og ikke formanden for fattigkommisionen, der havde talt til ham. Han blev klogere.

For sine sidste kontante penge havde Rasmus Pedersen købt en byggegrund i landsbyen Brørup, også i Hylke sogn. Her skulle familiens nye hus ligge; men da han en dag kom for at se til sin byggeplads, fortalte sælgeren ham, at præsten havde været der og forbudt ham at sælge. Huset ville komme til at ligge tættere på nabo-husene, end brandvedtægten tillod, havde pastor Stilling forklaret. Hverken sognefoged eller brandfoged var på det tidspunkt taget med på råd, så begrundelsen var præstens helt private påfund. Hvis argumentet skulle vise sig ikke at holde for en nøjere opmåling, havde præsten tilbudt selv at købe byggegrunden.

For enhver pris skulle Rasmus Pedersen forhindres i at få fodfæste og forsørgelsesret i Hylke sogn, og præstens forfølgelse af den arme hjulmand lykkedes kun alt for godt. Da byggeplanerne var gået i vasken, og da Rasmus Pedersen ikke kunne nægte, at han havde taget imod en vis understøttelse, sørgede pastor Stilling for at få familien skubbet over sognegrænsen til Katstrup, hvorfra den i sin

tid var kommet. Udsmidningen af Hylke sogn blev begrundet med modtaget, urefunderet fattighjælp, inden forsørgelsesret var oparbejdet. Pastor Stilling var så overmodig, at han samtidig med familiens hjemsendelse til Katstrup afleverede en regning til fattigkommissionen der med krav om at få sin julehjælp godtgjort.

I Katstrup sad en kommission, som ikke var sådan at bide skeer med. Den indkaldte i april 1832 Rasmus Pedersen for at få hans version af hændelsesforløbet. Han forklarede, så godt han kunne, hvad han vidste om forbudet mod at bygge, og han bedyrede, at den hjælp, han var blevet pånødet, var et lån og intet havde med fattighjælp at gøre. Derefter kom kommissionen i Katstrup til den konklusion, den ønskede at komme til, og som sikkert ikke var helt forkert.

Det synes altså klart, at hr. pastor Stilling kun har tiltvungen ham denne understøttelse for i fremtiden at unddrage Hylke sogn pastorat hans forsørgelse².

To år tidligere var Rasmus Pedersen draget fra Katstrup til Hylke med mere end 200 rigsdalere på lommen og fuld af fortrøstning til fremtiden. Nu var han tilbage, hvor han kom fra, ribbet for alt og kun med fattighusets tag over hovedet.

Det var ikke til at bære, og en junidag 1832 fandt hans kone ham med overskåret strube. Rasmus havde da i flere uger ligget i sin seng og stirret op i loftet. Ved politiforhøret vidste enken ikke andet at fortælle, end at hendes mand

... har græmmet sig over en handel, han havde afsluttet om en haveplads, hvor på han ville bygge et hus, men som ej kunne komme til rigtighed³.

Det var så den byggegrundshandel og dens fatale følger. Forhørene fortsatte dog et halvt år endnu for at få opklaret pastor Stillings rolle i sagen. Den havde efter herredsfoged Bernths opfattelse været alt andet end rosværdig. Han omtalte præstens handle måde som

... det fordærlige princip, som man undertiden har stødt på i den senere tid, at fattigkommissionerne har søgt anledning til at række en mand, som var i øjeblikkelig trang, en hjælp, som han ofte end ikke har forlangt og deraf taget anledning til at erklære ham for fattiglem og bevirke ham oversendt til det sogn, hvor han som sådan skulle forsørges¹.

Peder Pedersen

I 1832 skændtes pastor Theilade i Vinding og gamle pastor Arntzen i Sønder Vissing bravt hen over hovedet på Peder Pedersen, en ung husmand boende i Vinding. Samtidig forsøgte de at overgå hinanden i bestræbelser på at pånøde denne understøttelse, selv om han aldrig havde bedt nogen om noget. Peder Pedersen var uforsørget af det offentlige, men så fattig, at Vindingpræsten ville strække sig langt for at slippe af med ham og hans familie. Præsten i Sønder Vissing ville strække sig lige så langt, for at Peder Pedersen blev i Vinding og ikke blev hjemsendt til sit forsørgelsessted, Sønder Vissing-Voerladegård.

Det var strengt taget her, han hørte hjemme; men da Peder Pedersen i mere end fire år havde boet i Vinding, var det pastor Arntzen meget om at gøre, at han blev der også det næste halve år. Efter 1839 krævedes fem års ophold i samme fattigdistrikt for at opnå forsørgelsesret i stedet for de tre år, der indtil da havde været gældende⁵.

Bortset fra at Peder Pedersen var tilbøjelig til at optræde temmelig mut og stridbar, var der ikke meget at sige ham på. Han var flittig og ihærdig og manglede sjældent arbejde. Han »fældede træer i frost og plantede i tøj; men ikke desto mindre ønskede både præst og forstanderskab i Vinding at slippe af med familien, inden de fem år var gået. Foreløbig var der dog intet at stille op. Peder Pedersen var i sin tid kommet til distriktet med udsigt til at kunne ernære sig, og det havde han gjort hele tiden på lovlig måde.

I efteråret 1842 blev hans kone alvorligt syg. Det gav præsten den mulighed, han indtil da havde savnet for at pånøde manden understøttelse. Omsider havde man i Vinding fundet midlet til at tvinge

Peder Pedersen i knæ så meget, at han var nødsaget til at tage imod fattighjælp med påfølgende udsmidning af distriktet.

Peder Pedersen var alt andet end dum. Han kunne se, hvor det bar hen med den syge kone. Han kendte sin præst og forstanderskabet og deres lave motiver for at ville yde ham understøttelse. Tvunget af de sørgelige omstændigheder måtte han dog bide hovedet af al skam og tage imod 15 rigsdalere; men han stillede sine betingelser:

Hvad han modtog, ville han til sommer, eller så snart ske kunne, tilbagebetale, da han vel vidste, at om hans kone døde, og han igen ville gifte sig, måtte han betale alt, hvad han af fattigkassen havde oppebåret⁶.

Ved at betinge sig at den midlertidige hjælp kun var et lån, klarede Peder Pedersen foreløbig frisag; men de Vindingboer havde sat sig i hovedet, at de ville af med ham. Derfor nægtede de ham al nabo-hjælp, mens konen lå syg. I fem måneder var det ham umuligt at være hjemmefra i så lang tid ad gangen, at han kunne tjene en dag-løn. Peder Pedersen forklarede pastor Arntzen om de trængsler, han havde,

... at han ikke kunne få nogen til at være ved hans kone blot, mens han hentede en spand vand, endnu mindre mens han slog nogle travet lyng, at ingen ville køre dem hjem eller tage nogle travet limer med til købstaden.

Havde pastor Arntzen ikke troet så godt om sine medmennesker og haft en del til overs for Peder Pedersen, der før han flyttede til Vinding, havde været karl i Sønder Vissing præstegård, så ville præsten nok være gået ham mere på klingen og have gjort ham opmærksom på, at han ikke desto mindre havde ladet kone og børn være alene, mens han var i Sønder Vissing at klage sin nød.

Alt dette foregik ved juletid 1842, og pastor Arntzen havde regnet ud, at blot fire måneder senere ville Peder Pedersen være for-

sørgelsesberettiget i Vinding og ophøre med at være en trussel mod Sønder Vissings fattigvæsen. Derfor forstrakte han ham med ti rigsdalere. De skulle, anslog pastor Arntzen, gøre det muligt for Peder Pedersen endnu en tid at modstå presset fra opholdskommunen.

Der var blot det med Peder Pedersen som med så mange andre fattige. Han var ingen engel. Samme dag, han havde opsøgt pastor Arntzen, ødelagde han i høj grad det skønmaleri, han havde lavet af sig selv som den sørgende unge ægtemand, trofast siddende ved sin kære hustrus sygeleje, omgivet af grædende, sultne småbørn. Med præstens ti rigsdalere på lommen gik han den lige vej til nærmeste kro. Her tabte han i nattens løb de fleste penge i kortspil, og da han omsider nåede hjem, var hans kone død.

Peder Pedersens svigerfar og en svoger kom til begravelsen og tog hver et barn med sig hjem. Han var nu frank og fri og uden snærende bånd, bortset fra de ti rigsdalere, han skyldte pastor Arntzen, og de 15, der udgjorde hans gæld til fattiggassen i Vinding-Bryrup-Vrads.

Da han ikke længere havde hverken små børn eller en syg kone at trækkes med, kunne Vinding sogn godt acceptere ham, og Peder Pedersen nåede at opfylde femårsreglen uden at blive generet af andet end præstens evindelige minderen ham om, at der var nogle penge, han havde lovet at betale tilbage.

Sommeren 1843 var Peder Pedersens forsørgelsessted der, hvor han ville have det. Derfor kunne han med let hjerte forlade det for en tid. Han drog til sit gamle hjem sogn, Sønder Vissing, og gav sig i lære som snedker hos en bror. Lærlingelønnen var tilpas lille, kost og logi og 20 skilling om dagen. Præster og sogneforstandere måtte kunne forstå, at der foreløbig intet var til betaling af gæld. Ville fattigudvalget i Vinding have sine penge, måtte det hente dem i Sønder Vissing, hvor Peder Pedersen var forsørgelsesberettiget, da gælden blev oparbejdet.

Forsøgene på at påtvinge Peder Pedersen fattighjælp drev ham ikke i døden, som det skete for Rasmus Pedersen. De to var ikke gjort af det samme stof.

Hvis pastor Arntzen var til at stole på – han var efterhånden en snakkesalig, sig selv evigt gentagende olding – så klarede Peder Pedersen sig ganske udmærket. Præsten var overbevist om, at hans virkelige dagløn lå et godt stykke over 20 skilling. Om sommeren arbejdede Peder Pedersen som hustømrer. Om vinteren stod han hjemme i værkstedet og lavede klædekister og dragkister, og bestilte på ligkister indløb fra tid til anden såvel sommer som vinter. Hele tiden førte han sig frem som en stråjunker, og pastor Arntzen kunne oplyse, at han ikke engang til daglig gik med træsko som andre karle på landet.

Gælden plagede øjensynligt ikke Peder Pedersens samvittighed. Den forblev i et par år et tovrække mellem de to kommuners fattigudvalg. I 1844 afgjorde Danske Kancelli, at Sønder Vissing-Voerladegård kommune burde sende 15 rigsdalere til Vinding, da skyldneren åbenbart ikke selv var i stand til at betale sin gæld. Det skete samme år. I fattigregnskabet for Vinding-Bryrup-Vrads er opført som indtægt i 1845 en indbetalt fordring på ialt 15 rigsdalere og 67 skilling⁷.

I mellemtiden

Når Rasmus Pedersen i Kattrup i 1832 endte sit liv for egen hånd med en saks i halsen, og når Peder Pedersen ti år senere, udsat for tilsvarende forsøg på bortjagning, kunne spankulere rundt i Sønder Vissing kry som en hane, skyldtes det ikke, at luften i mellemtiden var blevet mildnet nævneværdigt for de klippede får. Rasmus Pedersen faldt som offer for præstekneb og -manipulation, fordi han var enfoldig og godtroende og blot lod tingene ske uden nogensinde at forsøge at sætte sig til modværge. Peder Pedersen var robust, besad en egen hærdet snuheit, som gjorde ham lige så røget, som præster og sogneforstandere var spegede. Derfor blev han en overlever.

1830'erne og til dels 1840'erne fremstod på mange måder som en mellemtid, en afventende og konsoliderende periode uden de helt store armbevægelser. Bønderne havde nok at gøre med at kom-

me til hægterne efter 1820'ernes kriseår. Præsternes position var endnu urokket. Fattigreglementet 1803 var stadig gældende lov, og amtmænd og Danske Kancelli tolkede det stort set så human som nogensinde.

Sådan tog forholdene sig ud, set jordnært og med landbøjne, i hvert fald indtil slutningen af 1840'erne, da Junigrundlov og krige næsten gjorde tiden for begivenhedsrig.

For fattigfolk lurede faren for forringelse af levevilkårene som altid fra flere sider, prisstigninger på fødevarer, ændringer til det værre i lovgivningen og i sindelaget hos den omgivende verden.

Dyre tider

Efter længe at have været helt i bund begyndte kornpriserne igen at stige mærkbart fra begyndelsen af 1830'erne. Det skulle de fortsætte med i mange år; men lige så velsignede og velkomne høje kornpriser var for dem, der ejede gård og jord, lige så katastrofale var de for dem, der skulle købe deres brødkorn. Det ville på landet sige samtlige indsiddere og de fleste husmænd. For dem blev perioden en dyrtid, som næsten ikke var til at overleve. De allerfattigste, som skulle have korn som almisse, mærkede også de stigende priser. Bønderne blev endnu mere uvillige til at give slip på skæpperne med fattigkorn, fordi det nu, i modsætning til i 1820'erne, igen repræsenterede en værdi.

Pastor Kjær i Skorup omtalte i 1838 sit pastorat som »en almindelig fattiganstalt«. De forbedrede konjunkturer var endnu ikke for alvor slået igennem. Gårdmændene var kun så småt ved at overvinde først pengekrise og derefter afsætningskrise. Uår og ulyst havde udsat og forsinket de grundforbedringer, der var en forudsætning for en større avl og dermed en højere indtjening. Præsten havde i april og juli kvartaler ikke modtaget en eneste skæppe fattigkorn. Enten trak bønderne tiden ud til efter høst, fordi ikke alt for tørt, nyhøstet korn fyldte mere i skæpperne end det, der havde ligget en vinter over. Eller også var de i den forfatning, at de selv måtte købe både sæde- og brødkorn. Atter andre undlod at aflevere fattigkorn, fordi det var penge værd og derfor alt for godt at give væk. Til al-

misselemmerne var der ingen, der kunne undvære noget, og præsten vidste ikke sine levende råd¹.

Dyrtiden kulminerede i 1850'erne, men var allerede fra midt i 30'erne begrundelse for de fleste klager til amtet. Gårdmændene i fattigkommissionerne var inderligt velfornøjede med den vending, deres økonomi var i færd med at tage, og nægtede at se tingene med andre øjne end deres egne. Dyrtid var kun dovne drukkenboltes bekvemme undskyldning for at leve højt på fattighjælp.

Det var de dyre tider, de høje priser på livets første fornødenheder rug og byg, der skabte de største problemer for småkårsfolk og fattigfolk. Lovgivningsmæssigt skete der ingen følelige forringelser for de offentligt forsørgede, selv om der blev gjort de ihærdigste forsøg i de rådgivende stænderforsamlinger efter 1835².

Stænderforsamlinger

Med de rådgivende stænderforsamlinger blev der skabt om ikke en deling af magten så dog en dialog mellem centraladministrationen og repræsentanter for over- og middelklassen. Fordi kriteriet på valgret og valgbarhed i højere grad var fast ejendom end formue og blåt blod, blev der lukket rigtig mange grundejere, ikke mindst bønder og proprietærer, ind i stændersalene i Roskilde og Viborg.

Her mødte de op, bristefærdige af alle de negative følelser, storbondesindet i årenes løb havde samlet sammen mod fattigfolk og deres manglende arbejdsevne eller -vilje. De kendte de fattige fra deres egen dagligdag, alle de dårlige betalere af huslejer og arbejdsydelser, de forkomne tjenestefolk, de pågående betlere og ikke mindst de utålelige almisselemmer, som blev holdt i live år ud og år ind takket være bøndernes korn og penge.

Der blev især fra landborepræsentanterne i Viborg fremsat det ene uhyrlige forslag efter det andet om at gøre modtagelse af understøttelse så afskrækkende, at kun de totalt hjælpeløse blev tilbage på forsørgelsesplanen, om yderligere indskrænkning af borgerlige rettigheder og personlig frihed som betingelse for at modtage offentlig hjælp og om endnu barskere tvangsmidler over for de genstridige og arbejdsskye fattige.

De mest ubarmhjertige forslag faldt hurtigt til jorden, afvist af det store flertal. Alt i alt fik de hårde landbosynspunkter ingen større indflydelse på lovgivningen om de fattiges forsørgelse. De blev imødekommet, for så vidt som der blev givet tilsagn om lån fra amtsfattiggasserne til de distrikter, der ønskede at indrette tvangsarbejdshuse; men der skulle gå mange år endnu, før landsognene vovede at give sig i kast med så bekostelige projekter.

Landborepræsentanterne fik afsat et fingeraftryk hist og her; men det skulle blive på længere sigt, de kom til at gøre mest fortræd.

Indtil bønderne i stænderforsamlingerne kom frem med deres mange knubbede ord om fattigfolk og fattigreglement, havde kritikken af begge dele befundet sig i et næsten lukket system, været en sag mellem den enkelte fattigkommission eller gårdmand og centraladministrationen, uden at de to parter meget forskellige synspunkter var blevet lagt frem for et større publikum.

Stænderforsamlingerne gav ikke medhold til de allersorteste holdninger; men de forærede dem en platform, gav dem mund og mæle og offentlighed. De medvirkede således til at forsyne de mest fordærlige landlige forsørgelsesprincipper med et skær af legalitet, som fattigkommissioner og -udvalg skulle vide at benytte sig af og henholde sig til i tiden, der fulgte.

Lovændringer

Amtmand Morgenstiernes spådom i sin tid, at mange, meget små forsørgelsesdistrikter ville udvikle sig til kæmpeslagsmål fattigkommissionerne imellem og blive til ubodelig skade for de svageste grupper, var kun i alt for høj grad gået i opfyldelse.

Siden 1810 havde opholdskommunen haft ret til refusion af midlertidig ydet understøttelse fra fremmede fattiges forsørgelsessted; men de penge, der såre modvilligt blev lagt ud, var meget vanskelige at hente hjem igen. Retten til refusion kunne have medvirket til at udjævne de dybe skel mellem fattigdistrikterne og have elimineret skrækken for at tage sig af fremmede i øjeblikkelig nød; men loven fik aldrig fuldt ud den tilsigtede virkning. Regningerne på

uundgåelige, uvedkommende udgifter blev nok ufortøvet afsendt til rette vedkommende, når en sådan kunne findes, men oftest først betalt efter utallige rykkere og med bistand fra både amt og Kancelli. Derfor var det gamle, velprøvede middel så langt at foretrække, at gøre det næsten umuligt for udensogns fattige at få indpas i distriktet.

1830'ernes og -40'ernes ændringer og tilføjelser til fattigreglementet kom ikke denne afvisning og bortjagning af fattigfolk til livs; men som tilsigtet eller utilsigtet sidegevinst blev der i lovgivningen tale om små lettelser for de grupper, som var lagt mest for had, fattige tilflyttere og gravide betler- og tjenestepiger. De fik i 1839 et lidt længere pusterum, inden den nådesløse jagt på dem gik ind.

De tre års stadig ophold i samme distrikt for at opnå forsørgelsesret blev udvidet til fem år. For nyankomne i trange kår betød det, at de nu havde lov at håbe på næsten fem år i relativ sikkerhed for udjagning i stedet for knap tre år. Fremtidsudsigterne blev vel ikke lysere af den grund; men med femårsreglen fik de mest stræbsomme og lønnøjsomme småkårsfolk bedre mulighed for at blive accepteret, for at opnå en plads i bøndernes bevidsthed som uundværlige daglejere og småhåndværkere³.

Børn var nok en Guds gave; men blev de født af omvandrende betlere eller af tjenestepiger uden udsigt til ægteskab, var de en pestilens og alle fattigkommissioners mareridt. Indtil 1839 var disse børns mødre de mest rets- og forsvarsløse af alle. De var uønskede overalt, fordi et barns tilfældige fødested på et tidspunkt risikerede at blive udnævnt til forsørgelsessted, hvor det ikke havde været muligt at finde frem til et, der var bedre.

Fødestedskriteriet blev så godt som afskaffet, således at børn af omvandrende betlere beholdt forældrenes eller den enlige mors forsørgelsessted. For tjenestepigernes uægteskabelige børn skulle en eventuel senere forsørgelse ske fra den kommune, hvor moderen havde haft fast opholdssted timånedersdagen for fødslen. Fordelene ved at bortjage en gravid tjenestepige var dermed afskaffet. Selv om barnet kom til verden flere sogne borte, ville dets forsør-

gelse som voksen, hvis det blev aktuelt, komme til at hvile på det distrikt, i hvilket moderen havde tjent, da hun blev gravid¹.

Landkommuner

Siden 1803 havde udvalgte bønder med eller mod deres vilje været taget med på råd, når det gjaldt det lokale fattigvæsen. I skolekommissionerne havde de siddet siden 1814, men begge steder så godt som altid under præstens formandskab og måske enevældige ledelse.

I 1842 blev landkommunerne oprettet, styret af et forstanderskab, der bestod så godt som udelukkende af gårdmænd. De var ikke udpeget, men valgt af beboerne til at varetage kommunens interesser. Magten og myndigheden begyndte dermed at forskubbe sig. Præsternes position blev svagere og de folkevalgte bønders mere og mere dominerende for i sidste halvdel af århundredet at blive helt enerådende.

Præsten blev ikke med et slag sat ud af det landkommunale spil. Det skete gradvist i løbet af de følgende 20-25 år. Foreløbig bevarede i hvert fald de fleste af kirkens mænd det faste greb, de altid havde haft om det lokale fattigvæsen. Præsten blev i 1842 født formand for det kommunale udvalg, som tog sig af fattig- og skolevæsen, og den post beholdt han indtil 1867⁵.

Han måtte dog på en helt anden måde end tidligere affinde sig med at blive kigget i kortene, at blive kritiseret og af og til underkendt.

Færrest diskussioner opstod, hvor sogneforstanderne de første år med kommunalt selvstyre overlod formandsstolen til præsten, velvidende at der var ting, de skulle have lært, inden de selv trådte alt for offentligt frem. Det var præsten, der havde erfaring i at afgive erklæringer, forklaringer og bortforklaringer. Han var den eneste, som var i stand til at tyde og tolke officielle skrivelser, og han havde det overblik over og den afstand til beboerne, hans placering i sognet og det fødte medlemskab gav ham.

Det var ikke først og fremmest indsigt og erfaring eller evne til at træffe kløgtige, fremsynede beslutninger, der talte, når der skulle

vælges sogneforstandere. Der var to kriterier på en god sogneforstander. Det næsten helt afgørende var, at han var aldeles utilbøjelig til at give penge ud til noget som helst. Kommunal sparsommelighed var beboernes garanti for ikke at blive præsenteret for skatteforhøjelser og forøgede bidrag til fattigvæsenet. Det næstvigtigste hensyn var det allersnævreste lokalpatriotiske, at få sin landsby eller fjerne udkant af kommunen repræsenteret i forstanderskabet. Kunne man finde frem til en af sine egne som bolværk mod en uretfærdig byrdefordeling, blev der i kampens hede set stort på, om vedkommende var kendt for stor sparsommelighed eller for det modsatte.

I 1850 måtte sognepræsten i Elsted over for amtet søge at retfærdiggøre en begået kommunal nederdrægtighed mod en indkaldt soldats sultende og frysende familie. Han undskyldte den med forstanderskabets manglende erfaring og brogede sammensætning:

Det har altid det uheld at være nyt og uoplært, navnlig i forsørgelsessager, altid nogle, som mener, at man giver for meget og i det mindste en, som tror, at man gør for lidt⁶.

Den ene eller de enkelte forstandere, som var valgt på andet end sparsommelighed, og som mente, der blev gjort for lidt for de fattige, fandtes sikkert mange steder; men Elstedpræsten var en af de få, der gjorde opmærksom på deres forstyrrende tilstedeværelse.

Bønderne med de uhærdede hjerter udgjorde aldrig andet og mere end et forsvindende mindretal i forstanderskaberne og var sjældent i stand til at præge den kommunale sagsbehandling; men på trods af den kompakte, ukærlige majoritet var de gode viljer ikke altid handlingslammede.

Da Niels Pedersen i Hylke i 1849 en tid havde siddet og hørt sine kolleger i forstanderskabet købslå med en proprietær om plejelønnen for en næsten blind dreng, blev det ham for meget. Han erklærede, at Jens var velkommen til at bo hos ham, og det skulle ikke koste kommunen noget som helst. Den eneste, der blev glad, var drengen. Han var ikke i tvivl om, hvor han helst ville være, og mente, det kun var en sag mellem Niels Pedersen og ham.

Når sognet ikke længere bidrager til hans underhold, har det heller ikke ret til at bestemme hans opholdssted⁷.

Hverken forstanderskab eller proprietær brød sig om Niels Pedersens indblanding i en sag, der sikkert var aftalt på forhånd. Sparede udgifter kunne ikke opveje det prestigetab, som ville overgå sognets bedste mænd, når det rygtedes, at den blinde Jens mod forstanderskabets vilje var vendt hjem til sin barndoms landsby.

Drengen fulgtes med Niels Pedersen hjem. Ingen vovede at holde ham tilbage med magt; men sognefogeden blev beordret til at stå på spring for at bringe Jens tilbage til hans tidligere plejefamilie. Inden det kom så vidt, forhørte præsten sig for en sikkerheds skyld hos herredsfogeden, om ikke forstanderskabet var i sin gode ret til at bestemme hvor og hos hvem, drengen skulle bo.

Præsten stillede det helt principielle spørgsmål, hvor langt et forstanderskabs beføjelser gik over for tidligere forsørgede, om ikke disse ved i en årrække at have modtaget offentlig understøttelse for tid og evighed havde afgivet deres personlige frihed og ret til selv at træffe dispositioner. Stor var opstandelsen, da herredsfoged Bernths svar indløb. Justitsråden skønnede ikke, at »en sådan ret tilkommer Hylke forstanderskab«⁸.

Det var ikke det ønskede eller forventede svar. Når et forstanderskab spurgte herredsfogeden og ikke amtmanden til råds i en fattigsag, var det for at få medhold, ikke for at blive belært om principper, om ånd og bogstav i fattiglovgivningen.

Da drengen foreløbig var urørlig, kastede alle sig over den arme, fuldstændig sagesløse præst, som blot troligt og efter bedste evne havde gået forstanderskabets ærinde. Ingen kunne forestille sig andet, end at præsten havde argumenteret dårligt for gårdmændenes synspunkter. Derfor blev sognefogeden sat til at skrive et nyt brev til herredsfogeden. Heri beskyldte han præsten for alle de ting, præsterne i de foregående 50 år havde bebrejdet bønderne, manglende viden og indsigt og evne til at fatte, hvad en sag drejede sig om.

Hvor præsten ikke havde personlighed og myndighed til at holde sig de selvbevidste og fremstormende bønder fra livet, risikerede

han efter 1842 at finde sig selv, ikke på den solide plads for enden af det kommunale bord, men på det alleryderste af bænken.

Der skete ikke mere i sagen. Jens blev i Niels Pedersens gård til sin død mange år senere uden at have belastet kommunekassen med andet og mere end et brokbind hvertandet år.

Af al lovgivning i 1830'erne og -40'erne var det nok forordningen om landkommunalt selvstyre, der kom til at svide hårdst til fattigfolk. Fordi beboerne overalt prioriterede kommunal sparsommelighed så højt, som de gjorde, kom de valgte forstanderskaber til at fremstå langt mere homogene end de gamle sognekommisioner. Hjemme hos sig selv i egen gård var de allerfleste bønder venesæle og godmodige mennesker, som uden vrøvl fyldte de fattiges kander med mælk; men i forstanderskaberne førte de sig frem over for de samme fattige som »skinbarlige skurke« og som »mænd med stenhjerter«.

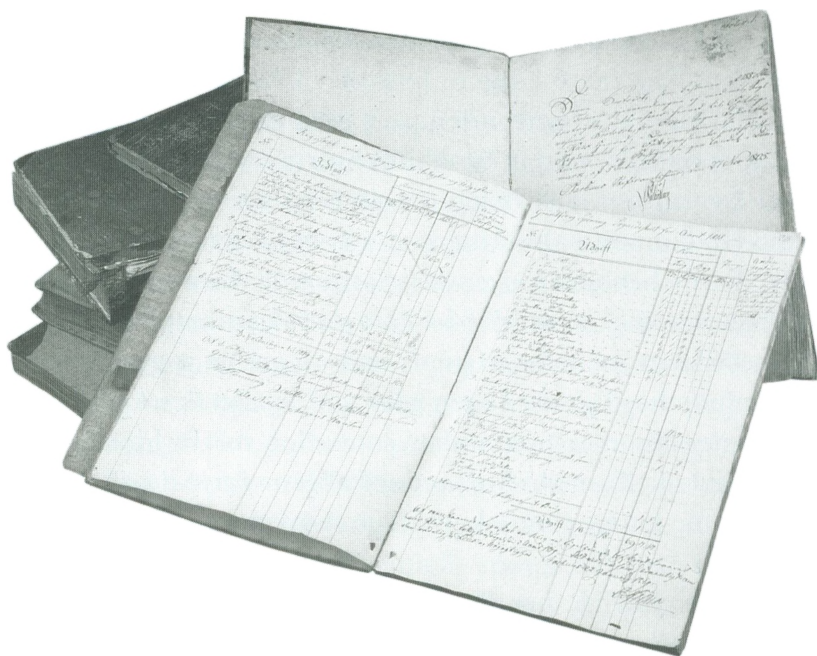
De få næstekærlige brushoveder kunne, som Niels Pedersen, få held til at markere sig i en enkelt sag; men ingen magtede at tage sig af alle ulykkelige fattiglemmer. Derfor lærte de barmhjertige forstandere enten at holde deres mund, eller også betakkede de sig for genvalg.

Flertallets solide styrke lå dels i visheden om at have et bagland af vælgere, om at være foretrukket fremfor andre, dels i den indbyrdes enighed, som udsprang af en fælles holdning og målsætning om at holde kommunens udgifter på det lavest mulige niveau.

Kommunalt selvstyre var i 1840'erne et nyt begreb, som de valgte gårdmænd måtte lære at forholde sig til. Derfor blev de første år grænsesøgende og om muligt grænseflyttende med hensyn til kompetence og beføjelser. Det gik ikke altid stille af eller upåagtet hen.

I Torrild-Vedslet måtte amtmanden gribe ind, da forstanderskabet gik ud fra, at fattigreglementet 1803 var ophævet med landkommunernes oprettelse, således at der efter 1842 var frit slag både over for en for gavmild præst og over for mennesker i nød⁹.

I Trige-Ølsted forsøgte forstanderskabet at påtvinge voksne børn forsørgerpligt over for gamle forældre, selv om det var stik imod al dansk lovgivning¹⁰.

Fattigkommissions-protokollerne indeholder forhandlinger, korrespondance, forsørgelsesplaner for fattiglemmerne, ligninger og i nogle tilfælde regnskaber. I den bageste protokol, der er fra Odder sognekondistrikt, vises stiftamtmand Güldencrones autorisation fra 1805, den nederste protokol et regnskab 1818 fra Grundfør-Spørring. (Foto: Ejvind Rasmussen og Anders Riis).

I Dover-Venge var fattigfolks vej til de bevilgende myndigheder gjort ufremkommelig, idet forstanderskabet holdt sine møder for låste døre¹¹.

1840'erne cementerede den landkommunale forsørgspraksis, som var grundlagt af sognekommisionerne siden 1803. Den bestod i længst muligt at forsøge med alle mulige krumspring og afværgemanøvrer at holde sig de fattige og deres nød og trang fra livet, og når det ikke længere slog til, da at sørge så skrabet og ydmygende for dem, som det overhovedet var til at slippe godt fra.

Grundlov

Junigrundloven 1849 greb ikke mærkbart ind i fattigfolks dagligdag, hverken til det værre eller til det bedre. Den bibeholdt det

princip, der siden 1708 havde været bærende i dansk fattiglovgivning, at samfundet havde pligt til at tage sig af alle, som ikke kunne overleve ved egen indsats. På det punkt forblev alt ved det gamle, og selv om der var sket meget siden 1803, fortsatte reglementet som gældende lov mange år endnu med de ændringer og tilføjelser, det pådrog sig i tidens løb¹².

Grundloven gav ikke de offentligt forsørgede valgret; men det var en skæbne, de måtte dele med så mange andre, blandt andet med kvinderne, med mænd under 25 år, med de umyndiggjorte og de kriminelle. Sammenlignet med forbudet mod at indgå ægteskab uden fattigvæsenets tilladelse og med den begrænsede rådighed over eget bo, som gjaldt for fattiglemmer, opfattedes den manglende valgret sikkert ikke som mere beskæmmende end så meget andet.

På længere sigt kom den til at betyde en hel del. Den manglende valgret medførte, at ingen folkevalgte var afhængige af de allerfattigstes stemmer, og den understregede, hvad alle længe havde vidst, men gerne ville have bekræftet, at de offentligt forsørgede var ringere end andre. De var andenklassesborgere, som ikke havde gjort sig fortjent til at få del i folkestyrets velsignelser.

Krigene

Den dyre tid nåede et foreløbigt højdepunkt i 1847, og i hælene fulgte de slesvigske krige 1848 og 1849-51. Mange, som under andre omstændigheder ville have hørt til de nogenlunde selvhjulpne, måtte i de år bede om hjælp af fattigkassen for at overleve en nød, der dårligt kunne afvises som selvforskyldt.

Allerede i 1848 udsendte Justitsministeriet et cirkulære om det ønskelige i, at sognene tog sig af fattige soldaterfamilier, hvis forsørgere var indkaldt til krigstjeneste. Hjælpen skulle gives af et varmt og fædrelandskærligt hjerte uden smålig skelen til eventuel manglende forsørgelsesret i kommunen¹³.

Hos mange forstanderskaber var det så som så med det patriotiske sindelag. Alle kendte forskellen mellem et cirkulære og en lov, og selv hvor den bedste vilje var til stede, var ønsket vanskeligt at

imødekomme. De kommunale udgifter og indtægter var så nøje afstemt efter hinanden, at der sjældent var henlagt ret meget til uforudsete udgifter. Af ren og skær selvopholdelsesdrift veg forstanderskaberne tilbage for at forhøje bidragene til fattigvæsenet, og den lange og trange vej til refusion fra forsørgelseskommunerne eller de fattiges hjemsendelse til samme var kun alt for velkendt. Det var i det hele taget uafklaret, om det var en vej, der måtte benyttes.

Der blev stillet mange spørgsmål til cirkulæret. Var den midlertidige understøttelse af soldaterfamilier at anse for fattighjælp, således at den medførte deklassering og delvis umyndiggørelse? Kunne en eventuel ekstrarfattigskat inddrives ved udpantning hos de nationalt helt følelseløse, og havde amtmanden myndighed til at kræve noget, der blot var et ministerielt ønske, opfyldt, hvis forstanderskaberne valgte at vende det døve øre til cirkulæret?¹⁴.

Antallet af klager over nægtet krigshjælp var ikke overvældende stort. Måske blev der fundet fredsommelige, lokale udveje, hugget hæle og klippet tæer på de allerede forsørgede, således at der blev lidt også til soldaterfamilierne. Måske var deres nød så stor, at der intet overskud var at beklage sig for, eller måske blev problemerne løst så nogenlunde ved hjælp af bøndernes private stald- og køkkendørsgavmildhed.

De forholdsvis få klager, der var, gav til gengæld udtryk for afgrundsdyb elendighed og bitter afmagt. Kirsten Marie Jensdatter i Skovby havde i 1849 og igen i 1850 forgæves løbet storm på alle bevillende myndigheder og havde som sidste udvej anråbt sin mands høje herrer officerer om at komme sig til undsætning.

I fjor bad jeg præsten om at skaffe lidt understøttelse. Han gav mig gode løfter; men der vankede heller ikke mere. Jeg gik til sognerådet; men der fik jeg ikke noget. Disse var uforskammet nok til at afvise mig med skældsord ... Jeg klagede siden til stiftamtmanden; men jeg erholdt endda ikke noget, og det lader lige som disse mennesker har stenhjarter¹⁵.

Kirsten Maries største fejl var sikkert, at hun var gift med Simon

Jensen, som også før krigen havde haft ondt ved at brødføde sin familie og ofte havde rendt forstanderskabet på dørene om understøttelse.

Obersten tog affære, irriteret over at skulle bruge tid på civile problemer, men såre effektivt. 14 dage efter at Kirsten Marie havde klaget sin nød, fik hun den hjælp, hun havde måttet undvære meget længe.

En præst, der allerede i 1850 var så handlingslammet, at han kun havde gode ønsker at dele ud af, et forstanderskab, som afviste højligt trængende med hån og trusler, og en amtmand, der ikke var det, amtmænd havde været, således var den virkelighed, de allerfattigste kunne opleve næsten 50 år efter fattigreglementets indførelse.

1803-1850

Det var på ingen måde lettere at være fattig og afhængig af andre midt i 1800-tallet, end det havde været i begyndelsen af århundredet. De materielle vilkår var stort set, som de havde været hele tiden, men uden de variationer, der havde kunnet forekomme, før forstanderskaberne overtog den sociale forsorg og gjorde den ensartet minimal overalt.

Amtmænd og nu Indenrigsministerium sørgede stadig for at avværge de værste overgreb på de fattige og på de få rettigheder, de havde i behold; men som tidligere var det kun den forfølgelse og de forsømmelser, der blev gjort opmærksom på, de kunne gribe ind overfor. Den daglige pasning af gæs var overladt de landkommunale ræve.

De varmtbankende amtmandshjerter og de på samme tid snusfornuftige, optimistiske og følsomme temperamenter, der havde deres oprindelse i oplysningstidens menneske- og livssyn, var forlængst gået i graven og erstattet af redelige, rettænkende, men personligt uengagerede embedsmænd.

Bønderne med rødder i 1700-tallets mange fællesskaber, gerningskristendom og usikker økonomisk balance var også skiftet ud.

Bondelandet domineredes nu af velfunderede gårdmænd, af sogneforstandere og hist og her et amtsrådsmedlem og af vælgere og valgbare til folketing og landsting. Fagligt var flertallet langt dygtigere, end forfædrene havde været og meget mindre omtågede af brændevin og gammel tro og overtro. I hvert fald de toneangivende på landet var på vej væk fra blot at udgøre den gode del af almuen til at blive en del af middelklassen. For at komme derhen var det nødvendigt at kassere mange elementer af den traditionelle bondekultur og erstatte dem med borgerlige dyder efter bedste fatte- og efterligningsevne.

Det var en langvarig proces. Denne knagen i bondesjælens fuger og bånd var så småt begyndt allerede i slutningen af 1700-tallet, sat i gang af landboreformer, udbredt selveje, spirende liberalisme og individualisme og af befolkningsvækst og mobilitet i de nedre sociale lag. Der blev tænkt mindre kollektivt og mere på »mit eller dit«.

Fattigreglementets gennemførelse i 1803 fik det for alvor til at knage. Bønder har altid haft vanskeligt ved at forlige sig med love, der ikke gav dem selv, og i reglementet fandtes ingen fordele, kun økonomiske byrder og megen ulejlighed og uretfærdighed.

Lovgivningen skabte ikke den fjendtlige opinion mod de fattige. Den fandtes hele tiden, gemt af vejen i en af bondesindets mørke kroge; men reglementet blev den katalysator, der fik det værste op i bønderne, tidligere og voldsommere, end det ellers ville være sket. Modstanden mod lovbefalet, offentlig forsorg satte fart i den mentale oprydning. De lirespillende, kedelflikkende forklædte engle blev lidt efter lidt til de lovløse tryglere, de længe havde været for alle andre end bønderne. Sognenes egne hidtil store korsdragere ændrede sig til en utålelig byrde af næsten udelukkende selvfor-skyldt fattige.

Gud ophørte med at elske den glade giver. I stedet kastede han sin kærlighed på den, der hjalp sig selv. Der var intet i tiden omkring 1850, der arbejdede for solidaritet og medfølelse med samfundets svage grupper. Afstanden mellem ydere og nydere af fattighjælp blev større og større. Den politiske og økonomiske udvikling bekræftede de selvhjulpne i retten til riget og magten. De hjælpe-

løse og uproduktive var mere i vejen og til større besvær end nogensinde, låst fast som altid af nød og trang, men midt i 1800-tallet endnu mere af skam og skyldfølelse over ikke at kunne klare sig selv og af den omgivende verdens fjendtlighed og ringeagt.

I 1804 udtrykte en af de modvillige ydere sin og mange andres holdning til både fattigvæsenet og de forsørgede således:

Man skal give, således at man ikke selv bliver fattig, og det skal føles som en ulykke at være det.

Havde han været i live og ved sine fulde fem 50 år senere, ville han have været helt godt tilfreds med udviklingen. Bønderne var ikke blevet fattige, og de forsørgede var ulykkeligere end nogensinde.

Bilag 1.

AMTER OG AMTMÆND

Århus amt blev oprettet 1799 af Havreballegård og Stjernholm amter, Skanderborg og Åkjær amter samt Silkeborg amt. Det kom til at omfatte herrederne Hasle, Vester Lisbjerg, Ning, Sabro, Framlev, Gern, Hjelslev, Tyrsting, Voer, Nim, Hads og Hids. 1821 blev Vrads herred overført fra Ringkøbing amt, og Hids herred blev afgivet til Viborg amt.

Århus stiftamt, Havreballegård og Stjernholm amter

1752-1758	Hans Frederik von Levetzau
1758-1763	Ole Borch de Schousboe
1763-1780	Peder Rosenørn
1780-1781	Kristian Urne
1781-1784	Kristian Frederik Guldencrone
1784-1795	Ove Høegh Guldberg (fortsatte som stiftamtmand til 1802)
1795-1799	Caspar Vilhelm von Munthe af Morgenstjerne

Skanderborg og Åkjær amter

1730-1778	Frederik Ludvig von Woyda
1778-1799	Hans Løvenhjelm von Bülow

Århus stiftamt og Århus amt

1799-1804	Caspar Vilhelm von Munthe af Morgenstjerne (fra 1802 tillige stiftamtmand)
1804-1820	Frederik Julius Kristian Guldencrone
1820-1828	Peder Otto Rosenørn
1828-1843	Karl Gustav Rosenørn
1843-1857	Jens Andreas Graah

Skanderborg amt blev oprettet 1824 ved en sammenlægning af Hjelslev, Gern, Voer, Nim, Tyrsting og Vrads herreder samt Horsens og Skanderborg. Fra 1838 overførtes Endelave til Nim fra Hads herred.

Skanderborg amt 1824-1867

1824-1825	Niels Peter Rosenkrantz
1825-1826	Karl Gustav Rosenørn
1826-1828	Mathias Sponneck
1828-1837	Frederik Urne
1837-1838	Lauritz Andreas Bernth (konst. amtmand; herredsfoged i Voer og Nim hrdr.)
1838-1855	Hans Lindholm

Kilde: J. Bloch: *Stiftamtmand og Amtmænd i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848*. 1895.

SOGNEDISTRIKTER I ÅRHUS AMT 1803

Ning herred

Viby-Tiset
Ornslev-Kolt
Holme-Tranbjerg
Mårslet
Beder-Malling
Astrup-Tulstrup-Hvilsted
Tunø

Hads herred

Saksild-Nølev
Randlev-Bjerager
Odder-Tvenstrup
Torrild-Vedslet
Hundslund
Ørting-Falling
Gosmer-Halling
Gylling
Alrø
Endelave

Hjelmslev herred

Skanderup-Stilling
Frueing-Vitved
Blegind-Hørning
Adslev-Mesing
Dover-Veng

Gern Herred

Linå-Dallerup
Gern-Skannerup
Skorup-Tvilum
Hammel-Voldby-Søby
Røgen-Sporup
Alling-Tulstrup

Tyrsting herred

Ry
Sønder Vissing-Voerladegård
Vinding-Bryrup

Tyrsting-Grædstrup
Ring-Føvling
Tønning-Træden

Voer herred

Østbirk-Yding
Ousted-Tåning
Hylke
Kattrup-Tolstrup-Ørritslev
Lundum-Hansted
Vær-Nebel
Gangsted-Søvind

Nim herred

Tamdrup
Hvirring-Hornborg
Nim-Underup

Hasle herred

Åby
Vejlby
Hasle-Skejby-Lisbjerg
Brabrand-Kasted
Sønder Årslev-Tilst

Sabro herred

Lyngå-Skød
Vitten-Haldum-Hadsten
Lading-Sabro-Fårup

Framlev herred

Sjelle-Skørring-Låsby
Skivholme-Skovby
Borum-Lyngby
Harlev-Framlev
Storring-Stjær-Sønder Galten

Vester Lisbjerg herred

Grundfør-Spørring
Søften-Foldby

Trige-Ølsted
Elsted-Elev

Hids herred

Sejling-Sinding
Kragelund-Funder
Gødvad-Balle
Serup-Lemming

Vrads herred (efter 1821)

Tem
Nørre Snede-Ejstrup
Klovborg
Linnerup-Hammer
Åle-Tørring

Ændringer efter 1803

1821 blev Hids herred overflyttet til Viborg amt, mens Vrads herred blev henlagt til Århus amt fra Ringkøbing amt.

1838 blev Endelave overflyttet til Nim herred fra Hads herred.

Elsted sogn i Vester Lisbjerg herred, der indtil 1874 var anneksogn til Skødstrup i Øster Lisbjerg herred i Randers amt, og Elev sogn, også i Vester Lisbjerg herred, der indtil 1874 var anneksogn til Hjortshøj i Øster Lisbjerg herred, udgjorde efter 1803 ét fattigdistrikt under Vester Lisbjerg herred.

Kilder:

Århus amtsfattigdirektions mødeprotokol 1803-1841.

J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg., 1953-1972.

Paul Nedergaard: *Dansk præste- og sognehistorie*, 1966.

ANVENDTE FATTIGPROTOKOLLER OG -REGNSKABER FØR 1803 I LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND

Sogn og herred	Begyndelsesår
Ning Herred	
Ormslev-Kolt	1731
Hads herred	
Odder-Tvenstrup	1708
Gylling	1769
Hjelmslev herred	
Blegind-Hørning	1731
Fruering-Vitved	1764
Gern herred	
Linå-Dallerup	1701
Røgen-Sporup	1731
Tyrsting herred	
Tyrsting-Grædstrup-(Kløvborg i Vrads hrd.)	1732
Tønning-Træden	1751
Vinding-Bryrup	1732
Voer herred	
Østbirk-Yding	1732
Hylke	1732
Hasle herred	
Åby	1764
Brabrand-Kasted	1764
Sabro herred	
Vitten-Haldum-Hadsten	1794
Vester Lisbjerg herred	
Grundfør-Spørring	1764

Trige-Ølsted	1764
Elsted-Elev	1764
Hids herred	
Kragelund-Funder	1784
Vrads herred	
Kløvborg-(Tyrsting-Grædstrup i Tyrsting hrd.)	1732

Utrykte kilder

Alle kilder findes i Landsarkivet for Nørrejylland.

Århus stiftamt, Havreballegård og Stjernholm amter 1682-1799

B 5A-81. 1775-76 Kancellibreve.

Århus amt 1799-1802 og Århus stiftamt 1803-

- B 6-3. 1796-1804 Stiftamtmand Morgenstiernes reversal.
B 6-8. 1789-1800 Kopibog over breve til kongen og kollegierne.
B 6-9. 1800-1807 Kopibog over breve til kollegierne.
B 6-11. 1816-1819 Kopibog over breve til kongen og kollegierne.
B 6-25. 1798-1803 Kopibog over breve til andre end kollegierne.
B 6-26. 1803-1806 Kopibog over breve til andre end kollegierne.
B 6-61. 1800 Journal over indkomne breve.
B 6-79. 1803 Indkomne breve.
B 6-80. 1803 Indkomne breve.
B 6-82. 1803 Indkomne breve.
B 6-89. 1801 Kancellibreve.
B 6-90. 1802 Kancellibreve.
B 6-96. 1801-1803 Kollegiebreve.
B 6-99. 1804 Kancellibreve.
B 6-100. 1805 Kancellibreve.
B 6-102. 1807 Kancellibreve.
B 6-109. 1807-1820 Kopibog over indkomne reskripter og kollegiebreve.
B 6-111. 1812 Kollegiebreve.
B 6-132. 1808-1812 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-181. 1813-1818 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-182. 1819 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-183. 1820 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-480. 1820 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-481. 1821 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-482. 1822 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-483. 1823 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-598. 1846 Indkomne kancellibreve.
B 6-686. 1846-1850 Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-713. 1801 Indkomne breve fra herrederne.
B 6-715. 1802 Indkomne breve fra herrederne.
B 6-717. 1801 Indkomne breve fra herrederne.
B 6-718. 1802 Indkomne breve fra herrederne.
B 6-719. 1803 Indkomne breve fra herrederne.
B 6-720. 1804 Indkomne breve fra herrederne.

B 6-751.	1816	Indkomne breve fra herrederne.
B 6-801.	1816-1822	Kopibog over breve til kollegierne m.fl. ang. fattigvæsen.
B 6-811.	1804	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6-812.	1805-1807	Indkomne sager til fattigvæsenjournalen.
B 6-813.	1805, 1811	Indberetninger om de fattiges antal m.m.
B 6-1044.	1804-1841	Forhandlingsprotokol for amtsfattigdirektionen.
B 6-1060.	1809	Amtsfattigregnskaber.
B 6-1062.	1819	Amtsfattigregnskaber.
B 6-1071.	1804	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1072.	1805	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1073.	1806	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1074.	1807	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1075.	1808-1809	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1077.	1812-1813	Fattigregnskaber for sogne.
B 6-1083.	1823	Fattigregnskaber for sogne.

Skanderborg amt 1824-1867

B 6A-95.	1832-1836	Kollegiejournal.
B 6A-180.	1824	Indkomne breve ang. justits- og politivæsen.
B 6A-228.	1836	Indkomne breve ang. justits- og politivæsen.
B 6A-435.	1824	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-436.	1825	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-438.	1827	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-440.	1829	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-441.	1830	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-444.	1831	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-445.	1832	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-446.	1832	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-447.	1833	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-449.	1835	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-450.	1836	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-451.	1837	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-453.	1838	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-454.	1839	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-456.	1840	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-457.	1841	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-459.	1842	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-460.	1843	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-463.	1844	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-465.	1845	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-466.	1846	Indkomne breve ang. fattigvæsen.
B 6A-703.	1844-1865	Fattig- og skolevæsenensregnskaber vedr. sogne.

Hads-Ning herreder

B 58B-59. 1791-1813 Politiprotokol.

Hjemslev-Gern herreder

B 61G-SP76. 1860-1956 Realregister for Fruering sogn.

Frijsenborg-Faurskov birk

B 62-38. 1791-1813 Politiprotokol.

B 62-61. 1807-1812 Retsakter.

B 62-216. 1780-1851 Dokumenter vedr. vejvæsen og tiggeri.

Tyrsting-Vrads herreder

B 64-426. 1832-1848 Indkomne breve ang. vagabonder og undvigte.

Voer-Nim herreder

B 65-68. 1820-1825 Politiprotokol.

B 65-69. 1825-1830 Politiprotokol.

B 65-70. 1830-1834 Politiprotokol.

B 65-71. 1834-1837 Politiprotokol.

B 65-72. 1837-1840 Politiprotokol.

B 65-85. 1835-1836 Dokumenter til politiprotokol.

B 65-86. 1837-1838 Dokumenter til politiprotokol.

B 65-331. 1818 Vedtægter for Tolstrup og Tamdrup sogne ang. betleri m.m.

B 65-439. 1837 Indkomne breve. Politivæsen.

B 65-513. 1824-1836 Indkomne breve. Fattig-, skole-, jordemoder- og kirkevæsen.

B 65-514. 1837-1847 Indkomne breve. Fattig-, skole-, jordemoder- og kirkevæsen.

B 65-515. 1848-1861 Indkomne breve. Fattig-, skole-, jordemoder- og kirkevæsen.

B 65-525. 1791-1806 Kopibog.

B 65-537. 1838-1839 Konceptbog.

B 65-542. 1848-1849 Konceptbog.

Horsens byfoged

B 66-101. 1836 Dokumenter til politiprotokol.

Viborg tugthus

B 204-217. 1770-1874 Strafferegister for mandsfanger.

Hasle herreds provsti

C 29G-9. 1764 Protokol for herredskassen og de fattiges væsen i Hasle herred.

Voer herreds provsti

C 30D-8. 1787-1796 Korrespondance og diverse.

Århus amts søndre provsti

C 30I-16. 1819-1822 Embedsbreve fra præster og andre.

Præstearkiver

C 350-39. 1803-1823 Forhandlingsprotokol for fattigkommissionen for Lyngå-Skød.

C 403A-19. 1830-1841 Nørre Snede-Ejstrup fattigregnskaber.

C 413-42. 1776-1855 Gangsted-Søvind fattigprotokol.

C 419-11. 1804-1859 Endelave fattigprotokol.

Frijsenborg gods

G 341-472. 1803 Plan ang. spindeindretningens oprettelse på grevskabet.

G 341-473. 1792-1843 Dokumenter vedr. spindeindretningen.

G 341-486. 1849-1883 Forhandlingsprotokol for foreningen til understøttelse af gamle husmænd og indsiddere samt deres enker og uforsørgede børn.

Litteratur

- Bloch, J.: *Stiftamtmand og Amtmand i Kongeriget Danmark og Island 1660-1848*, 1895.
- Collegialtidende*, diverse år.
- Dahlerup, Troels: Den sociale forsyning og reformationen, *Historie*, bd. 13, 1979.
- Dansk biografisk leksikon*, 3. udgave, 1979.
- Dansk socialhistorie*, bd. 2, 3 og 4, 1980, 1980 og 1979.
- Danske Lov af 15. April 1683*, udgivet af V.A. Secher, 1949.
- Dich, Jørgen: *Den herskende klasse*, 1973.
- Dombrowsky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand*, 1983.
- Dyrlund, F.: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, 1872.
- Falk-Jensen, A. og Hjorth-Nielsen, H.: *Candidati og examinati juris 1736-1936*, 1954.
- Fogtmann, L. og Algreen-Ussing, T. m.fl. Kgl.: *Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Danmark og Norge*, 50 bd., 1806-1871.
- Hansen, Bente Dahl: *Betler eller almisselem*, 1984.
- Hertz, Chr. Ehlers: *Fattigreglementet af 5. Juli 1803 og Plakaten af 14. December 1810*, 1828.
- Hjorth-Nielsen, H.: *Danske Prokuratorer 1660-1869*, 1936.
- Ingvorsen, Leif: *Fattig og udstødt i Danmark 1500-1900*, 1984.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, 1936.
- Jensen, Hans: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, 1931-1934.
- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark i det 19. århundrede*, 1985.
- Jørgensen, Harald: *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1940.
- Jørgensen, J.P.: *Landsognenes Forvaltning fra 1660 til vore Dage*, 1890.
- Kjærgaard, Thorkild: *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, Fortid og Nutid*, 28, 1979.
- Krogh, Tyge: *Staten og de besiddelsesløse*, 1987.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator*, 1983.
- Løgstrup, Birgit: *Dommer og administrator*, 1982.
- Nedergaard, Poul: *Dansk sogne- og præstehistorie*, 1966.
- Nørr, Erik: *Præst og administrator*, 1981.
- Philip, Kjeld: *Staten og fattigdommen*, 1965.
- Schou og Rosenvinge, udg.: *Kronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve 1670-1849*, 1795-1849.
- Sørensen, J.G.: *Sognekommunernes Styrelse paa Landet i Danmark*, 1877.
- Trap, J.P.: *Danmark, Århus amt og Skanderborg amt*, 5. udg., 1963 og 1964.

Noter

Tiden, stedet og handlingen

1. Se Bilag I.
2. B 6-751. Herredsfoged Carøe til Århus amt 19. februar 1816.
3. Amtmand Havreballegård og Stjernholm amter 1795-99, Århus amt 1799-1804, stiftamtmand Århus stift 1803-1804, stiftamtmand Maribo stift 1804-11.

Fattigvæsen

Offentlig forsorg før 1803

1. Forordning af 24. september 1708 om betlere i Danmark såvel på landet som i købstæderne.
Reglement af 5. juli 1803 for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse i Danmark, i købstæderne og på landet.
2. B 65-525. Herredsfoged Carøe til amtet 29. december 1800.
3. C 30D-8. Underdanigst indberetning om fattigvæsenets tilstand i Voer herred.
4. B 6-8. Århus amt til Danske Kancelli 18. februar 1800 iht skrivelse af 31. december 1799.
5. Forordninger af 6. oktober 1731 og 17. december 1761 angående de fattiges væsen i Danmark.
6. Amtmand Havreballegård og Stjernholm amter, stiftamtmand Århus stift 1758-63.
7. C 29G-9.
8. Amtmand Skanderborg amt 1730-78.
9. B 6-9.
Se Lotte Dombernowsky: *Lensbesidderen som amtmand*.
10. B 6-9.

Reglementet 1803 og dets gennemførelse

1. Reglementet 1803 §§ 1-8 om forsørgelsesret og -sted. Kancellicirkulære 12. november 1803 til Århus amt om husly til fattige. Cirkulære 24. november 1804 for hele landet og cirkulære 24. september 1805 om bolig til husvilde også uden for fattigvæsenet.
2. Reglementet 1803 § 1.
3. Se Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, s. 31.
4. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. november 1802 iht cirkulære af 29. juni 1802, hvorvidt 1802-reglementet kan bruges i hele landet.
5. Samme. Århus amt til Dansk Kancelli 30. marts 1802.

6. Samme. Århus amt til Danske Kancelli 6. november 1801.
7. Reskript 14. september 1736, »hvorledes med indenlandske og udenlandske betlere skal forholdes«, at de, der har opholdt sig to år på samme sted, skal holdes for samme steds fattige.
8. Se note 5.
9. Se note 5.
10. Reglementet 1803 §§ 5-6.
11. Plakater 20. februar 1817 og 6. november 1839 angående forlængelse af det tidsrum, der udfordres for at erhverve forsørgelsesret i en fattigkommune.
12. B 6-132. Sag O 1169/1809.
13. Reglementet 1803 §§ 6-7.
14. B 6-181. Sag O 246/1816.
15. Forordning 24. januar 1844 § 4, indeholdende nærmere bestemmelser af reglerne for erhvervelse af forsørgelsesret i en kommune.
16. B 6-132. Brev 17. oktober 1809.
17. B 6-181. Sag O 577/1814.
18. Se ovenfor note 7.
19. B 6-717.
20. B 6-82.
21. B 6-1044. 31. oktober 1808.
22. B 6A-453. Sag O 1132/1838.
23. B 6-9. 6. november 1801.
24. B 6-1044. 30. april 1806.
25. Plakat 14. december 1810, som indeholder tillæg til reglementerne 5. juli 1803 for fattigvæsenet i Danmark.
26. B 6-181. Sag O 1203/1818.
27. B 6-183. Sag O 41/1820.
Se Erik Nørr: *Præst og administrator*, s. 282.
28. B 65-331.
29. B 6-483. Sag O 121/1823.
30. B 6-482. Sag O 94/1822.
31. Se note 15.
32. B 6A-436. Sag O 721/1825.
B 6A-180. Sag C 1224/1824.
33. Tyendelovgivning, bl.a. plakat 15. december 1759, forordninger 23. marts 1770 og 25. marts 1791 om politivæsen på landet, plakat 14. december 1810 §§ 15-20.
34. Plakat 29. december 1829, »indeholdende en autentisk fortolkning af plakaten 14. december 1810«.
35. B 6A-440. Sag O 322/1829.
36. B 6-811.
37. B 6-482. Sag O 6/1822.
38. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 8. juni 1804.
39. Se note 38.

40. B 6-1044. 30. oktober 1805.
41. Samme. 30. juni 1806.
42. Reglementet 1803 § 12c.
43. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 25. oktober 1803.
44. Se note 1.
45. B 6-812. Sag O 158/1806.
B 6-1073.
46. B 6-132. Sag O 720/1809.
47. B 6-811.
48. Se note 17.
49. B 6-181. Sag O 75/1817.
50. B 65-514.
B 6A-456. Sag O 572/1840

Forsørgelsesmåder

1. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 6. februar 1801.
2. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. november 1802.
3. B 6-181. Sag O 1230/1817.
4. B 6-813.
5. B 6-1077.
6. B 6-813.
7. Samme.
8. B 6-1074 og 1075.
9. B 6-1074.
10. B 6-181. Sag O 1179/1817.
11. Kancellicirkulære af 17. januar 1801 ang. fattigvæsen og gårdenes udskiftning.
12. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. november 1802.
13. B 6-96. Kancellicirkulære af 12. november 1803 til Århus stiftamt ang. »hvorledes husly bør på landet skaffes dertil trængende«.
14. B 6-812. Sag O 158/1806
B 6-1073.
15. B 6-182. Sag O 813/1819.
16. B 6-811.
17. B 6-181. Sag O 512/1818.
18. B 6A-438. Sag O 659/1827.
19. B 65-514. Sag R 13/1838.
20. Reglementet 1803 § 13.
21. C 30D-8.
22. C 419-11.
23. B 6-1044. 5. juli 1804.
B 6-1060.
24. B 6-1062.
25. B 6-812.

26. B 6A-449. Sag O 338/1835.
27. B 6A-453. Sag O 688/1838.
28. B 6-813.
29. B 6-79.
B 58B-59. Forhør Hads-Ning herreders politiret 24. januar 1803.
B 6-25. Århus amt til provst Plesner 28. januar 1803.
30. B 6-598. Kancelliskrivelse til Århus amt 2. april 1846, at fattige børns anbringelse til underholdning ikke må gøres til genstand for licitation.
Se Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, s. 255-257.

Amtmand og amtsfattigdirektion

1. B 6-3.
B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 18. marts 1803.
2. B 6-90. Resolution 6. april 1802.
3. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. november 1802.
4. Amtmand over Havreballegård og Stjernholm amter 1784-95, stiftamtmand over Århus stift 1784-1802.
5. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. september 1803.
B 6-96.
6. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 20. november 1800 og 13. november 1801.
7. Samme.
8. B 6-96. Kancelliresolution 23. november 1803.
9. Se Erik Nørr: *Præst og administrator*, s. 254-255.
10. B 6-1044. 31. oktober 1808.
11. Samme. 11. juli 1820.
12. B 6-1071.
13. B 6-1044. Møderne 12., 16., 19., 23., 30. og 31. januar og 17. februar 1804.
14. Samme. Mødet 12. januar 1804.
15. B 6-811.
16. B 6-99. Resolution 24. april 1804, at amtsfattigdirektionerne ingen myndighed har til at ændre i fattigplaner.
17. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 17. juni 1804.
18. B 6-811.
19. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 28. februar 1804.
20. Se note 17.
21. B 6-1044. Mødet 12. januar 1804.
22. C 30D-8.
23. B 6-811.
24. B 6-1044. Mødet 24. oktober 1804.
25. Samme.
B 6-811.
26. G 341-472 og 473.

- B 6-99. Resolution 1. juni 1804.
- 27. G 341-486.
- 28. Reskript af 5. februar 1734 »indeholdende noget om de fattiges væsen og betleres straf«.
- 29. B 6-61. Skanderborg amtstue til Århus amt 11. november 1799.
- 30. Reglementet 1803 §§ 44-46 om sognedistrikternes fattiggasser, §§ 47-50 om amtsfattiggasser.
- 31. Reglementet 1803 § 47 b om mulkter.
- 32. B 6-1072.
- 33. B 6-813.
- 34. B 6-1060.
- 35. Samme.
- 36. B 6-1044. Mødet 19. september 1831.

Præst og sognekommision

- 1. Reglementet 1803 § 1, stk. 2.
- 2. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 23. november 1802.
- 3. C 413-42.
- 4. B 6-813.
- 5. C 350-39.
- 6. B 6A-453. Sag O 1284/1838.
- 7. B 6A-435. Sag O 163/1824.
- 8. B 65-513.
- 9. B 6A-95. Kancelliresolution 20. oktober 1835.
- 10. B 6-720.
- 11. B 6A-460. Sag O 540/1843.
- 12. B 6A-466. Sag O 446/1846.
- 13. Reglementet 1803 § 35.
- 14. B 6-813.
- 15. B 6-812.
- 16. B 6A-438. Sag O 909/1827.
- 17. B 6A-445. Sag O 132/1832.
- 18. B 6A-453. Sag O 1444/1838.
- 19. B 6A-456. Sagerne O 1519/1840 og O 1663/1840.
- 20. B 6A-463. Sag O 141/1844.
- 21. B 6A-438. Sag O 1643/1827.
- 22. B 6A-451. Sag O 1403/1837.
- 23. Reskript af 5. februar 1734 og Reglementet 1803 §§ 44-46 og § 47-50.
- 24. B 6-1044.
- 25. B 6-102. Resolution 20. juni 1807.
- 26. B 6-1072.
- 27. B 6-1071.
- 28. B 6A-447. Sag O 721/1833.
- B 6A-451. Sag O 881/1837.

- B 6A-457. Sag O 1665/1841.
- B 65-514. Sag R 8/1837.
- B 64-426. Sag P 190/1841.
- C 403A-19.
- 29. B 6A-454. Sag O 32/1839.
- B 65-514. Sag R 1/1839.
- 30. B 6-1083.
- 31. Samme.
- 32. Se note 8.
- 33. B 6A-459. Sag O 1499/1842.

Fattigdommens væsen

Generationers fattigdom

1. B 6-100.
2. B 65-514. Sag R 9/1837.
3. Efterlyst 1. august 1841. »Liden af vækst, mørkt hår og øjne, brunt ansigt, næsten uden tæer på fødderne, vaklende gang«.
4. Se note 2.
5. B 66-101.
6. B 65-69. 27. februar 1830.
7. B 5A-81. Skrivelse 20. juli 1776, at et barn skal være fyldt et år og være af-vænnet, før moderen afsoner straf.
8. B 65-86. Dom for løsgængeri 10. februar 1837.
- B 6A-228. Sag C 1003/1836.
9. B 65-537. Herredsfoged Bernth til sognefogeden i Tolstrup 7. juli 1838.

Den ydmyge fattigdom

1. B 6-811.
2. B 6-9.
3. B 6-1074.
4. B 6-9. Århus amt til Danske Kancelli 17. april 1804.
5. B 6-181. Sag O 96/1817.

Bag af dansen

1. B 6-801.
- B 6-183. Sag O 36/1820.
2. Samme. Sag O 2/1820.
3. B 6-181. Sag O 1230/1817.
4. B 6-82.
5. B 6-181. Sag O 512/1818.

De omvandrede betlere

1. Reglementet 1803 § 62.
2. B 65-525. Herredsfoged Carøe til amtet 29. december 1800.

3. B 6-183. Sag O 259/1820.
4. Forordning af 18. marts 1778 ang. straffe for betleri og omløben.
5. B 62-38. 20. maj 1799.
6. Samme. 8. december 1800.
B 6-8. Århus amt til Danske Kancelli 14. februar 1800.
7. Samme. Århus amt til Danske Kancelli 7. februar 1800.
8. Forordning af 21. marts 1685 om dem, som »formedelst nogle uomgængelige forretninger og bestillinger på deres ære forulempes«. Se F. Dyrlund: *Tatere og Natmandsfolk i Danmark*, s. 120-125.
9. B 204-217.
10. B 6-718 og 719.
11. B 62-216.
12. B 6-82.
13. Samme.
14. Se note 10.
15. B 62-38. 29. maj 1807.
16. B 6-181. Sag O 559/1814 ad O 815/1815.
17. B 6-109.
18. Dateret 19. september 1800, udsendt til amtets provster og rettens betjente.
19. B 6-717.
20. Reglementet 1803 § 72.
21. Plakat af 14. december 1810, som indeholder tillæg til reglementerne af 5. juli 1803 for fattigvæsenet i Danmark § 5.
22. B 62-61. Dom afsagt 28. juli 1807.
23. B 6-483. Sag O 118/1823.

Den halvhjertede krig

1. B 6-713 og 719.
B 6-26. Århus amt til byfoged Bagger 2. februar 1803.
2. B 6-1044. 30. oktober 1816.
3. Se Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, s. 9.
4. C 30D-8.
5. B 6-811. Sag O 209/1804.
6. B 6-1044. 12. januar 1804.
7. B 65-514. Sag R 8/1837.
8. B 6-813.
9. B 6-480. Sag O 13/1820.
10. B 6-82.
11. B 62-215.

Grebet strammes

1. Reskript af 26. august 1735 ang. præsternes assistance ved fattigvæsenet, auktioner efter fattige, og at betlere ej overføres ved færgerne.

2. Plakat af 14. december 1810 om fattigvæsenet i Danmark § 21.
3. B 6-11. Århus amt til Danske Kancelli 27. november 1817.
4. B 6-80. 28. marts 1803.
5. B 6-1071.
6. B 6-1044. 30. april 1807.
7. B 6A-444. Sag O 420/1831.
8. Kancelliskrivelse dateret 20. august 1808 til Thisted amt ang. registrering af almissemlemmers ejendomme og deres tinglæsning.
9. B 6-181. Sag O 1387/1813.
10. Samme. Sag O 398/1816.
11. B 6-182. Sag O 1208/1819.
12. Se ovenfor note 1.
13. Se Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, s. 79.
14. C 30I-16.
15. B 6-1072. Provst Brøndsted til Århus amt 26. november 1805.
16. B 65-525. Herredsfoged Carøe til Århus amt 29. december 1800.
17. Forordning af 3. december 1819 ang. nyere bestemmelser i henseende til jordejendommens udstykning i Danmark.
18. B 6-812. Sagerne O 115/1805 og O 260/1805.
19. B 6-715.
20. B 6-181. Sag O 387/1817.
B 6-480. Sag O 23/1820.
B 6A-438. Sag O 672/1827.
21. B 6-481. Sag O 38/1821.
22. B 65-439. Sag B 53/1837.
23. Se ovenfor note 15.
24. B 6-812. Kancellicirkulære dateret 8. juli 1817 ang. forslag til at forebygge fattiges tiltagende mængde.
25. B 6-11. Århus amt til Danske Kancelli 21. november 1817.
B 6-181. Sag O 722/1817.
26. Forordning af 30. april 1824 ang. præsternes embede mht. ægteskab.
27. B 6A-438. Sag O 725/1827.
28. B 6-482. Sag O 22/1822.
29. B 6A-450. Sagerne O 423/1836 og O 493/1836.
30. Samme. Sag O 971/1836.
31. *Ny Collegialtidende* 1841, s. 1004.
32. B 6A-460. Sag O 407/1843.
33. Samme Sag O 349/1843.
34. B 61G-SP 76.

Fordærvelige principper

1. Plakat af 14. december 1810, som indeholder tillæg til reglementerne 1803, § 1.

2. B 6A-446. Udskrift af Katstrup-Tolstrup-Ørritslev fattigprotokol dateret 9. april 1832.
3. B 65-70. 20. juni 1832.
4. B 6A-446. Sag O 583/1832.
5. Plakat af 6. november 1839 ang. forlængelse af det tidsrum, der udfordres til at erhverve forsørgelsesret i en fattigkommune.
6. B 6A-459. Sag O 1911/1842.
B 6A-465. Sag O 1922/1844.
7. B 6A-703.

I mellemtiden

1. B 6A-453. Sag O 1224/1838.
2. Se Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, s. 68f.
3. Plakat af 6. november 1839 ang. forlængelse af det tidsrum, der udfordres til at erhverve forsørgelsesret i en fattigkommune.
4. Samme.
5. Kgl. anordning af 13. august 1841 om landkommunernes oprettelse samt Landkommunallov af 6. juli 1867.
6. B 6-686. Sag O 30/1850.
7. B 65-515. Sag R 4/1849.
B 65-542.
8. Som note 7.
9. B 6A-659. Sag O 1499/1842.
10. B 6-686. Sag O 17/1847.
11. B 6A-466. Sag O 1999/1846.
12. Danmarks Riges Grundlov § 89.
13. Kancellicirkulære af 29. maj 1848 om hjælp til indkaldte soldaters familier.
14. B 6-686. Sag O 22/1850.
15. Samme. Sag O 2/1850.

Sted- og personnavneregister

(Stednavnene i parenteser henviser til sognedistrikter)

- Adslev sogn (Adslev-Mesing) 54, 109
Alrø sogn (Alrø) 12, 24, 88
Andersen, Anders, husmand, Skivholme 76
Andersen, Rasmus, gårdmand, Hylke 108
Andresen, Christian, præst, Hylke 64
Arntzen, Ole, præst, Sønder Vissing-Voerladegård 49, 78, 212ff
Assens, Rasmus Winther, præst, Årslev-Tilst 31
Astrup sogn (Astrup-Tulstrup-Hvilsted) 175, 185f
- Bach, fattig familie, Fårup 69
Bagger, A.N., byfoged, Skanderborg, herredsfoged, Hjlemslev-Gern herred 179
Bechmann, Hans, præst, Hvirring-Hornborg 36, 172ff
Bechmann, N.K., provst, Ning herred 167
Beder sogn (Beder-Malling) 88f, 145
Beenfeldt, Frederik L. Christian von, kammerherre, major, Serridslev-gård, Nebel sogn 74, 158
Bernt, L.A., herredsfoged, Voer-Nim herred 208, 211, 222
Birch, C.E., præst, Lading-Sabro-Fårup 69
Bjerager sogn (Randlev-Bjerager) 90, 171, 174
Bjerre herred 21
Blegind sogn (Blegind-Hørning) 130
Blicher, Niels, præst, Randlev-Bjerager 90, 145
Boring, Hvirring sogn 59f
Borum sogn (Borum-Lyngby) 166
- Bottrup, Ølsted sogn, Hatting herred 172
Brabrand sogn (Brabrand-Kasted) 33, 56, 182
Bryde, Anders, fattig, Skovby 91f, 123
Bryrup sogn (Vinding-Bryrup-Vrads) 110, 214f
Brøchner, Hans, præst, Gangsted-Søvind 199
Brøndsted, Christian, præst, Horsens, provst, Nim herred 102, 166, 195, 200
Brørup, Hylke sogn 210
Bynch, Lorenz, præst, Tønning-Træden 95
- Carlsen, Carl, fattigt barn, Gedved 141
Carøe, Nicolai, borgmester, Horsens, herredsfoged, Voer-Nim herred 102, 105, 158, 173f
Christen Natmand, betler 164
Christensen, Mogens, fattig, Søften-Foldby 146
Christensen, Søren, gårdmand, Skejby 58
Christoffer Hyrde, Vellef 50
Christoffer Natmand, betler 164
- Dahl, Halvor, betler 161ff
Dons, Hans, præst, Vitten-Haldum-Hadsten 162
Dover sogn (Dover-Venge) 40, 53, 64, 79, 128, 190, 203, 205, 224
Dronningborg birk 176
- Egtved sogn 169

- Ejer, Ousted sogn 112
- Ejstrup sogn (Nørre Snede-
Ejstrup) 125
- Elev sogn (Hjortshøj-Elev) 177f
- Elling, Ousted sogn 60f
- Elsted sogn (Skødstrup-Elsted) 178,
221
- Endelave sogn (Endelave) 12, 24, 75,
88
- Eriknaur, Hatting sogn 172
- Foldby sogn (Søften-Foldby) 37, 42
65f, 145
- Framlev herred 189
- Framlev sogn (Harlev-Framlev) 31,
65, 106, 180
- Frijs, Sophie Magdalene, grevinde,
Frijsenborg 77
- Frijs, Krag-Juel-Vind, greve, kammer-
herre, Frijsenborg 155
- Frijsenborg, Hammel sogn 24, 46,
75f, 84f, 96ff, 114, 118f, 153ff,
160f, 163, 167
- Frijsenborg-Faurskov birk 160, 176,
186
- Fruering sogn (Fruering-Vitved)
179, 207
- Fæster, Jes, præst, Dover-Venge 53,
64
- Fårup sogn (Lading-Fårup-Sabro)
55, 69, 155, 206
- Galten, se Sønder Galten
- Gam, lærer, Gern 77
- Gangsted sogn (Gangsted-Søvind)
105, 183, 199
- Gantrup, Voerladegård sogn 78
- Gedved, Tolstrup sogn 72f, 130, 132,
134f, 140ff
- Gern herred 100, 161
- Gern sogn (Gern-Skannerup) 45,
47, 76f, 111ff
- Gosmer sogn (Gosmer-Halling) 34,
142
- Gram, Skanderup sogn 109, 206
- Grumstrup, Vedslet sogn 51
- Grundfør sogn (Grundfør-Spørring)
40, 69f, 224
- Grædstrup sogn (Klovborg-Tyrsting-
Grædstrup) 168f
- Guldberg, Ove Høegh, stiftamtmand
84
- Güldenchrone, Kristian Frederik, stift-
amtmand 33f, 39f, 53, 55ff, 60,
84ff, 96, 101, 121, 169, 188, 194,
197, 201, 224
- Hads herred 81, 100, 102, 159f, 185ff
- Hadsten sogn (Vitten-Haldum-Had-
sten) 186f
- Haldum sogn (Vitten-Haldum-Had-
sten) 175, 186f
- Halling sogn (Gosmer-Halling) 34
- Hammel sogn (Hammel-Voldby-
Søby) 50, 128, 160ff, 166
- Hanne Marie, betler 168f
- Hansdatter, Christiane, fattig, Ged-
ved 132
- Hansen, C.E., præst, Todbjerg-Mejl-
by 177
- Hansen, Christoffer, sadelmager, År-
hus 175f
- Hansen, Enevold, gårdmand, Ham-
mel 161
- Hansen, Mathias, kaldet Stumpetå,
betler 80f
- Hansted sogn (Lundum-Hansted)
21
- Harlev sogn (Harlev-Framlev) 31, 65,
106
- Hasle sogn (Hasle-Skejby-Lisbjerg)
34, 58f, 193
- Hasle herred 22f
- Hatting herred 21, 124
- Havreballegård amt 12f, 21f, 84
- Hids herred 100
- Hjlemslev herred 81, 109, 179f
- Hjortshøj sogn (Hjortshøj-Elev) 178

- Holme sogn (Holme-Tranbjerg) 84
 Holmstol, Skannerup sogn 114, 116
 Hornborg sogn (Hvirring-Hornborg) 59, 171ff
 Honum, Hvirring sogn 59f
 Horsens 13, 22, 95, 125, 130, 139f, 142, 158, 166f, 173f, 195
 Hundslund sogn (Hundslund) 80, 90, 183, 187, 199
 Hvilsted sogn (Astrup-Tulstrup-Hvilsted) 43f, 175, 185f
 Hvirring sogn (Hvirring-Hornborg) 36, 59f, 171, 173
 Hylke sogn (Hylke) 38, 64, 107f, 111, 122f, 126f, 129, 149, 193, 207, 209ff, 221f
 Høegh-Guldberg, Frederik C.J., præst, Hylke 111
 Høxbroe, Hans, præst, Lyngå-Skød, provst, Sabro herred 95f, 106
 Hår, Haldum sogn 175
 Hårby, Venge sogn 190
- Isacsen, Isac, fattigt barn, Gedved 132
- Jacobsdatter, Mette Marie, fattigt barn, Gedved 132
- Jacobsen, Hans, fattigt barn, Gedved 132
- Jacobsen, Jens, fattigt barn, Gedved 132
- Jacobsen, Jens, kaldet Rytter, Gedved 130, 132
- Jacobsen, Simon, fattigt barn, Gedved 132
- Jensdatter, Ane Sophie, fattigt barn, Gedved 132
- Jensdatter, Karen, fattig, Gedved 131f, 138
- Jensdatter, Kirsten, fattig, Sjelle 198f
- Jensdatter, Kirsten Marie, fattig, Skovby 226f
- Jensdatter, Mette, fattig, Skejby 35
- Jensdatter, Mette Marie, fattig, Gedved 131f, 137ff
- Jensen, Henrik, fattig, Gedved 132
- Jensen, Jacob, fattig, Gedved 132, 141
- Jensen, Jacob, gårdmand, Ejer, Ousted sogn 112
- Jensen, Jens, kaldet Rytter, fattig, Tebstrup, Ousted sogn 133, 136, 138, 142
- Jensen, Knud, fattig, Tulstrup 198f
- Jensen, Niels, fattig, Gedved 72f, 132, 141
- Jensen, Niels, betler, Hammel 161, 163
- Jensen, Peder, Hylke 108
- Jensen, Simon, soldat, Skovby 226
- Jensen, Søren, fattig, Gedved 132
- Jordhøy, Frederik, præst, Gangsted-Søvind, provst, Voer herred 166
- Jørgensen, Ole, fattigt barn, Svejstrup, Dover sogn 79
- Kande, Simon, gårdmand, Lading 155
- Kasted sogn (Tilst-Kasted) 182
- Kattrup sogn (Kattrup-Tolstrup-Ørritslev) 126f, 134, 144, 209ff, 215
- Kierulf, landvæsenskommisær, stiftsrevisor, ejer af Saralyst, Holme sogn 84, 86
- Kiilsgaard, P.C., ejer af Pederslyst, Gern sogn 45f, 113ff
- Kjeldsen, Niels, fattig, Trige 70f
- Kjær, Anders, herredsfoged, Hadsning herred 81, 102, 160
- Kjær, Jacob, præst, Skorup-Tvilum 45, 47, 116f, 119, 216
- Klovborg sogn (Klovborg-Tyrsting-Grædstrup) 168
- Knudsen, Jens, sognefoged, Hornborg 172ff
- Korning sogn 172, 174f

- Krag-Juel-Vind, Frederik Carl, baron,
Stensballegård 105
- Kragelund sogn (Kragelund-Funder)
65
- Kæltring-Lars, fattig, Venge 203
- Lading sogn (Lading-Fårup-Sabro)
55, 71, 155, 186, 206
- Laursdatter, Anne Cathrine, Gern
45ff
- Laursen, Hans, fattig, True, Bra-
brand sogn 182
- Leth, Chresten, fattig, Nørre Snede
124f
- Linå sogn (Linå-Dallerup) 199
- Lisbjerg sogn (Hasle-Skejby-Lisbjerg)
34, 58, 178
- Lorenzdatter, Johanne, fattig, Vejlbj
33
- Louisenlund, Endelave 75
- Lovring, Peder, fattig, Skannerup
114
- Lundum sogn (Lundum-Hansted)
21
- Lyngby sogn (Borum-Lyngby) 23, 56
- Lyngbygård, Lyngby sogn 23
- Lyngå sogn (Lyngå-Skød) 50, 106
- Låsby sogn (Sjelle-Skjørring-Låsby)
31, 198
- Malling sogn (Beder-Malling) 88f,
145
- Manniche, J.G., præst, Søften-Foldby
42
- Marselisborg, Ning herred 87, 101
- Mathiasdatter, Maren, betler 161ff
- Mejersén, Peder, fattig, Skovby 66
- Mesing sogn (Adslev-Mesing) 54
- Mette Cathrine, fattig, Venge 203
- Meyer, Lauritz, præst, Vinding-Bry-
rup-Vrads 95
- Mikkelsen, Rasmus, gårdmand, Øst-
birk 48f
- Moesgård, Mårslet sogn 85, 87
- Mols, Anne, fattig, Hylke 149
- Morgenstjerne, C.V. von Munthe af,
amtmand 13f, 18, 21ff, 27ff, 36ff,
49, 51ff, 57, 62, 68f, 81ff, 87ff, 92ff,
98f, 101ff, 109, 120, 144ff, 154,
158, 163ff, 170f, 173f, 178ff, 182,
189f, 218
- Morsing, L.N., præst, Skivholme-
Skovby 76, 91f, 96
- Mortensdatter, Anne, Hylke 123
- Müller, Rasmus, præst, Astrup-Tul-
strup-Hvilsted 44, 186
- Møldrúp, Jens, præst, Brabrand-Ka-
sted 56
- Nebel sogn (Vær-Nebel) 65, 74, 181
- Nielsdatter, Bodil, fattig, Foldby 66
- Nielsdatter, Karen, fattig, Fruering
207
- Nielsdatter, Karen, fattig, Gedved
130, 132, 137f, 141
- Nielsdatter, Lotte, fattig, Gedved 132
- Nielsen, Hans, fattig, Gedved 132
- Nielsen, Mikkel, fattig, Hårby-Venge
190
- Nielsen, Mikkel, fattig, Røgen 71f
- Nielsen, Niels, hjulmand 130
- Nielsen, Peder, aftægtsmand,
Holmstol, Skannerup sogn 115ff
- Nim herred 21, 102, 166f, 173, 208
- Ning herred 22f, 167
- Nørre Snede sogn (Nørre Snede-
Ejstrup) 124f
- Odder sogn (Odder-Tvenstrup) 224
- Ohnesorg, Christian, præst, Nim-Un-
derup 203
- Ousted sogn (Ousted-Tåning) 60,
112, 192
- Pedersdatter, Ellen, fattig, Skovby
152f
- Pedersen, Anders, fattig, Underup
203f

- Pedersen, Anders, gårdmand,
Holmstol, Skannerup sogn 114ff
- Pedersen, Anders, gårdmand, Hår,
Haldum sogn 175f
- Pedersen, Jens, fattig, Hylke 221ff
- Pedersen, Johan, fattig, Sjelle 153ff
- Pedersen, Niels, gårdmand, Hylke
221ff
- Pedersen, Niels, skrædder, Svejstrup
79
- Pedersen, Peder, husmand, Vinding
212ff
- Pedersen, Peder, karl, Østbirk 48f
- Pedersen, Rasmus, fattig, Katstrup
209ff, 214f
- Pedersen, Rasmus, fattig, Søvind 183
- Pederslyst, Gern 113f
- Pingel, C.N., præst, Dover-Venge 79,
203ff
- Plesner, H. Ph., præst, Fruering-Vit-
ved, provst, Hjlemslev herred 179
- Poulsdatter, Maren, fattig, Tebstrup
192
- Præste-Jens, kvaksalver, Hammel 128
- Quist, Knud, betler 168f
- Ramsing, J. Chr., præst, Harlev-Fram-
lev, provst, Framlev herred 31, 180
- Randers amt 100, 160, 177
- Randlev sogn (Randlev-Bjerager) 90,
145
- Rasmusdatter, Anne, fattig, Hunds-
lund 80
- Rasmusdatter, Else, betler 171ff
- Rasmussen, Andreas, fattig, Hylke
126f
- Rasmussen, Hans, gårdmand, Vedslet
152
- Rasmussen, Niels, tugthusfange, Vi-
borg 126
- Riber, Axel, præst, Åle-Tørring 192
- Rosenørn, Peder Otto, stiftamtmand
40, 43, 151, 177
- Ry sogn (Ry) 64, 101f, 117f, 204
- Rytter, Jens Jacobsen, se Jacobsen,
Jens
- Rytter, Jens, se Jensen, Jens
- Røgen sogn (Røgen-Sporup) 71f
- Ræder, Nicolai, borgmester og byfo-
ged, Horsens 140
- Sabro sogn (Lading-Fårup-Sabro) 55,
155, 206
- Sabro herred (Hasle-Vester Lisbjerg-
Framlev-Sabro) 95, 100
- Sadolin, Niels, præst, Torrild-Vedslet
129
- Schildknecht, Karen Fischer, major-
inde, Louisenlund, Endelave 75
- Schiøtz, forvalter, Stensballegård
105
- Schmidt, H.C., præst, Vær-Nebel,
provst, Voer herred 65, 193
- Schmidt, Jens, præst, Vær-Nebel,
provst, Voer herred 94, 181ff
- Schousboe, Ole Borch de, stiftamt-
mand 22f
- Schütte, Carl, præst, Klovborg-Tyr-
sting-Vrads, provst, Tyrsting herred
82
- Secher, Ole, præst, Søften-Foldby,
provst, Vester Lisbjerg herred 65f,
121, 145ff, 190
- Seidelin, David, herredsfoged, Hasle-
Vester Lisbjerg-Framlev-Sabro her-
red 177
- Serridslevgård, Nebel sogn 74, 158
- Silkeborg 12, 204
- Sindbjerg, Peter, fattig, Underup 196f
- Sjelle sogn (Sjelle-Skørring) 52f,
154f, 198f
- Skanderborg 80, 100, 149, 179, 191,
197
- Skanderup sogn (Skanderup-Stil-
ling) 78, 106, 109, 206f
- Skannerup sogn (Gern-Skannerup)
77f, 112, 115

- Skejby sogn (Hasle-Skejby-Lisbjerg) 34, 58ff
- Skivholme sogn (Skivholme-Skovby) 57, 63, 66, 75ff, 91f, 96, 123
- Skjolddelev 36
- Skød 106
- Skørring sogn (Sjelle-Skørring) 153
- Skorup sogn (Skorup-Tvilum) 45, 47, 49, 106, 116, 118ff, 128, 216
- Skovby sogn (Skivholme-Skovby) 57, 66f, 77, 91f, 123, 152, 226
- Slante Laurs, betler 176ff
- Smed, Jens, fattig, Vrold 198
- Spørring 224
- Stemann, P.C. von, amtmand, Sorø 27, 64
- Stilling, Henrik, præst Adslev-Mensing, herefter Hylke 53, 107f, 122, 210f
- Stilling, birkedommer, Frijsenborg-Faurskov birk 98, 160, 162
- Stilling sogn (Skanderup-Stilling) 78, 106, 206f
- Stjernholm amt 12f, 21f, 84
- Stjær sogn (Storring-Stjær-Galten) 103, 189
- Storring sogn (Storring-Stjær-Galten) 36f, 103, 189
- Svejstrup, Dover sogn 79
- Søften sogn (Søften-Foldby) 37, 42, 65f, 145, 147, 190
- Sønder Galten (Storring-Stjær-Galten) 103, 189
- Sønder Vissing sogn (Sønder Vissing-Voerldegård) 49, 78, 212ff
- Sørensdatter, Anne, Svejstrup 79
- Sørensdatter, Karen, Østbirk 196f
- Sørensdatter, Karen Marie, fattig, Gedved 132
- Sørensdatter, Mariane, fattig, Gedved 132
- Sørensen, Jens, gårdmand, Trige 184
- Sørensen, Niels, fattig, Gedved 132
- Sørensen, Niels, fattig, Viby 151f
- Sørensen, Peder, fattig, Grundfør 70
- Sørensen, Peder, gårdmand, Borum 166
- Sørensen, Simon, fattig, Gedved 132
- Sørensen, Søren, husmand, Hylke 193f
- Søvind sogn (Gangsted-Søvind) 105, 183, 199
- Såbye, Erhardt, præst, Skivholme-Skovby 152f
- Tamdrup sogn (Tamdrup) 41
- Tebstrup, Ousted sogn 61, 133
- Theilade, P.A.F., præst, Vinding-Bryrup-Vrads 212
- Thistrup, Mads, præst, Storning-Stjær-Galten, provst, Framlev herred 189f
- Thomasdatter, Johanne, fattig, Venge 203ff
- Thura, Søren Ferdinand, præst, Gern-Skannerup 47, 76f, 111ff
- Tilst sogn (Tilst-Kasted) 37
- Todbjerg sogn (Todbjerg-Mejlby) 175, 177f
- Tolstrup sogn (Kattrup-Tolstrup-Ørritslev) 41f, 130f, 133f, 142, 144
- Tommesen, Jens Lassen, forvalter, Frijsenborg 84, 96ff
- Torrild sogn (Torrild-Vedslet) 38, 129, 223
- Trige sogn (Trige-Ølsted) 39f, 63f, 70, 103, 178, 184, 223
- True, Brabrand sogn 56, 182
- Tulstrup sogn (Alling-Tulstrup) 198
- Tulstrup sogn (Astrup-Tulstrup-Hvilsted) 175, 185f
- Tunø sogn (Tunø) 12, 24, 88
- Tved sogn 168
- Tvilum sogn (Skorup-Tvilum) 116, 118ff
- Tyrsting sogn (Kløvborg-Tyrsting-Grædstrup) 168
- Tyrsting herred 82, 191ff

- Tysk, Rasmus, husmand, Åby 88
 Tønning sogn (Tønning-Træden) 95
 Tørring sogn (Åle-Tørring) 191
 Tåning sogn (Ousted-Tåning) 38, 192
 Tåstrup, Ødum sogn 176
- Underup sogn (Nim-Underup) 196, 202
- Vedslet sogn (Torrild-Vedslet) 51, 129, 152, 223
 Vejllby sogn (Vejllby) 23, 32f
 Vejle amt 21, 124, 171f
 Vellev sogn 50
 Venge sogn (Dover-Venge) 40, 53, 64, 79, 128, 190, 199, 203, 205, 224
 Vester Lisbjerg herred 22f, 177
 Viborg amt 50, 160
 Viborg tugthus 72, 80, 126, 133, 139, 164, 169
 Viby sogn (Viby-Tiset) 151f
 Vilhelmsborg, Mårslet sogn 23f, 84f, 87
 Vinding sogn (Vinding-Bryrup-Vrads) 95, 110, 212ff
 Vitten sogn (Vitten-Haldum-Haldsten) 162, 186f
 Vitved sogn (Fruering-Vitved) 179, 207
 Voer herred (Voer-Nim herred) 21, 94, 102, 158, 166f, 173, 208
- Voerladegård sogn (Sønder Vissing-Voerladegård) 212, 215
 Vogelius, J.M., præst, Klovborg-Tyrsting-Grædstrup 169
 Woyda, Frederik Ludvig von, amtmand 23
 Vrads herred 191f
 Vrads sogn (Vinding-Bryrup-Vrads) 110, 214f
 Vær sogn (Vær-Nebel) 65, 74, 94, 181
- Yderup, Lyngby sogn 56
 Yding sogn (Østbirk-Yding) 197
- Ødsted sogn 169
 Ødum sogn 176
 Ølsted sogn (Trige-Ølsted) 103
 Ølsted sogn, Hatting herred 124f, 223
 Ørritslev sogn (Kattrup-Tolstrup-Ørritslev) 134, 144
 Østbirk sogn (Østbirk-Yding) 48f, 196f
- Åby sogn (Åby) 23, 88
 Åkjær amt 12, 23, 99
 Åle sogn (Åle-Tørring) 191
 Århus 13, 56f, 92, 95, 167f, 179, 182
 Årslev sogn (Årslev-Tilst) 31, 37